

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

ELMƏDDİN ƏLİBƏYZADƏ

AVESTA
AZƏRBAYCAN
XALQININ MƏNƏVİ
MƏDƏNİYYƏT
TARİXİDİR

2540

YURD
Müəssisə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PRAKTI-2005

İŞLƏR İDARƏSİNİN

KİTABXANASI

*Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunub*

Elmi redaktor:

ŞAMİL ƏLİYEV
fəlsəfə elmləri doktoru

Əsərə rəy vermişlər:

M.QƏMBƏRLİ
filologiya elmləri doktoru

Ç.SASANI
filologiya elmləri namizədi

Elməddin Əlibəyzadə

Ə51 “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir.

Bakı, 2005, səh.240

“Avesta” qədim dünyamızdan gəlib bizə çatmış elə bir bilik xəzinəsi, ümməmdir ki, o barədə çox söz demək, danışmaq olar. Burada, imkan daxilində, bu problem və məsələlərdən söhbət açılır: “Avesta”nın ulu qaynaqları və dini-mifoloji kökləri”, “Avesta”nın məkanı, dili və milli mənsubiyyəti”, “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüşt və onun davamçıları”, “Avesta”nın inkişaf mərhələləri”, “Avesta”nın mənəvi dünyası”, “Avesta”da əmək eşi və torpağa məhəbbət təlimi”, “Zərdüşt sözünün qüdrəti”, “İşıqla təmizlənmə”, “Zərdüştün “fövqəlmən” konsepsiyası” “Zərdüştün insanlığa xidmət amalı”, “Zərdüştün ali hökmdar istəyi” “Zərdüştün ailə-məhəbbət fəlsəfi təlimi”, “Avesta” tariximizin qaranlıq səhifələrini işıqlandırır”, “Hürmüz dalgası, onun təsir dairəsi” və s. Bu məsələlər mümkün qədər elmi-kütləvi şəkildə şərhini tapır. Kitabda Zərdüştün yaşı və dövrü məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. “Avesta” kitabından Azərbaycan-türk xalqının qədim mənəvi mədəniyyət tarixi kimi bəhs olunur.

Bu kitabın sponsoru İkrəm Hacı Ağa oğlu Kərimovdur

ISBN 9952-407-06-1

© Elməddin Əlibəyzadə - 2005

© “Yurd” NPB - 2005

**ELM TANRI SƏVIYYƏSİDİR...
MƏN BU KİTABI AZƏRBAYCAN ELMİNƏ,
ONUN GƏLƏCƏYİNƏ İTHAF EDİRƏM**

QARANLIĞA QARŞI
(Elməddin Əlibəyzadənin
"Avesta kitabı" əsərinə ön söz)

I

Zərdüştün "Avesta"sı qaranlığa qarşı yazılıb. İnsandan xaricdəki qaranlığa qarşı - zülmə, ədalətsizliyə, zorakılığa, əsarətə.

İnsanın daxilindəki qaranlığa qarşı - həsədə, qorxuğa, yalana, məkrə, fətnəyə, azgınlığa, harınlığa.

"Avesta" çirkə qarşı yazılıb - söz çirkinə, əməl çirkinə, fikir çirkinə.

"Avesta" işıqpərəstlik, təmizlikdir: od "Avesta"da işıq rəmzidir; qaranlığa qarşı işıqdır. "Avesta" Əhrimənə qarşı Hürmüz işığıdır, çirkə qarşı təmizlikdir - təmizlənmə, işıqlanma təlimidir: ilkin Xeyir-Şər döyüşüdür, təzadlar münaqişəsidir, peyğəmbərlik vəhyidir, fəlsəfi idraktır; ruhani bədiiyyətdir - Buddadan əvvəldir, Platondan əvvəldir, şərqiçiliyin əzəli mahiyyətidir, müqəddəs nikbinlikdir.

"Kitab"da "Avesta" Şumer-Türk ruhunun dahivənə ifadəsi kimi mənalandırılır və bu əsl həqiqətdir.

"Avesta" Midiya mədəniyyətinin zirvəsidir, midiyalılar Şumerin davamıdır. "Avesta"nı Zərdüşt yaradıb - Şumer ənənələri əsasında; şumerlər - turanblar, türklərdir; Nəsimilər, Füzulilər Zərdüşt bulağından su içiblər: odlanıblar, odda yanıblar, işıqlanıblar, işıqlandıırıblar. Babək xürrəmiliyi Zərdüşt işığıydı - fərəhli; Qorqud ağsaqqallığı Zərdüşt işığıydı - müdrik; muğam ülviliyi Zərdüşt işığıydı - ilahi; saz çuşu Zərdüşt işığıydı - dəyanətli.

Xeyirxahlıq, xeyir işlərə canatma xalqımızın qanında və canındadır. Bu mənəvi-əxlaqi keyfiyyət, onun əsasları "Avesta"dən, Zərdüşt fəlsəfi təlimindən gəlir...

*Müəllif bu kitabın çapı, işıq üzü görməsi üçün məndən daha artıq camı yanan və ona maddi kömək edən alim dostları - **İkram Hacı Ağa oğlu Kərimova** və **Mikayıl Cövdət oğlu Hacıyeva** öz dərin minnətdarlığını və təşəkkürünü bildirir.*

Xeyirxah insanlar heç vaxt yaddaşlardan silinmir.

II

İslam mədəniyyəti anlayışına inanmıram, mədəniyyət dinə, ideologiyaya sığmır. İslam hakimiyyəti dövründə yaranan əsaslı idraki bədii hadisələr - sufilik, hürufilik mahiyyətcə islama qarşıdırlar; onların allahı, əslində insan idi, eşq idi, insan həmin cərəyanlarda ilahiliyə yüksəlirdi.

Zərdüştlük hakim din kimi islamla əvəz olundu: ancaq ruhaniyyatda, idrakda, sənətdə yaşadı, qaranlıqları yardı.

III

İnsansızlıq qaranlığına düşmüşük.
İdraksızlıq qaranlığına düşmüşük.
Mənəviyyatsızlıq qaranlığına düşmüşük.
Hərəyilik qaranlığına düşmüşük.
Riya qaranlığına düşmüşük.
Mütləqə inanmalıyıq,
İnsanlaşmalı - insanlaşdırmalıyıq.
Ruhani cəmiyyət yaratmalıyıq.
Müstəqil Vətənə yetməliyik.
Özüllü Şərqə çatmalıyıq.
İçimizdəki Hürmüzün işığına üz tutmalıyıq -
Qaranlıqdan çıxmalıyıq.

IV

"Kitab" həqiqətçilik əməlidir - yalana qarşı duran.

ASİF ATA

01 yanvar 1992-ci il

MÜƏLLİFDƏN

Ömrümün beş ilini "Avesta" üzərində düşünmüşəm. Düşüncələrim ara-sıra respublika qəzet və məcmuələrində dərc olunub. Televiziya ilə "Xalqımızın mənəvi aləmi" mövzusunda çıxışlarım da olub. Oxucu və dinləyicilər mənə hər görəndə, mənəmlə rastlaşanda döndə-döndə xahiş və təkid ediblər ki, mən bu çıxış və düşüncələrimi kitab halında çap etdirim.

Bu kitabın ilk variantı hələ 1992-ci ildə hazır idi, onun üzərində sonralar da iş gedib. Qədim şumer və akkad dillərində sal lövhələrə həkk edilmiş ulu "Bilqamis" dastanı, əslində farsca yazılmış Nizami "Xəmsə"si ümumtürk tarixi və mədəniyyətinin qızıl sütunlarıdır. Dünyanın da əvəzsiz sayılan bu əsərləri, bunların əsl sahibləri, milli mənsubiyyəti bərədə bu günədək mübahisələr baş alıb gedir, kəsilmək bilmir ki, bilmir.

Bu sözləri daha qədim və müqəddəs kitablar külliyyatı "Avesta" haqqında da demək olar. Məşhur alimlər belə bu kitabədən ancaq qədim İran ədəbiyyatı və mədəniyyətinin abidəsi kimi danışır, bəhs edir və onu belə də təqdim edirlər. Mən bu meylə o qədər də toxunmadan, onu tənqid etmədən, kitabın öz mətnləri və tarixin gedişatını əsas götürərək, cəsərət edib onlardan fərqli söz deməyə, fikir söyləməyə, kitabənin Azərbaycan-türk xalqına mənsub olduğunu sübuta çalışmışam.

"Avesta" əslində türk zəkasının məhsuludur. "Avesta" bərədə hədsiz tədqiqat əsərləri və yazılar var. Bunları araşdırdıqda nə qədər qaranlıq səhifələrə, qeyri-elmi müddəalara, qərəzli fikir və mülahizələrə rast gəlmək olar?! "Həqiqət

incələr, amma üzülməz" kəlamına uyğun, imkan daxilində, istədim ki, həqiqəti üzə çıxarıım və ya heç olmasa, kələfin ucunu tapım, bu müqəddəs kitabın ilkin qaynaqlarını – dini-mifoloji köklərini aşkar edib, bu böyük ümmanın başlanğıcını və axarını az-çox üzə çıxarıım, sözümlü deyim. Və bu mənim mənəvi haqqımdır.

Bu yaxınlarda 6 cildə tamamlanması nəzərdə tutulan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" çapdan çıxıb: I cild Azərbaycan folklorunun tarixinə həsr olunub. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Bəkir Nəbiyev və onun müavini Teymur Kərimli kitabı geniş müqəddimə - təqdimat yazıblar. Orada deyilir:

"Dünya xalqlarının ədəbiyyatları içərisində Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı həmişə öz zənginliyi və humanist ideyalarının vəsəti ilə seçilmiş və bu seçinlik indi də davam etməkdədir. Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürü həşər mədəniyyəti xəzinəsinə ilk peyğəmbəri - Zərdüştü və onun sistemli hədii-fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən "Avesta"nı bəxş etmişdir. Azərbaycan xalqının hədii-poetik düşüncəsinin münbit tarlalarında Nizami, Füzuli kimi dünya şöhrətli ölməz söz sənətkarları ərsəyə gəlmişdir. Dünya ədəbiyyatının korifeyləri ilə bir sırada qürurla dayanan bu dəhi şəxsiyyətlərin adları Azərbaycan ədəbiyyatının şərəfli tarixi haqqında təşəvvür yaratmağa əsas verir. Azərbaycan ədəbiyyatının minillərdən həri davam edən tarixindən qızıl bir xətt kimi keçən humanizm ideyaları isə hər bir xalqa başucalığı və şərəf gətirməyə layiqdir" [2, s.8].

Bu sözlər tam həqiqətə əsaslanır.

Atalar əbəs yerə "Ot kökü üstə bitər" deməyib, bu fəlsəfi kəlamı işlətməyiblər.

Oxucu gözləyirdi ki, bu cildin ilk tədqiqat obyektinə məhz "Avesta" əsəri olacaq, müəlliflərin kursivlə verdiyimiz

sözlərilə desək, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" *həşər mədəniyyəti xəzinəsinə ilk peyğəmbər Zərdüştü və onun sistemli hədii-fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən "Avesta"nın tədqiqi, təhlili və təqdimi ilə başlanacaq.* Lakin kitabda bundan əsər-ələmət yoxdur. Məgər əsassız, bünövrəsiz 6 mərtəbəli binanı tikib ucaltmaq olarmı?

"Avesta" dünya ədəbiyyatının şah əsəridir. Zərdüşt peyğəmbərin dühasıdır. İlk olaraq ağızlarda şifahi deyilib, sənələrdə dolaşmış, minlərdə əks olunub, rəvayətlərə dönüb. Zaman keçdikcə yazıya alınıb, yayılıb, çox güclü təsir dairəsinə malik olub...Bu həqiqəti dünya tədqiqatı - ingilis [67, s.67], fransız [82, s.416], rus [57, s.4] və b. alimləri də təsdiq və etiraf edir.

Azərbaycan folklorunun özünəməxsus inkişaf yolu olub. Hələ m.ö. IV-III minilləklərdə - Şumer-türk əcdadlarımızın yaratdığı "Bilqamis" dastanı m.ö. 2000-ci illərdə akkad dilinə tərcümə edilib gil lövhələrə köçürülüb həkk olunub. "Bilqamis" adı ilə gəlib bizə çatıb. Eyni tale, inkişaf yolu "Avesta"ya da aiddir. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında da bu sözü demək, fikri söyləmək olar. Bu, artıq ənənəvi bir inkişaf yoludur. Deməli, bu əsərlər ilkin mənada şifahi ədəbiyyat - folklor, ikinci mənada yazılı ədəbiyyat nümunələridir. Bu əsərlər həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat kimi götürülməli tədqiq-təhlil oluna bilər.

"Dədə Qorqud" dastanından bu yana da bizim folklor ədəbiyyatımız bu şəkildə inkişaf edib gəlib, yazıya alınmış, Azərbaycan folkloru ilə yazılı ədəbiyyatımız bütün tarix boyu beləcə bir-birilə vəhdətdə, biri digərini tamamlama şəraitində yaranmış, yazıya köçürülmüş və inkişaf etmişdir: *onun tarixi də bu yöndə, yazılı klassik ədəbiyyatımızla vəhdətdə öyrənilməli və yazılmalıdır.* Əslində elə bizdə **klassika** folklorndan

başlanıb gəlir. "Bilqamis", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Avesta" klassikadır.

Oxuculara təqdim etdiyim – **"Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir** tədqiqatı yazılmış (və yazılacaq) "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin ilk – başlanğıc fəslidir. Bu əsər həm folklor cildi, həm də yazılı ədəbiyyat cildinin başlanğıcıdır. Əsassız, bünövrəsiz ədəbiyyat tarixini təsəvvür belə etmək olmaz. Əslində, bu dünyəvi əsər üzərində işləyib qurtarmaq, bütövlükdə onun qiymətini vermək mümkün olan iş deyil.

Mənim ikinci ömrüm olsaydı, onu da "Avesta"nın tədqiqinə və öyrənilməsinə sərf edərdim. Təəssüf ki, insana ömür bir dəfə verilir... Zərdüşt də Yaradanından ikinci ömür ölməzlik istədi, bu ömür ona verilmədi...

1. BAŞLANGIÇ, YAXUD BƏZİ ÜMUMİ QEYDLƏR

Zərdüştlük dindir, fəlsəfədir, elmdir, bədiyyatdır. Şumer-Babil mədəniyyətindən başlanıb gələn bu din, fəlsəfə, elm və bədiyyat "Avesta"da ümmana çevrilib tam konsepsiya şəklinə düşür, zəngin fikirlər, kəlamlar toplusu olur.

Azərbaycanın dini-etik görüşlər, fəlsəfi baxış və bədii fikir dünyasının mayası, qaynağı, özülü Şumer-Babil mədəniyyəti, "Bilqamis" dastanı və "Avesta"dır. "Avesta"dakı dünyəvi fikirlər tarix boyu dini inamımızın, fəlsəfəmizin, adət-ənənələrimizin, ədəbiyyatımızın, mənəvi və estetik zövqümüzün ilkin çıxış nöqtəsi, baş xətti olubdur. İslam görüşləri nə qədər güclü əks təsir göstərsə də, bu kökü, özəyi üzə, üstələyə və itirə bilməmişdir. Bu ana teli təkcə islamaqədərki xalq kəlamının zirvəsi olan "Dədə Qorqud Kitabı"nda və lap islam mədəniyyəti dövrünün dühası sayılan Nizaminin yaradıcılığında izləsək, fikrimizin doğruluğu təsdiq olunur.

"Avesta"nın yaranma tarixinə və müəllifi Zərdüştün şəxsiyyətinə, yaşadığı dövrə, tarixə dair fikirlər müxtəlifdir. Bu barədə ilk fikir söyləyən yunan alimləridir.

"Avesta"nın tarixinə dair iki fikir var:

1) Yunanlar Zərdüşt və onun dininin çox qədim tarixə malik olduğunu Zərdüşt etiqadlı Kiçik Asiya xalqlarından öyrənmişlər. İngilis alimi Meri Boysun tədqiqatına görə "Antik müəlliflərin məlumatları imkan verir təxmin etmək ki, farslar Kiçik Asiyada ilk dəfə yunanlarla toqquşan vaxt artıq

Zərdüşt etiqaadlı idilər. təbii. Zərdüştü peyğəmbər və "ulu maq" saymışlar. Onlar bilmişlər ki, o, çox qədim dövrlərdə yaşamışdır. Bəli, smirinli Hermodor və Hermipp Zərdüştün yaşadığı dövrü Troya müharibələrindən beş min il əvvələ aid edirlər. Lidiyalı Ksanf Zərdüştün Kserksin Yunanıstana basqınından altı min il əvvəl, Ərəstu isə müəllimi Platonun ölümündən altı min il əvvəl yaşadığını qeyd edir. Buradan belə məlum olur ki, farslar yunanlara söyləmişlər ki, onların peyğəmbərləri uzaq keçmişdə yaşamış, yunan alimləri də artıq özləri hesablayıb, bu fikirləri söyləmişlər" [67, s.62/

Meri Boys daha sonra yazır: "Zərdüştüyün sanballı yetkinliyi haqqındakı söhbət belə bir faktla üzləşir ki, midiyalılar və farslar, yəqin ki, onu çoxdan yaranıb aydın təsis edilmiş fəlsəfi nəzəriyyəsi, ənənəsi və müqəddəs "Avesta" dinində yazması ilə qəbul edilmiş qanunları olan, artıq mahiyyətcə ona heç bir Qərbi Avropa təsiri düşə bilməyən din kimi qəbul etmişdilər" [67, s.62/]. Alim haqlı olaraq diqqəti belə bir fikrə yönəldir: "Avesta"nı *midiyalılar və farslar yaratmışlar, hazır din, fəlsəfi nəzəriyyə kimi qəbul etmişlər*".

Zərdüştün yaşadığı və "Avesta"nın yarandığı dövr haqqında yunan mənbələrinin fikirlərini fars mənbələri, alimləri də qeyd edir, xatırladır, amma buna əhəmiyyət verməyib üstündən keçirlər [1, s.12/].

2) "Avesta" - "müqəddəs" dini kitablar toplusu, qədim Azərbaycan, Orta Asiya və İran zərdüştüyü, təxminən m.ö. IX əsrdən miladi tarixin III əsrinə qədərki dövrdə yaranmışdır" [83, s.24/]. "Avesta" zərdüştüyün (Zərdüştün həyat-fəaliyyəti tarixi m.ö. IX əsrlə VI əsr arasında qalxıb-enir) təbliği əsasında təşəkkül tapmışdır" [61, s.4/].

"Avesta"nın yaranma tarixinin uzaqbaşı m.ö. son minilliklə bağlanması fikri Qərb-Avropa mənbələrindən

gəlir; onlar çalışmışlar ki, "Avesta"nın tarixi "Bibliya"dan qabağa düşməsin.

Biz Meri Boysun yunan alimlərinə istinadən söylədiyi fikrə daha artıq inanırıq. "Avesta"nın məzmunu, dini-mifoloji əsasları, habelə orada xatırlanan və Azərbaycan torpağında mövcud dağ, dəniz, çay adları çox-çox qədimlərdən soraq verir. "Avesta"da, bir qayda olaraq, *Xukarya* (dağ), *Dattya* (çay), *Vorukay* (göl, dəniz) adları çəkilir. Kitabədəki hadisələr, Tanrı ilə görüşlər, qurbanvermələr, vəsf himnləri bu yerlərdə, habelə Savalan dağının zirvə və ətəklərində, indiki Muğan-Mil düzənliklərində baş verib. "Avesta" Azərbaycan torpağının ürəyi sayılan bu yerlərin coğrafi şöhrətini bütün dünyaya yaymış, bu günə gətirib çıxarmışdır. M.ö. son minillikdə artıq bu sıra dağlar, çay və dəniz *Qafqaz, Araz, Kaspi* adlanırdı. "Avesta" m.ö. son minilliyin məhsulu olsaydı, orada məhz bu adlar xatırlanardı. Deməli, yunan alimlərinin "Avesta"nın yaşını hesablamaları daha ağlabatandır.

Bütünlükdə ümumtürk, habelə Azərbaycan mənəvi fikir tarixi qədimlərə doğru getdikcə, vahid bir kökə calanır. Ögər Zərdüştün, həqiqətən "miladdan öncə VII-VI minilliklərdə yaşadığı və "Avesta"nın da o vaxtlar yarandığı" fikrini razılaşsaq, "Avesta"nın Şumer mədəniyyəti və onun əvəzsiz qəhrəmanlıq dastanı olan "Bilqamis"dan da qabaq mövcudluğu, dünya mədəniyyəti və din tarixi üçün hələlik ilkin mənəvi qaynaq olduğu anlaşılır. Əslində, qədim dünyamızın bu iki nəhəng kitabəsi bəşəriyyətin ali amalları və onun tərənnümü, təbliği baxımından bir-birinə çox yaxındır, biri digərini tamamlayır. Bunlarda ruhani bağlılıq, bir-birini təsdiqləmə o qədər güclüdür ki, hansının daha əvvəl və ya sonra yarandığının fərqi varılmaya da bilər. "Bilqamis" dastanı öz

əslini, xəlqi-milil mənsubiyyətini daha artıq mühafizə edə bilib. Bir sıra pözülmələr, silinmələr və s. istisna edilərsə, əsasən gəlib müasir dövrə çatıb. başqa dillərə olunan tərcümələr belə onun ruhunu qıra bilməyib, dastan öz məzmununu, mühüm xəlqi-milli keyfiyyətlərini əsasən saxlayıb; ana torpağın dərin qatlarında qalmışdır.

"Avesta"-nın keçib gəldiyi yol "Bilqamis"-dan daha mürəkkəb, daha keşməkeşli olub. O, əldən-ələ düşüb, çox xalqlara təsir edib, onların həyatına, məişətinə keçib, hər xalq onu öz istəyinə uyğun mənimsəyib, yozub, dəyişdirib. Və buna görə də "Avesta" əsl ruhunu, ilkinliyini, xəlqi-mili mənsubiyyətini çətinliklə mühafizə edə bilibdir; bu bərdə bu günədək bir-birinə zidd müxtəlif fikir və rəylər söylənilməkdədir.

"Avesta"-nın tarixi, tale-müqəddəratı da bir qədər "Bilqamis"-a bənzəyir. Belə ki, "Bilqamis" dastanı tam şəkildə öz qədim əslində - Şumer dilində deyil, akkad, hett və b. dillərə tərcümədə gəlib bizə çatıb.

Nizaminin tarixi taleyi də "Bilqamis" və "Avesta" talelərinə bənzəyir. O da bizə başqa dildə, fars dilində gəlib çıxıb. Buna görə bu gün belə bəzi tədqiqatçılar farsca yazdığı üçün Nizamini fars şairi sayır, İran ədəbiyyatına daxil edirlər. Lakin ağılın məntiqi başqa söz deyir: Nizaminin yazı dili fars dili olsa da, ana dili türk dilidir, əsərlərini farsca yazsa da, ruhu türk ruhudur, mənəvi dünyası türk dünyasıdır. Bu həqiqət heç cür inkar edilə bilmir. Tədqiqatçılar Nizamini nə qədər farsa çəksələr də, inam yaranmır.

Eyni fikri "Avesta" haqqında da demək olar. Nizami farsofil Azərbaycan hökmdarlarının arzusuna "qulluq" göstərməyə, fars dilində yazmağa məcbur olmuşdu. Zamanla, şəraitlə bağlı Zərdüşt ideyaları və ümumən maqlar da fars imperiyasına xidmət etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Yüksək, kamil bir əsər kimi "Bilqamis" dastanında o qədər xəlqi ruh, onun yazılışında o qədər güclü fərdi keyfiyyət, özünəməxsusluq qalıb ki, onu türk xalqlarından ayırmaq, digər xalqlara aid etmək ağılasızmazdır. Dastan üzrə tədqiqat apararkən biz də bu çətinliyi hiss etmədik. "Avesta" haqqında isə bu fikri söyləmək bir qədər çətinidir.

"Bilqamis" dastanı ilə "Avesta" arasında güclü ədəbi-bədii və mənəvi əlaqə qohumluğu, mövzu və üslub yaxınlığı və s. müşahidə olunur. Bu özünü, xüsusilə tanrılar aləmində və fəlsəfi baxışlarda göstərir. Hər iki qədim kitabədə xeyir və şər qüvvələr qarşı-qarşıya dayanır. Bilqamis və dostu, məsləkdaşı Enküdü şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparır, çarpışır, vuruşur, qələbə çalır. "Avesta"-da da xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi əsasdır.

"Avesta"-da bəşər həyatının mühüm və əsas problemləri az və ya çox dərəcədə qoyulub və həllini tapıb. M.ö. VI əsrin ortalarında Kirin hakimiyyətə gəlməsi və fars imperiyasının genişlənməsi ilə "Avesta" dövlətin dini ideologiyası olur, tamam mənimsənilir. Onun yaradıcıları farslara qulluq etmək məcburiyyətində qalırlar. "Avesta" öz inkişafının fars mərhələsinə daxil olur.

"Avesta" əslində Midiya dövlətinin qanun kitabı olub; farslar Midiyanı süquta uğratdılar və zərdüştlüyü də zəbt etdilər, özlərinə din elədilər. Ancaq zərdüştlük fars ruhuna doğma deyildi. Bu səbəbdən də onlar, sonralar, demək olar ki, müqavimətsiz islama keçdilər, zərdüştlikdən ayrıldılar.

VII-IX əsrlərdə ərəb işğalının başlanması və qələbəsilə "Avesta"-nın vətəni Azərbaycan və digər Kaspiaştrafi ölkələr, İran, Orta Asiya xalqları islamaşdı, islam dini və ideologiyası qələbə çaldı. Lakin islam dini və mədəniyyətinin yarandığı, inkişaf etdiyi, parladdığı dövrlərdə belə "Avesta"-nın təsiri

qalırdı. O öz gücünü xeyli saxlamışdı. İslam ideoloqları ondan istifadə edirdi.

Meri Boys yazır ki, "Zərdüştlüyün uca və orijinal doktrinası bütün Yaxın Şərqdə iudaizmə, xristianlığın və buddizmin əmələ gəldiyi və inkişaf etdiyi ərazilərə təsir göstərmişdir. İrənin hakimiyyəti Şərqdə Şimali Hindistana qədər yayılmışdı və zərdüştlük orada maxayan buddizminin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Buna görə də dünya dinlərinin hər hansı ciddi tədqiqi üçün Zərdüşt təlimi və onun dininin tarixi ilə tanış olmaq zəruridir və universitetlərdə dinlərə göstərilən maraq və bu mövzuda giriş kursuna zərurət əmələ gəlmişdir" [67, s.4]. Digər tədqiqatlar da Zərdüşt dini təliminin təsir dairəsinin çox geniş və güclü olduğunu qeyd edir. Əbu Reyhan Bəruni yazırdı: "Bixalərid məqların çox qanunları ilə razılaşmırdı, amma Zərdüştə inanırdı və öz tərəfdarlarının təriqətlərdə təbliğ etdiklərindən Zərdüştün gətirdiklərini götürürdü. O, təsdiq edirdi ki, guya ona sirlər çatmır və öz davamçılarına yeddi duanı icra etməyə göstəriş vermişdi: Tanrının birliyi haqqında dua, Göyün və Yerin yaranması haqqında dua, heyvanların və onların yeməyinin yaranması haqqında dua, ölüm haqqında dua, dirilmə və [günahları] etiraf etmə haqqında dua, cənnət və cəhənnəmə layiq və ora hazırlanmış adamlar haqqında dua, cənnətə layiq adamlar üçün dua" [37, s.216].

Qurandan məzmunu ilə digər dini kitablar: "Avesta", "Tövrat", "İncil" kitablarının mətnləri arasında olan oxşarlıq o qədər qabarıq idi ki, hətta bu oxşarlığı ərəblər özləri də duyurdular: "Ərəblər İrana hücum edərkən, "Avesta" və bütün Zərdüşt kitablarını yandırmışlar" [1, s.30]. Bununla da "VII əsrdə 21 kitabdan ibarət olan və çox müxtəlif məzmunlarda o vaxtın bütün biliklərini özündə toplamış "Avesta" kitabı" [61, s.4] demək olar ki, məhv olub getmişdi.

"Avesta"-nın müəllifi Zərdüşt bizim ilk peyğəmbərimizdir. Belə şəxsiyyətlər min ildə, iki min ildə bir yaranır. O, fitri istedad, dərin bilik, zəka sahibi, çoxcəhətli dünyagörüşünə, yüksək insani keyfiyyətlərə malik əvəzsiz şəxsiyyət idi.

Tədqiqatçıların rəyincə ilk yaradılışında "Avesta"-nın bütün mətni ritmli olub və kitabın bizə gəlib çatan parçalarının şəri nəsrindən daha aydındır, daha yaxşı başa düşülür və anlaşılır. Bu o deməkdir ki, "Avesta" şəri kamil şəri idi, şerin məzmununu, şəkilləri, ritmi, ölçüsü, ahəngi yüksək səviyyədə idi, şəri ustad aqlının və zəkasının məhsulu idi; Zərdüştdə şairlik, alimlik, filosofluq, müdriklik və ruhanilik keyfiyyətləri cəmləşmişdi. Zərdüşt peyğəmbər idi, Tanrı ilə onun arasında bircə addım məsafə vardı, bu da onunla yaxından söhbət etmək, məsləhət almaq üçün idi. O, tanrı Hörmüzün göstərişlərini eşidir, onu həyata keçirirdi. Onun təlimi üzrə dini etiqad yaradır, yeni elmi-dini təlimin əsasını qoyurdu.

Zərdüşt "Avesta"-nı dərin biliyi, ağılı, zəkası və üstəlik Tanrının ona verdiyi fitri istedadı ilə, vəhy ilə, ilhamla, yaradıcılıq məstliyi ilə yaratmışdı. Buna görə "Avesta" bu gün də yaşayır, sabah da yaşayacaq. Əgər yunan yazıçı və alimlərinin "hesablamaları"na nəzərə alsaq, indi onun 9-10 min il yaşı var. Bu isə "tarixin başlanğıcından" da o yanadır. Bu ömrü heç kəs və heç bir ideya yaşamamışdır.

Zərdüştlüyün kökləri, ilkin qaynaqları dərin, bir sıra xalqlar yüz, min illər boyu mədəni, dini-ruhani cəhətdən onunla silahlanmışlar. Odur ki, bu inam, bu ruhani tərbiyə bu günədək xalqların inamında, ailə-məişətində, əxlaq-etikasında qalır.

Burada Şumer-türk telini ayıraraq, Azərbaycan xalqının, habelə türk və digər Orta Asiya xalqlarının, necə deyirlər,

"payını" götürmək, kitabənin əslində kimə məxsus olduğunu təsdiq etmək fikri yaranır. Bu isə o qədər də asan deyil. Bunun üçün ciddi axtarışlar aparmaq, düşünmək, mübahisələr etmək, bir sıra əlaqədar mənbə və tədqiqatlardan başlayıb qoyulan məsələ və problemlərə, söylənilən fikir və mülahizələrə nəzər salmaq gerek, beləliklə də əsl mətləbə yan alıb az-çox ağlabatan söz demək, fikir söyləmək gerəkdir. Bu məqsədlə əvvəlcə bir qədər dərinliklərə nəzər yetirək, görək mətləb üstə gələ bilirikmi?

2. "AVESTA" NIN ULU QAYNAQLARI VƏ DİNİ-MİFOLOJİ KÖKLƏRİ

"Avesta"nın qaynaqları qədimdir, qədimdən də qədim. "Avesta" ulu Şumer-Babil (Baba el) mifləri, dini inanmaları, adət-ənənələri, ədəbi-fəlsəfi görüşləri, elmi fikir və düşüncələri və s.-dən su içib, mənbəyini oradan alıb. "Avesta" dinində əsas olan oda, torpağa, suya, küləyə (havaya) inam əslində şumerlərdən gəlir, həmin dini-fəlsəfi görüşlərin inkişafı, təlimi, yeni şəkildə davamı və təbliğinə çevrilir.

Şumer dini-fəlsəfi görüşləri ilə "Avesta" arasında zərdüştlüklə bir-birinə uyğun gələn, hətta eyni olan və bir-birini tamamlayan qırılmaz mədəni tellər var. Bu uyğunluq və qırılmaz tellər, ilk növbədə Şumer-Babil əfsanə və rəvayətlərində açıq-aşkar özünü göstərir.

Bu əfsanələrdən biri *"Kainatın və insanın yaranması haqqında"* Şumer rəvayətidir. Oradan bəzi anları xatırlayıb qısa məzmununu verək:

"Başlangıçda kainatın bütün varlığı böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuş. Onun nə əvvəli, nə də sonu varmış. Onu heç kim yaratmamış, o əbədi mövcud olmuş və ondan başqa çox, min-min illər heç nə olmamış.

An və Ki -nin nıqahından *Enlil* tanrı doğuldu... Enlilin dahnca ilk ər-arvaddan bütün yeni-yeni övladlar törədi. Yeddi böyük Tanrı və ilahənin ən ağıllısı və ən qüdrətliyi bütün kainatı idarə etməyə və əhalinin taleyini müəyyən-ləşdirməyə başladı. Tanrı və ilahələr böyüdü, evləndi, onların

İŞLƏR İDARƏSİNİN

KİTABXANASI

övladları törədi. Onlar üçün ən mütədil, ən yaxın dərk ediləni göylər atası An və torpaq anası Ki oldu. Onlar genişliyə çıxdılar və öz böyük qardaşları Enlildən kömək dilədilər ki, hər gün, hər saat böyüsünlər və hamısı ən güclü və yenilməz olsunlar. Bununla Enlil böyük iş gördü. Mis bıçaqla o, göy qübbəsini çərtdi. Göy tanrısı An inilti ilə öz arvadı ilahə yer Ki-dən ayrıldı. Böyük dünyanın dağları gurultu ilə parçalandı. İlahə yerin yatdığı yastı dairə onun ətrafını yuyan ilk yaranış Okeandan yuxarıda qaldı, dünyanın örtüyü, nəhəng qalaylı yarımkürə isə havadan asılı qaldı.

İlk qoşa ər-arvad belə ayrıldı. Ulu baba Göy və ana Yer bir-birindən əbədi olaraq aralandı. Ulu An yuxarıda qalaylı göy qübbəsində qalıb yaşadı və artıq heç vaxt aşağı, öz arvadının yanına enmədi. Yerin sahibi Enlil oldu. O, Yerin tən orta dairəsində Nippur şəhərini saldı və orada Tanrı və ilahələri yerləşdirdi. Göylə Yer arasında yaranmış çox böyük boşluq onlara təqdim olundu...

Enlilin azad etdiyi Yerin canı rahat oldu. Orda-burda hündür dağlar ucaldı və onların yamaclarında şiddətli sellər iz buraxdı. Arat torpaq otlar və ağaclar göyərttdi. Tanrılar ailəsi çoxaldı və Enlilin rəhbərliyi ilə çox böyük sahənin əhalisi nizama salındı, Tanrı An isə yuxarıdan səssiz-səmişsiz öz övladları və nəvələrinə baxırdı.

Enlilin baş köməkçisi və məsləhətçisi onun qardaşı - tanrılarının ən müdriki, hamını eşidən, əhali arasında və dünyanın bütün nöqtələrində nə hadisələr baş verdiyini bilən qardaşı Enki oldu... Enlil Yeri idarə etdi, qardaşı Enki isə dağları və ormanları, çayları və dənizləri öz hüdudsuz yaradıcılığı ilə yoluna qoydu..." [71, s.24-25].

Mifin Babil versiyasında deyilənlərə bu fikir də əlavə olunur: "İlk tanrılar boşu bərkdən, havanı oddan ayırıb biçimsiz kortəbiiyyənin yolunu göstərdilər" [71, s.5].

Od, torpaq, su, hava anlayışları meydana çıxdı, ilahiləşdi, bunlar inama, sitayişə çevrildi. Günəşə sitayiş başlandı. Səma-göy (An, Anu ata), Yer-torpaq (Ki ana), Od (Nusqu, Kişar), hava (Enlil, Ninlil), Günəş (Utu, Şamaş) tanrıları yarandı. Bunlar insanın həyat tərzinin aparıcısı, mühüm və əvəzsiz idarəçiləri oldu. Yüzdilliklər, minilliklər boyu Tanrı səviyyəsində dərk və qəbul edildi, miflərə, bədii əsərlərə düşdü, məlum çoxtanrılıq anlayışı yarandı: Günəş sönərsə həyat da sönər. Bu həqiqətdi. Bəs hava (yel, külək) necə? Hava olmasa, həyat sönməzmi? Bu həqiqət deyilmi? Bəs su? Su olmasa, canlı aləm yaşaya bilərmə? Bəs torpaq? Torpaq anadır. Anasız həyat ağlasığmazdır. Bu anasız mövcud aləm: insanlıq, nəbatat, heyvanat, həşərat necə yaranar, harada qərar tuta bilər? Ata göylər öz günəşi (odu, istisi, şüası), suyu (yağışı, qarı) və havası (küləyi, yeli) ilə daim Ana torpağa həyat bəxş edir.

Bu dörd mühüm əlamətin vəhdəti və məhəbbətindən qüdrət doğulur, kainatın möcüzələri yaranır...

Ulularımız - Şumer ədədlərimiz bu vəhdətə, Ata göy-Ana torpağın bu ədəbi sevgisinə, məhəbbətinə Tanrı//Tənqri//Dənqri//Tenri, yəni doğan, yaradan demişlər. Bizim ədədlərimizdə - qədim şumerlərdə Ata Göylərlə Ana Yer in bu ilahi məhəbbəti rəmzi olaraq *Tanrı//Tənqri* adlanıb, insanların pərəstəşinə çevrilib, ilahiləşib, əbədləşib... Bu həqiqət bütün həqiqətlərin əzəlidir, dinin, elmin, fəlsəfənin ilkin çıxış nöqtəsi, başlanğıcıdır.

Bütün bunlar isə ümumilikdə Şumer-Babil dini-fəlsəfi ideologiyasının, inam və pərəstəşlərinin əsası oldu, sonra gələn nəsillər - xalqlar, tayfalar bu yolu, bu istiqaməti ənənəvi olaraq davam və inkişaf etdirdi. Dünya xalqlarındakı bütün allah məzmunu və anlayışları da buradan doğdu, buradan

yarandı. Xalqlar bu mənəvi xəzinədən çox şey götürdü, dəyişdirdi, təzələdi, "özünküləşdirdi"...

"Avesta"-nın yaradıcısı Zərdüşt və onun davamçıları da bu mənəvi xəzinədən bəhrələnmişlər. Bu ənənələri doğma mənəvi miras kimi mənimsəmiş, yaşadıkları dövrün, insanların zəruri mənəvi ehtiyacları, istək və amalları yönündə dönə-dönə işləmiş, nəsillərə təqdim etmişlər. İnsanlığı yaratmışlar, mümkün qədər onları bəd əməllərdən, şər işlərdən çəkindirilmiş, qorumuş, düz yola, ədalətə, insafa, sülhə, dostluğa, eşqə, məhəbbətə, qayğıkeşliyə, ruhani yetkinliyə, elmə, şərə-sənətə, əməyə, zəhmətə, halal peşəyə, mərdliyə, qəhrəmanlığa və bu kimi yüksək insani keyfiyyətlərə çağırmışlar. Bu mənada bəşər tarixində "Avesta"-nın rolu əvəzsizdir və onu heç bir əsərlə müqayisə etmək olmaz.

Bəşəriyyətin ilkin inkişafı əksliklərin mübarizəsi, xeyir qüvvələrin şər qüvvələrlə çarpışması ilə başlanır. Bu məsələ, əlbəttə, "Avesta"-da yeni deyil, daha qədimdir. Məsələnin kökü yenə də Şumer-Babil miflərinə gedib çıxır. Tədqiqat-larda qədim Şumerdə "İlk qızıl dövrü", "Qızıl əsri", "Sırlı əsr və onun puça çıxması"-ndan söhbət açılır, xeyirlə şərin necə yarandığı və bunun çox əzəli mifoloji kökləri barədə danışılır, fikir söylənir. Məşhur Amerika alimi N.S.Kramer yazır ki: "Klassik mifologiyada qızıl əsr dinclik, səadət əsri kimi təsvir olunur. O vaxt insanlar əziyyətin, qayğının nə olduğunu bilmirmişlər. Bir Şumer lövhəciyində ilk qızıl əsri haqqında ən qədim yazı saxlanılıb. Şumerlərin təsvirincə, qızıl əsr haqqında "Enmerkar və Aratta hökmdarı" epik dastanının IV fəslində, insanların həmişəlik itirdiyi, dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri təsvir edilib [66, s.250].

Rus alimi D.Q.Redder həmin lövhəcikdəki məzmunu nəsrə belə tərcümə (təqdim) edir: "Lap çoxdan, çox yüzilliklər qabaq yer üzündə sülh və həmrəylik hökmran idi. Sancan

ilan yox idi, zəhərli əqrəb olmamışdı. Düzlərdə ancaq vəhşi heyvanlardan qorxmadan öküzlər və ulaqlar dolaşırdı. Otlaplarda ancaq qoyunlar və keçilər oynayırdı, vəhşi heyvanlardan qorxu-zad yox idi. Onlar, naxırçı olmadan sakitcə otlayırdı, çünki heç yerdə yırtıcı şir, vəhşi qurd, zalim kaftar, yava it yox idi.

Bütün adamlar bir dildə danışır və bir-birilə sakitlikdə yaşayırdı. Qorxu və paxilliq yox idi. Heç bir adam başqasının nüfuzuna və malına həsəd aparmazdı. Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi və onlarla qonşuluqda olan Şubur, Xamaz, Ur torpağı və qərbə tərəf uzaqlara uzanan Martu ölkəsilə bir-birilə düşmənçilik etmədən əmin-amanlıqda və dinclikdə yaşayırdılar. Əhalinin əziyyətsiz və zor işlətmədən yemək və geyim bolluğu vardı. İlahə Aşian taxıl yetişdirirdi, böyük usta Uttu onlar üçün isti, ağappaq yun parça toxuyurdu. İnsanlar rahatlıqla ev və qalalar ucaldır, vahid bir dildə Enlilin başçılığı ilə öz hakimiyyətini şöhrətləndirirdilər" [71, s.38-39].

Lakin Tanrı - insan bu xoş günə, bu "qızıl əsri"-nə dözmədi. Tanrılığa ucalan insan özünün yaratdığı bu xeyir işlərə, firavan həyata, insanın artımı, inkişafı və xoşbəxtliyinə daraldı. Onun daxilində paxilliq, həsəd hissi yarandı. Bu hiss aşıb-daşdı, nəşə şər bir şey, pis bir əməl düşünməyə başladı. Nəticədə xeyiri də, şəri də o özü yaratdı.

İnsanda baş qaldıran bu ikili xasiyyətə uyğun olaraq da əzəldən mif, daha dürüst desək, mifik təsəvvür, bu ikilik üzə çıxmış, izah və şərh edilmiş, insanın özünün öz başına bəla olduğu, qənim kəsildiyi həqiqəti, fikri yaranmışdır.

D.Q.Redder daha sonra yazır: "Lakin müdriklik tanrısı Enki bu dərya ağlından azdı, insanlara nəzər saldı və gördü ki, onlar həddən çoxdur, son dərəcə güclüdür, uca boyludur, hədsiz bacarıqlıdır, çalışqandır. Tanrıların müdriki vahiməyə düşdü və Enlilə dedi: "Qorun, mənim qardaşım. Sənin

itəatində olan insanların sayı artır və onlar yenilməz nəhənglərə çevrilir, onlar çox fədakar olur və fəallaşır, şəhərlər salır, qalalar ucaldır. Bax, hər halda, onlar bizimlə tən gəlməsin".

Qüdrətli Enlil qorxuya düşdü və Enkidən soruşdu: "İnsan nəslini məhv etmək yaxşı olmazmı? İnsanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmi?" "Yox, belə eləmək yaramaz" - deyərək Enki cavab verdi. "İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələrilə məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır. Amma onların sayını azaltmalı, cəsarətli niyyətlərinə mane olmalı, yoxsulluğa çəkməli, onları qorxutmalıyıq ki, onlar özlərini tanrılara tay tutmasınlar!". "Bunu necə etməli?" - deyərək Enlil soruşdu və ona ağıllı Enki cavab verdi: "Vəhşi heyvanlar yaradaq ki, insanları məhv etsin və onların sayını azaltsın. Yerə bərk isti və aegöz çəyirtkə göndərək ki, acaqlı düşsün və Yerdə ölənlərin sayı artsın. Qəddar İrranı insan əleyhinə silahlandıraraq. Qoy o, insanlığa altmış cür xəstəlik yoluxdursun. Onda insanlar azalacaq və onlarla hesablaşmaq asan olacaq. İnsanları bir-birilə salıxdıraq, qoy qardaş qardaşla, qonşu qonşu ilə vuruşsun, qoy tayfa tayfa əleyhinə, xalq xalq əleyhinə qalxınsın və onda insanlar azalacaq, onlar ram ediləcək və bizim qarşımızda titrəyəcəklər" /71, s.38-39/.

Belə də olur. Tanrı Enlil müdrik Enkinin məsləhətini eşidir, ona əməl edir. İnsanlığa, xeyir işlərə, amal və istəklərə qarşı pis işlər, şər qüvvələr yaradılır, xoşbəxtliyin qarşısını bəd xəstəlik kəsir, işıqlı, xeyirxah qəlbləri qara, xəbis qəlblər hədələyir. Dincliyi, əmin-amanlığı vuruşlar, müharibələr pozur, rahat, firavan həyat narahatlıq və yoxsulluğa çevrilir... Beləliklə, xeyirlə şərin əzəli mübarizəsi başlanır və əbədləşir. Xeyirxah qüvvələr işıqlı, aqıl başlar həmişə üstünlük qazanmağa çalışsa da, ədaləti, düzlüyü bərpa etməyə cəhd göstərsə də şər qüvvələr, qara başlar, bədxah niyyətlər ona mane olur. Bu, artıq həyatın əbədi qanununa

çevrilir. S.N.Kramerin sözü ilə desək, "İndi insanların həmişəlik itirdiyi dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri" puç olur, keçmişdə qalır.

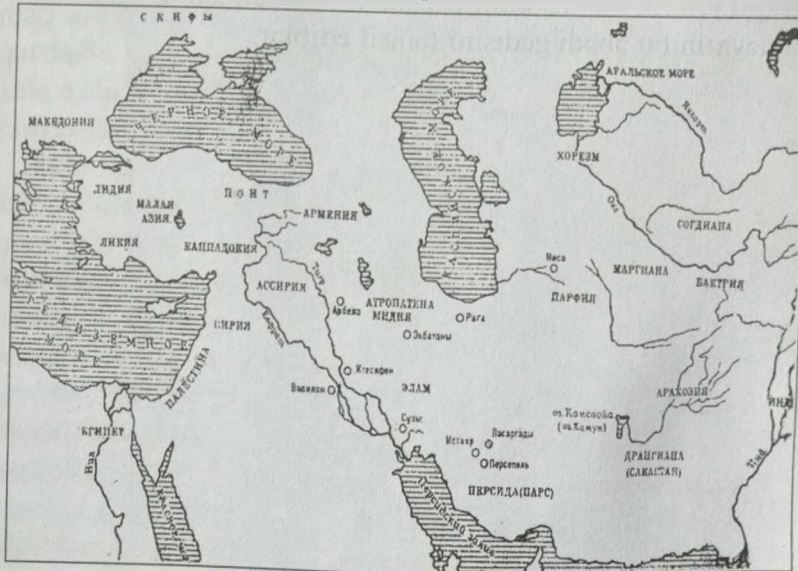
Nə etmək olar? İnsanlığın taleyi belə imiş, belə gəlir, belə də gedir, onun qarşısını almaq müşkül işdir, mümkün deyil.

Kainatın, insanlığın yaranması, ilkin idarə olunma, ilkin inkişaf, xeyir və şər qüvvələrin ortaya çıxması və bunun başdan-binədən tanrıların işi olduğu barədə qədim Şumer-Babil görüşləri mifik, əfsanəvi olsa belə, düşündürür, az-çox ağıla batır, həqiqətə uyğun gəlir. Etiraf edək ki, müasir elm hələlik bundan irəli gedə bilməmiş, bundan artıq inandırıcı, ağılabatan söz deməmiş, fikir söyləməmişdir.

Bunu inkar etmək olmaz ki, bu əzəli fikir, ideya, inkişafın bu qoşa əkslikləri beləcə "Avesta"ya da gəlir çatıb. Xeyir qüvvələrin - əsl insani keyfiyyətlərin hamısı kimi Tanrı Hürmüz və onun işlərinin sadıq icraçısı Zərdüşt Spıtama və şər qüvvələrin hamısı kimi Öhrimən və onun işinin aparıcıları da həyatın bu əbədi gedişini təmsil ediblər.

3. "AVESTA" NIN MƏKANI, DİLİ, ƏLİFBASI VƏ MİLLİ MƏNSUBİYYƏTİ MƏSƏLƏSİ

Tədqiqatçılar zərdüştlüyün bütövlükdə Azərbaycan-Kaspi, Qara dəniz ətrafı, İran, Orta və Kiçik Asiya ölkələrini əhatə etdiyini, əsrlərcə bu ölkələrin xalqlarının həmin dinə, inama, məsləkə tapındıqlarını qeyd edirlər. İran imperiyası tarixinin müəyyən dövr və mərhələlərində bu xatırlanan əraziləri də birləşdirdiyindən, "Avesta" - zərdüştlük də İrana aid kitabə kimi tədqiq və təqdim olunub [41, s.4-95; 61, s.4-40]. İngilis alimi Meri Boys təxminən m.ö. VI əsrdən miladi tarixin VII əsrinədək müxtəlif aravermərlə İran imperiyasının sərhəddini və "Avesta"nın yayılma və nüfuz dairəsini göstərən xəritə də verir [67,s.7] Həmin xəritə budur:

Müəllif "Avesta"nın İrana aid kitabə olduğunu deyir. Lakin bunun əksinə olub, bu fikri təkzib edən dəlillər, fikirlər də var. Belə ki, daha qədim qatlara nəzər saldıqca, yeni həqiqətlər üzə çıxır. "Avesta"nın İrana, farsa aid kitabə olduğu fikri təkzib edilir.

Bu münasibətlə, hələlik bir tarixi fakta istinad edək. Miladi tarixin VI əsrinin ortalarına aid "Eltəris xaqanın şərəfinə" adlı kitabədə vahid Türk el birliyinin - səltənətinin çox qədimlərdən başlanan tarixinə mənalı bir işarə var; Göy Türk xaqanlığının taxtında əyləşən növbəti hökmdarlardan Qapağan xanın dilindən bu sözlər deyilir: "Mən Qapağan, Eltəris xaqanın elində tərbiyə aldım. Eli (səltənəti) Yabğa oğlu Sabra Tamğançur, onun kiçik qardaşı Yoğa Bilgə Sabra Tamğan tarkan, ümumən *mənimi altmış beş ulu babalarım yaratmışlar...*" [63, s.7-10].

"Altmış beş ulu babaların yaratdığı" hakimiyət! kursivlə verdiyimiz bu fikir qədim kökü, bünövrəsi olan hökmdarlığın tarixi, əzəməti barədə etibarlı sözdür, ulu hökmdar babalardan gələn uzun müddətli səltənətin və onun yarada biləcəyi mədəniyyətin - dinin, fəlsəfənin, ədəbiyyatın və ümumən mədəni fikrin mənzərəsidir.

"Altmış beş ulu babaların yaratdığı" hakimiyət! Bu tarix nə qədər olmalıdır? VI əsrə qədərki bu tarix ən azı gedib bizim ulu babamız Bilqamis padşahın (m.ö.2800-2700-cu illər) zamanına çıxır; ondan da əvvəl "qızıl əsr" dövrü, Ur, Tel-El Obeyd xanədanlıqları, habelə həmin dövrlərin ədəbi məhsulları olan "Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanı və Bilqamisın atası "Luqalbanda haqqında dastan"ın mövcudluğu barədə tədqiqatlar məlumat verir... [42, s.26-27, 32, s.235].

Bu tarix Dəclə-Fərat çayları, Böyük Çin səddi və Orxon-Yenisey vadiləri, Monqolustandan tutmuş Kaspi və Yevkos

pontuna (Qara dənizə). oradan da Urmiya gölü sahillərində-
dök olan əraziləri birləşdirən az və ya çox aravermələrlə vahid
hakimiyyətin tarixidir ki, təxminən beş, altı min illik bir
dövrü əhatə edir. Ulularımızın yaratmış olduqları həmin 65
hökmranlığın üçü-dördü "Turan dövləti" (m.ö.?-625),
"Midiya" (m.ö.671-553), "İskit-Skifiya" (m.ö.623-595),
"İskit-Massaget-Sak" (m.ö. 530-...), "Atropat-Atropatena"
(təxm. m.ö. 343-333) və başqaları məhz Azərbaycan ərazisin-
də qərar tutmuşdu. Bu tarix "Tanrı tək uca və qüdrətli türk
dili" və ədəbiyyatının, habelə bu geniş ərazinin mərkəzində
yerləşən Atropatena - Azərbaycan torpağı və burada məskun
olan Azərbaycan-türk dili və ədəbiyyatının tarixidir. Kür-
Araz, Sakasen-Alban mədəniyyəti də bura daxil olub...

Qədim "Bilqamis"/"Gülqamış" dastanı, Turan hökmdarı
"Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılar", şair-filosof Avakanın
(m.ö.VI əsr) yaradıcılığı, "İstik yazısı" (m.ö.V-IV əsrlər),
"Orxon-Yenisey" kitabələri (miladi tarixin I-VIII əsrləri),
"Dədə-Qorqud kitabı" (miladi tarixin VI-VII əsrləri), habelə
Mahmud Kaşğarının "Dīvāni lüğət-it-türk" kitabı, Nizami-
nin zəngin yaradıcılığı bu dövrlərin yaratdığı ənənəvi, bir-
birilə əlaqəli inkişaf edib gələn mədəni dünyasıdır.

"Avesta" bu silsilənin, bu güclü zəminin, bu zəngin ənənə-
nin əsasında, ilk başlanğıcında olmalıdır. Ağlın məntiqi, tari-
xi dəlil və həqiqətlər də "Avesta"nın əslində Şumer-türk mə-
dəni dünyasının əsasında yarandığı fikrinə doğru yönəldir.

Burada bir tarixi həqiqətin üstündən sükutla keçmək
olmaz. "Avesta" milli "çərçivəsindən", milli zəmindən daha
çox yad əllərdə olub, yad dövlətlər, imperiyalar daxilində
fəaliyyət göstərüb, onlara xidmət edib. Bir sıra tədqiqatçıları
da çaşdıran bu olub, "Avesta"nı qeyd-şərtsiz bu səmtdən
tədqiq edəblər.

Tədqiqatların digər, daha artıq həqiqətə yan alan, əslinə,
kökə çəkib aparən səmti də var. Belə ki, "Avesta" öz əslində
yox, pəhləvi-fars, qədim fars dilində ortaya çıxıb və yayılıb.
Alimlərin şübhələri, axtarışları, tədqiqatı və gəldikləri bir sıra
nəticələr aşkar edir ki, "Avesta"nın əsl fars dilində olmayıb-
miş, haçansa bu dilə tərcümə edilib, kitabənin Vətəni də İran
ərazisi deyil, qədim Azərbaycandır. Əbu Reyhan Biruni
yazar: "Zərdüşt özünün "Doğum kitabı"nda xatırladır ki o,
gəncliyində biliyi Xarranda müdrik İlyasdan alıb. Rumlular
təsdiq edirlər ki, Zərdüşt Mosulludur. Buna əsasən demək
olur ki, ola bilsin, Mosul Azərbaycanın sərhəddindədir...
Lakin həqiqət bundan ibarətdir ki, o, Azərbaycandır"
[37, s.206].

Biz Azərbaycan-türk xalqıyq; torpağımızın adı ilə
adlanırıq: Azərbaycan xalqı, Azərbaycan mədəniyyəti, Azər-
baycan dili və s. Qədim tariximiz var. Bu ölkə həm də "Odlar
yurdu", "Odlar diyarı" adı ilə məşhurdur. Dünyanın alim və
səyyahları bu ölkəni daha çox bu adla xatırlayır, yad edir. Bu
ad, əlbəttə, elə belə, gəlişi gözəl söz kimi yaranmayıb, bunun
real tarixi əsası və mənası var. Bu adın, bu mənanın necə ya-
randığını alim və səyyahların sözü ilə onların dilindən deyək.

Məsələ ilə bağlı XVIII əsrdə alman səyyahı E.Kempferin
verdiyi məlumat maraqlıdır. O, ingilis ictimai xadimi, pub-
lisist və səyyahı Cons Xanveyə istinadən yazır:

"İnsanlar bədbəxtlik və zülmədən müdafiə axtararaq, xoş-
bəxtlik və əmin-amanlıq haqqında dualar edərək oda ibadət
edirdilər. Bu qədim odlardan da Azərbaycan özünün "Odlar
yurdu" adını almışdır. Ölkənin şimalında, Abşeronda isə sirli
"sönməz məşəllər" əbədi olaraq yanırdı. Qədim azərbay-
canlılar - atəşpərəstlər bu odların yanına gəlir, onlara səcdə
edir və burada Atəşgah məbədləri inşa edirdilər.

Əsrlər keçdi. Azərbaycanda qədim din unuduldu. Abşeronun "əbədi odlar"ı öz ilahi xidmətinə, onun təsərrüfat və məişət ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldildi. Yalnız odların yandığı yer "od yeri", "od səcdəgahı" - "Atəşgah" adı altında xalqın yaddaşına həkk olundu. XVIII əsrdə köhnə məbədin üzərində yenidən ucaldılmış hazırkı "Atəşgah" məbədi də xalq tərəfindən belə adlandırıldı.

Azərbaycan artıq inkişaf etmiş feodal dövləti olduğu vaxtdan da onun tarixinin digər səhifələri bu görkəmli abidənin taleyində əks olunmuşdur. Ərazisindən Böyük İpək yolunun keçdiyi orta əsr Azərbaycanı bir çox ölkələrlə ticarətdə və mədəni sərvətlərin mübadiləsində iştirak edirdi. Onun Hindistanla da əlaqəsi var idi. Hindistanın ticarət adamları Abşeronun əbədi odları haqqındakı xəbərləri, indinin özündə də odun müqəddəs hesab olunduğu öz uzaq vətənlərinə apardılar. Ticarət karvanlarının ardınca isə oda ibadət edən zəvvarların Abşerona axını başladı... [29, s.2].

Məsələ ilə bağlı digər bir mənbədə deyilir: "Əlbəttə, ta qədim zamanlardan Bakıda əbədi Od məbədi "Atəşgah" vardır və bu məbəddə həmişə hind sadxuları yaşayırdılar. Bu, Böyük Od Məbədi olub və buna bənzər kiçik od məbədi Hindistanın Kanqr əyalətində var və indi də fəaliyyət göstərir. Deməli, ta qədimdən bunların arasında, hansısa əlaqələr var idi" [68, s.162].

Polşa alimi K.Kossoviçin tədqiqatı diqqəti cəlb edir. O, XVIII əsrdə Fransa alimi Düperron Anketilin Qərbə təqdim etdiyi "Zəndavesta" üzərində düşünərkən, kitabənin ilk vətəninin hara olduğu, əslində hansı dildə yazıldığı və adı ilə bağlı qarşısına bu suallar çıxır:

"Zənd dili qədim farsların dili idimi?

Onun ilk vətəni hara idi?

Bu adı o, haradan alıb" [80, s.XVII-XVIII].

Alim bu suallara cavab verməyə çalışır. "Zəndavesta kitabı fars tayfalarının hələ müəyyən olmadığı bir vaxta aiddir və ola bilər ki, hələ o vaxt ayrıca ari tayfaları yox idi. Belə ki, onların bir qismi Hindistanda fəth edilib, xüsusi vətəndaşlığı və mədəniyyətinin əsası qoyulmuş olan Himalaydan gəlmiş, digər qismi isə cənub-qərbi Asiyada qalmışdı..." [80, s.XVII-XVIII]. Farsdilli tayfaların İrana gəlmə olduqlarına digər tədqiqatçılar da işarə vurur.

K.Kossoviç daha sonra yazır: "Zəndə adlandırılan zənd və zənda vesta sözlərinə kitabələrin heç birində rast gəlmirik.

Suraxanı odlarının dünyada yeganə mənzərəli təsviri.
Ön planda – "odlu quyu", odlar yanında qədim səcdəgah;
uzaqda "Atəşgah" məbədi

Əslində Anketil onların Avropaya təqdim etdiyi adların yerlilərin dilindəki və izahlardakı tərcüməsini də verməli idi. İzahatçıların fikrincə, *zənd* - *zəndetmə*, *yozma*, *avesta* və ya *apasta* isə Sanskrit dilində dini mənada bilik deməkdir. Beləliklə, mürəkkəb söz olan Zəndavesta, yəqin ki, *qanunların yozumu*, yaxud qanun və onun şərh-i deməkdir. Bu adı, heç şübhəsiz, Anketil farslardan alıb; elə indiki Avropada da belə işlənir. Əfsanə bir mənada da qanunun paklığı və bir-birilə vəhdəti deməkdir".

Nəticə etibarilə tədqiqatçı bu fikrə gəlir: "Zəndavesta adı ilə məşhur olan müqəddəs kitabın dili, sözün əsl mənasında qədim farsların dili deyildir. İran hökmdarlarının adı olan *Pars* sözünün özünə belə qədim fars kitabələrində heç yerdə rast gəlmirik", "Zəndavesta"nın dili Himalay arilərinə qədərki ümumi dil də deyildi, müasir alimlərin ədalətlə adlandırdığı *qədim fars* dililə kitabənin dilinin müqayisəsi aşkar edir ki, bu dil yenə də qədim İran həyatının çox dövrlərini səciyyələndirə bilmir" [80, s.XX-XXIV, XXV-XXVIII].

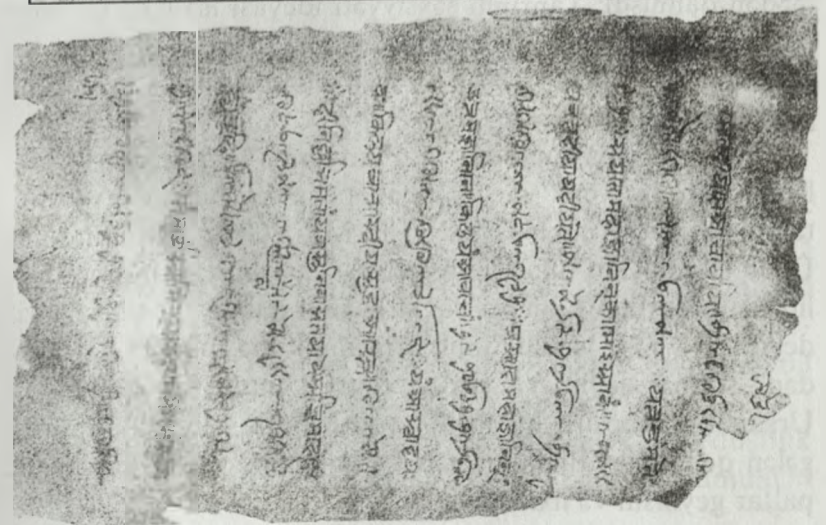
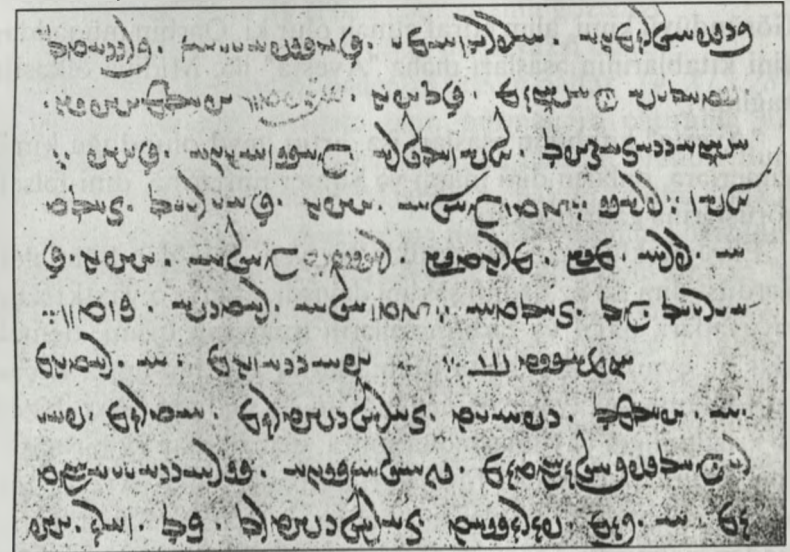
Bəs "Avesta"nın, habelə "Zəndavesta"nın əsli kimə, hansı xalqa məxsusdur? Əslində kitabə hansı dildə yazılıb?

Keçən əsrin 50-60-cı illərində zəngin Şumer mədəniyyəti hələ aşkara çıxmamışdı. Şumer yazıları, dini-mifik görüşləri ədəbi və elmi əsərləri, bu əsərlərin dili və s. barədə təsəvvür yox idi. Bu barədə K.Kossoviç də söz deyə bilməzdi.

İz aparıb şumerlərə, Babil mədəniyyətinə çıxarır. Əbu Reyhan Biruni "Avesta"nın yazıldığı əlifba və dil barədə yazır: "Zərdüşt özü ilə "Avesta" adlanan kitabı gətirmişdir. O, bütün başqa xalqların dilindən fərqlənən bir dildə yazılıb və xüsusi şəkildə qurulub: hər hansı bir dildə danışanlar başqalarından öndə getməsin, bu kitabdan bilik almaq imkanı olmasın deyə hərflərin sayı bütün başqa dillərin hərflərinin sayını ötüb keçir..." [37, s.206].

"Avesta"nın əsl mətnindən nümunələr [95, IV, III]:

Fransız alimi Elize Reklünün fikirləri də həqiqəti aşkar etmək üçün təzə söz deyir: "Şübhəsiz, "Avesta" kahinlər

tərəfindən indi bizim bildiyimiz şəkildə, təxminən xristian tarixinin III əsrində Midiya ölkəsində yayılmışdı. Buradan da, mümkündür ki, bizdə bu əvvəlki kitablardan yeni, dinlə əlaqədar müqəddəs kitablar meydana çıxmışdır" [82, s.415]. Göründüyü kimi, alim etiraf etməli olur ki, Qərbin müqəddəs dini kitablarının əsasları məhz "Avesta" ilə, Midiya ölkəsi ilə bağlıdır.

"Avesta" kitabının əsasları isə, artıq qeyd olunduğu kimi. Şumerlərə, onların dini inamı və Şumer miflərinə, dini-fəlsəfi görüşlərinə gətirib çıxarır.

Elize Reklü yazır ki, tezliklə bu yeni kitablar köhnəldi. Zərdüştdən dini isə öz qədim şəklini dəyişdi, amma o vaxtkı xalq rəvayətləri, nağıl və zərb-məsəllərin müəyyən qismi, demək olar ki, cynilə qaldı, hətta şifahi olaraq ağızdan-ağıza keçən bu toplama hekayələr öz qədimliyini də saxladı: "Axı, bizdə də xristianlığın yayılmasından sonra, demək olar ki, bir nəsil-dən o biri nəsillə keçən füsunkar söhbətlər hələ "Avesta"-nın yazıya alınmadığı dövrlərdə - beləcə, o vaxtkı şəkildə dəyişmədən qalmışdı: Tanrının şəxsiyyəti ideyası isə hələ bu söhbətlərə keçməmişdi. İndi belə, asanlıqla başa düşülür ki, müasir dövr və orta əsrlərin bu rəvayətlərini keşif və yazıçılar gətiribmişlər" [82, s.416].

"Bilqamis" dastanında "qurbanvermə", "tanrıları tərifləmə", "ibadət yeri" və s. söhbətlər var ki, bunlar "Avesta" təlimi ilə, zərdüştlüklə tam səsleşir. Məs., Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştım tufan qəzasından xilas olarkən, minnətdarlıq üçün qurban kəsir və dağın başına qalxıb tanrılara tərif deyir [4, s.75]; yaxud "tanrıların mülkünə ibadətə getməkdən" söhbət açılır. Və yaxud: tanrı Utnapiştım köməkçisi Urşanabiya tapşırır ki, əbədi həyat istəyən, ölməzlik dälınca gələn qəhrəman Bilqamis gərək pak-təmiz olsun, təzə-təmiz paltar geyinsin və ibadət eləsin.

"Urşanabi, onu apar, təmiz sularla yuyunsun
Suya çəksin paltarlarını qoy ağartsın, təmiz olsun.
Dəriləri dənizə at, su batırsın köhnə şeyi,
Geri dönüb həm də artsın qəhrəmanın gözəlliyi
Təzə çalma dolasin qoy, onda daha yaxşı olar.

İbadət paltarları geysin, bədəninə örtsün paltar" [4, XI, s.78].

Bunlar isə dini ibadətə olan hörmət və ehtirama aid söhbətlərdir ki, "Bilqamis" dastanında təsadüf olunur. Bunlar həm də mahiyyət etibarilə təmizlik, paklıq və dini etiqada hörmətlə bağlıdır ki, "Avesta"-nın mayası bununla yoğrulub.

Burada görkəmli mütəxəssislərin Babilistanın dini və bu dinin qaynaqları barədəki fikrini xatırlamaq yerinə düşür: "İqtidarlı Babil dininin işıqlı qaynağını harada axtarmaq olar? Çoxlu sehri mətnlər və başqa güclü maq düsturları var. Bunlar Babilstanda hər tərəfdə mövcud olan məlahətli maq həyatı və "maq bənzərliyi" barədə sadə, hamının başa düşdüyü dildə məlumatlar verir. Bundan məqsəd - düşmənin şərinə özünü müdafiə etmək və insanları təmizləmək, saflaşdırmaq və uğursuz, məşum hallara, "üfunətə" qarşı - sonra onu məhv etmək asan olsun deyə, dərs vermək idi" [69, s.142-143].

"Avesta"-nın yaradıcıları olan maqlar məhz soykökü, mənşəyi etibarilə həmin maqların nəslə və davamı idilər. Zərdüştlük dini və inamının qaynağı, əsasları qədim Şumer-Babil dini və inamından gəlirdi. İndi dünyanın "Lügət" və "Fəlsəfə lüğəti" kitablarına düşüb mənalandırılan, izah və şərh edilən "maq", "maqlar", "mağa bənzərlik" (maqii podobie), "magiya" sözləri də bu mənbəyə - qədim Şumer-Babil qaynaqlarına əsaslanır və buradan götürmədir.

Maqlar mühafizəkar idilər, istəməz idilər ki, zərdüştlük Qərbdə yayılsın. Bunun əksinə olaraq, onlar və ümumən

midiyalılar həmişə Şərqlə sıx mədəni əlaqədə olur, Şərqdən çox şey öyrənir, əxz edirdilər.

Meri Boysun bu barədə mülahizələri diqqətdən yayınmır. "Aralarında sıx əlaqə saxlayan maqlar, görünür, zərdüştlüyün Qərbdə yayılmasına ciddi müqavimət göstərirdilər. Bundan əlavə, Zaqrosun şərq silsilələri boyunca özlərinin yeni vətəninə yerləşmiş midiyalılar və farslar bəzən qonşu kimi, bəzən vətəndaş kimi yüz illər ərzində şimalda qədim şəhər mədəniyyətilə - Assuriya və Urartu ilə, cənubda Elam və Babilistanla əlaqə saxlayır və onlardan çox şey öyrənirdilər. Buna görə, onlar şərqdə öz iranlı peşə yoldaşlarına təkbürlə baxa bilir, onlarla ünsiyyət saxlayırdılar, oradan gələn dini xəbərlərin qəbulunda tələsmirdilər..." [67, s.61].

Bu meyli, bu əlaqəni də məhz həmin kökə, ənənəyə bağlılıqla izah etmək olar.

K.Kossoviç "Avesta"-nın yazıldığı əlifba üzərində dayanır. O yazır: "Sasanilərin işlətdiyi əlifba semit əlifbası idi. Semit əlifbasını isə onlardan topladıqları kitabələr vasitəsilə almışdılar": "Sasanilər artıq çoxdan qəbul və vərdiş etdikləri yad əlifbanı farslara məcburi qəbul etdirmişdilər. Sasanilərin bu təsiri isə, şəksiz, farsları mədəniləşdirdi. Bu, söz yox, Assuriya və Babilin süqutu ilə başlamışdı" [80, s.XX, XXV, XXV].

Burada işarə edilən "artıq çoxdan qəbul və vərdiş etdikləri yad əlifba" hansı əlifba ola bilərdi? Semit əlifbası özü hansı əlifba idi? Mənşəcə hara bağlı idi?

İz yenə də aparıb Şumer yazısına, Babil mədəniyyətinə çıxarır...

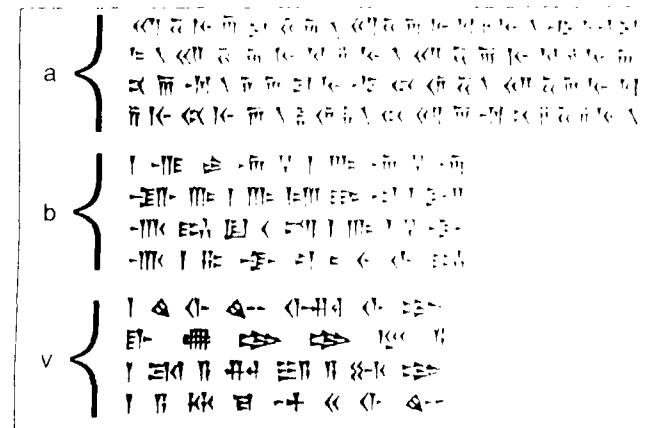
Dini ideyaların, yazı mədəniyyəti, əlifba və s.-nin İrana keçməsi və yayılması Şumer-Babil maqlarının və onların vərdişlərinin "məharət və zirəkliyi ilə" əlaqələndirilir. Semit-

"Avesta" Azərbaycan xalqının
mədəni mədəniyyət tarixidir

lər (akkad, hett, xurrit və b.) özləri də ədəbi əsərləri, yazını şumerlərdən əxz etmişdilər.

"Avesta" kitabının ilk nüsxəsi (və ya nüsxələri) də, güman ki, Şumer-Babil yazısı (və ya onun təsiri altında yaranmış xüsusi əlifba) ilə yazılıb. M.ö. V əsrə aid mixi yazı ilə üç dildə yazılmış fars kitabəsi mövcuddur.

Aşağıdakı mətnlər eyni məzmunun mixi yazı ilə üç dildə verildiyinə nümunədir:

Tərcüməsi. Persopoldan üç dildə kitabə:

A – farsca, mixi yazı; B – clamea; V – babilca.

Kitabə bu məzmunu verir: "Kserks böyük hökmdar, hökmdarlar hökmdarı, hökmdar Daranın oğlu, Əhməni" [62, s.73]

Sual olunur: bu kitabə nə üçün üç dildə eyni şumer mixi yazısı ilə yazılıb?! Bu sualın birə cavabı var: o vaxt şumer mixi-oxşakillli yazısı dövrün yazısı idi və xalqlar ondan istifadə edir, mədəni əlaqələrini yaradırdılar.

F.Deliç yazır: "Bir halda ki, Xananın və hətta Kiprin böyük adamları Babil dilini işlədiblər, yazı işarələrini və

yazılarını babillərin gil lövhəciklərinə oxşadıblar; deməli, Babil dili Dəclə və Fəratdan Nilədək diplomatik əlaqələrdə rəsmi dil olub, bu sübut edir ki, Babil mədəniyyəti və ədəbiyyatı m.ö. 2200-cü ildən 1400-cü ilə və daha sonralaradək hər sahədə üstünlük təşkil edib” [78, s.11].

Yenə sual olunur: kitabədə “babilcə” (“B”) adlandırılan dil hansı dildir? Elize Reklü Əhəməni hökmdarlarının göstərişilə daşlara həkk olunmuş həmin yazı mətnlərinə işarə edərək yazır: “Üç dildə olan bu yazılarda biz indiyədək yazılı daş divarlarda fars dilindən sonra ikinci yerdə duran hansısa iltisqa dilə rast gəlirik, necə ki, bir sıra mütəxəssislərin fikrinə görə, düşünmək olar ki, bu dil türk dilinə uyğundur - bu dil (Midiya və ya yeni anzanit?) xalq dili olub keçmiş Midiya imperiya ənənələrində daha artıq fəxri yeri tutmuş olan qabaqkı babil dilidir”. “Şpigelin xatırladığı kimi, tədqiqatçılar qədim Midiyanın iki bölgəsində məhz ölkənin qədim əhalisinin danışdığı, ariləri əsarət altına almış olan, şübhəsiz, turan mənşəli bir dildə yazılmış kitabələr olduğunu da qeyd edirlər” [82, s.394-395] və hb.

Tədqiqatlar semitlərin və başqa xalqların yazılarının oxşəkili şumer yazısı olduğu və bu “əlifbanın” güclü təsir dairəsi ilə bağlı az-çox öz sözünü deyir. XX əsrin 30-cu illərində türk alimi Ahmet Cavat bu qənaətə gəlmiş, dünya xalqları əlifbalarının məhz bir kökdən - qədim şumer-türk qaynağından çıxdığı fikrini söyləmişdir.

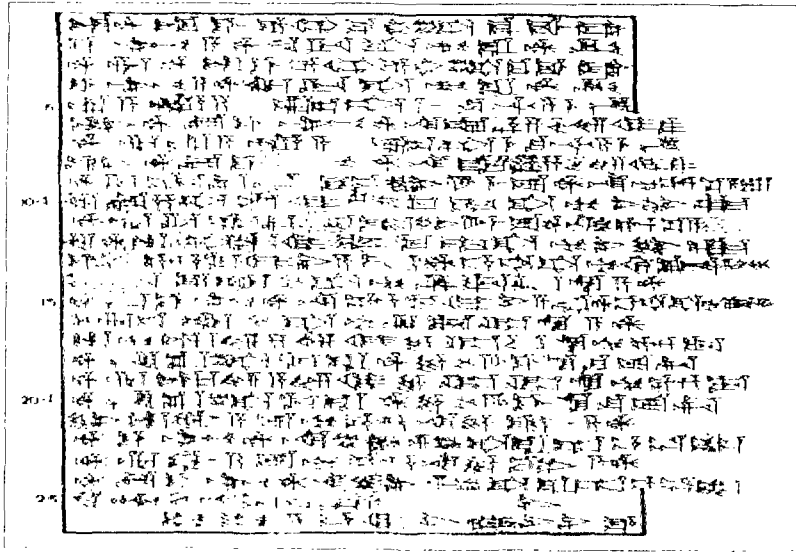
“İndi artıq ən qədim türk yazısı deyildikdə azı 7000 il bundan öncə başlayan və 5000 ilə qədər (zamanımıza ən yaxın Assuri kitabələrinin tarixi m.ö. birinci əsrə təsadüf edir) bütün ön Asiya zəminində yetişən, inkişaf edən və sönən mədəniyyətlərin yazısı olan oxşəkili (küneiform yazı) və bunun

qaynağı sayılan daha qədim türk yazısı başa düşülür. Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşəkili yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan və Hindistanın şimalından Egey dənizinə və Misirədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur; bununla da qalmayaraq, kənani, qədim sami və ya finikiya adı ilə xatırlanan yazıların da qaynağı sayılmışdır. Bu yazıdan Şərqdə ibrani, hind, uyqur və dününki mədəniyyətin yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrus, nəhayət bugünkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır” [84, s.9-10].

Biz bu fikri təqdir edirik.

Buraya məşhur şumeroloq S.N.Kramerin fikrini də əlavə edək: “Tarixdə ilk olaraq Şumerdə insana öz işlərini, fikirlərini və ümidlərini, mühakimə və inanclarını ətraflı və etibarlı surətdə əks etdirmək imkanı verən yazı inkişaf etdi (Yaş gil üzərində qamış çiling ilə yazırdılar)” [91, s.26]. “Şumer məktəbi mixi yazının meydana gəlməsi nəticəsində təzahür etdi. Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi isə Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr qədim Şumer şəhəri Urukun (“Bibliya”da Erex) xarabalıqları arasında aşkar edildi. Orada üzləri şəkili yazı ilə örtülmüş mindən çox gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatçılıq yazılarından ibarət idi. Amma onların arasında bir necə tədris mətninin də olduğu müəyyən edildi (əzbərlənmək üçün sözlərin siyahısı). Bu onu sübut edir ki, Şumer mirzələri artıq miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olmuşlar” [60, s.26].

Şumer mixi yazılarından bir nümunə. [94, VI]

"Avesta"nın özünəməxsus əlifbasına, əlyazmasına" gəlincə, görünür, bu məxsusi əlifba-yazı çox güclü ənənə əsasında tərtib olunub: o vaxtlar Şumer mixi yazıları inkişaf edib yayılmışdı, təsir qüvvəsi güclü idi, çoxsaylı işarələri xeyli azalmış, təkmilləşmişdi. Belə bir sivilizasiya, ədəbi mühitdə "Avesta"nın "məharətli yaradıcıları" - muğlar onun özünəməxsus əlifbasını yaratmış və bu əlifba ilə də yazmışdılar. Öbu Reyhan Biruni də yəqin ki, buna işarə edərək - başqalarının "bu kitabdan bilik almaq imkanı olmasın deyər hərflərin sayı bütün başqa dillərin hərflərinin sayını ötüb keçir" [37, s.206] - demişdi.

Beləliklə, "Avesta"nı zəngin dini-mifoloji qaynaqlar, güclü ədəbi-elmi ənənə yaradıb. "Avesta" bu ənənələrin məhsuludur. "Bilqamış" ədəbi-fəlsəfi kitabını yaradan qədim əsil-nəcəbətli bir xalq - Şumerlər "Avesta" kimi dini-ədəbi-fəlsəfi bir kitabəni də bəşəriyyətə verməli idilər...

4. "AVESTA" NIN YARADICISI ZƏRDÜŞT SPİTAMA VƏ ONUN DAVAMÇILARI

Qərb və Şərq, qədim yunan, qədim və orta əsr mənbələri, tədqiqatlar, alim və yazıçılar, ensiklopediyalar və s. "Avesta" və onun yaradıcısı Zərdüşt barədə çox yazıb, çox söz deyiblər. Min beş yüz, iki min ildən artıq bir dövrdür ki, "Avesta" tədqiq olunur, öyrənilir, haqqında fikir söylənilir.

Lakin bu gün də buna ehtiyac duyulur. Zərdüşt tarixi şəxsiyyətdir. Böyük, əvəzsiz şəxsiyyətlər haqqında dastan və rəvayətlər yaranır. Xalq belə oğullarını müqəddəslər səviyyəsinə yüksəldib ruhani ata, peyğəmbər elan edir, onu Tanrı sayır. Zərdüşt də belə şəxsiyyətlərdən olub. Onun zəkası, ağılı, müdriyyəti, dini təlimi və elmi ilə nəsilələr bəhrələnilib, tərbiyə alıb, xalqlar dini-mənəvi kamilliyə çatıb. Buna görə, xalqlar onu yaddaşlara həkk edib, sinələrə köçürüb, yaşadıb, kitablara salıb, dildən-dilə çevirib, indiki nəsilərə çatdırıb və gələcək nəsilərə də ötürəcəkdir.

1) "Onun ecəzkar doğuluşu"

Zərdüştün dünyaya gəlməsi və həyat yolu barədə maraqlı dastan və rəvayətlər var ki, bunlar yazıya da keçib, kitablara düşüb.

Əvvəlcə fars qaynaqlarının özünə nəzər salaq. "Zərdüştlüyün mifologiyası" ("Avesta"dan və rəvayətlərdən rusçaya tərcümələr) kitabında ayrıca bir bölmə verilib. "Onun ecəzkar doğuluşu".

Orada deyilir: "O gecə ki, Zərdüşt doğulacaqdı, Əhrimən bütün devlər üzərində hökmranlıq edən ən qəddar devləri bir yerə

Zərdüşt Spitama

çağırılıb yenidən dünyaya gələcək uşağı öldürmək əmrilə Foruşaspın evinə göndərdi. Lakin Ahuranın xeyirxah əməlləri doğan qadını müdafiə ilə - xüsusi Xvarna və ailə odu ilə əhatə etdi və devlər nəinki Dukdauba ziyan vura bilmədilər, onlar heç evə də yaxın düşə bilmədilər. Odun və Xvarnanın şöləsi onlar üçün dözülməzdi..." [56, s.255].

Zərdüşt doğulur. Lakin bu, qeyri-adi doğuluş, möcüzə idi.

"Zərdüşt dünyaya gələn kimi Voxu Mana onun ağına daxil oldu. Və bundan yeni doğulmuş körpə başqa yenidoğulmuşlardan fərqli olaraq nə ağladı, nə çığırdı, amma ucadan xoşbəxtcəsinə güldü.

Doğan qadının yanında oturmuş yeddi cadugər yerlərindən heyrətlə sıçradılar. Poruşasp isə dedi:

- Bu, Göy əlamətidir! O güləndə mən mənim oğlumdan ilahi işıq çıxdığını gördüm.

Və bu anda ikinci möcüzə baş verdi, körpə danışdı:

Ən yaxşı Tanrı kimi

Ən yaxşı başçı kimi...

Bu sözləri - "Ahuna Vayranın" müqəddəs kəlamlarını heç kəs başa düşmədi. Cadugərlər və Poruşasp qoyun yunundan olan örtüyə hürünmüş körpəyə heyrətlə baxırdılar. Bütün dünyada bir Ahura Mazda və Aməşa Spenta, devlərdənsə - ancaq Şər Ruhü bilirdilər ki, yeni doğulmuş Zərdüşt Ahura Mazdadan inamı - ən ədalətli Zərdüşt təlimini qəbul etdi və bu dəqiqədən axırıncı Era - Bölünmə erası başladı" [56, s.256].

Zərdüştün dünyaya gülə-gülə gəlməsi və dil açıb danışması həqiqətən möcüzə idi, buna görə də misflərə, rəvayətlərə çevrilmiş, dillərə düşmüşdü. Burada Ahura Mazda inamla və qətiyyətlə onun həyat yolunu müəyyən edən, peyğəmbərliyinə şəhadət verən söz deyir:

" - Sən mənim birinci kahinin və peyğəmbərim olmalısən! Günahkar dünyaya sən həqiqi inam və din gətirəcəksən. Mən Ahura Mazda ilə sənənin himayədarın və rəhbərin olacağam" [56a, s.256].

Burada o biri tərəfin - şər qüvvənin sözünü də eşidək: görək o nə fikirdədir:

"Və kənarda olan Əhrimən səsləndi və fəryad etdi:

*Kinli kafir,
Məhvedici Əhrimən
Bax belə söyüşürdü:
Bütün allahlar,
Mənimlə bacara bilməzlər,
Təkcə bir Zərdüşt
Mənimlə bacara bilər.
O məni qüdrətli
"Ahuna Vayra" duası
İlə vurur.
Elə bil ki,
Ev boyda daşla
Zərbə vuraraq
"Aşa Vahiştə"
Duasıyla yandırır,
Sanki əridilmiş
Metal kimi.
Məni torpaqdan qovur
Tək bir Spitama Zərdüştədən
Mən qorxuram" [56, s.256]*

Səhərişi günü Zərdüştün atası Poruşasp arvadının doğuşunu qəbul edən yeddi cadugərin yanına gəlir və onlardan soruşur:

" - Hansı səbəbə görə insanlar doğulanda əvvəlcə ağlayırlar, çox sonralarsa gülməyə başlayırlar?

Cadugərlər Zərdüştün atasına cavab verdilər:

- Yeni doğulanlar ona görə ağlayırlar ki, özlərinin günahkar olduqlarını və öləcəklərini hiss edirlər. Yalnız o adam gülmür və sevinir ki, özünün təmiz olduğunu dərk edir" [56, s.257].

2) "Zərdüşt uşağ vaxtlarında".

Zərdüştü körpə ikən məhv edə bilməyən şər qüvvə - Durasrob ümitsizliyə qapılaraq Poruşaspın kəndini tərk edir və yeddi il ora qayıtmır. Bu yeddi ildə onun rahatlığı olmadı...

Həyat davam edir. Zərdüşt böyüyür; sağ-salamatdır. Ahura Mazda xeyirxah əməllərlə Zərdüştü yetirirdi. "Ahuramın xeyirxah əməlləri üçün xoşbəxt olacağı qədr də Əhrimənin bəd əməlləri üçün kədərlə olacaq gün həqiqəti dünyaya xəbər verəcəvi əlamətdar gün yaxınlaşmaqdadır" [56, s.261]

Şər Durasrob daha dözə bilmir. Bratrok-reşi özü ilə götürüb. Poruşaspın kəndinə qayıdır. Bu dəfə Zərdüşt üç sınaqdan keçirilir.

Birinci sınaq . "Qarapanlar baxmaq istəyirdi görsünlər ki, yeddi yaşlı Zərdüşt necə yaşayır, nə edir. Onlar onu o həqiqət gördülər və tanıdılar. Mömin oğlan başqa uşaqlarla birlikdə daxma tikirdi. Və qarapanlar Zərdüştü sınamaq istədilər. Caduların köməyi ilə uşaqların ağılı qarışdırdılar - elə qarışdırdılar ki, uşaqların özləri öz ağılsız söhbətlərindən qorxdular. Mürtədlərin cadusunun qarşısında yalnız Zərdüşt dayanıb bildi! O, ağılının səlisliyini qoruyub saxladı və uşaqları hazırladıqları pis əməllərdən qorudu" [56, s.261].

İkinci sınaq. Bu dəfə də uğursuzluğa düşər olan Durasrob və Bratrok-reş Poruşaspın evinə gedirlər. Poruşasp qonaqları sevinclə qarşılayır: yemək hazırlamağı tapşırır: "Qarapanlar yeməyi elə acgözlüklə aşırırdılar ki, elə bil bu, at südüdür.

Yemək qurtaran kimi Poruşasp Durasrobdan xahiş etdi ki, onun sitayiş etdiyi allahlara minnətdarlıq xidmətini yerinə yetirsin. Bu vaxt artıq evə qayıtmış Zərdüşt ayağa qalxdı və atasını Durasrobun allahlarına pərəstiş etməməyə çağırdı. Poruşasp oğlu ilə mübahisəyə başladı. Onda Zərdüşt dedi ki, kim və harda Poruşaspın ardınca [allaha] xidmət göstərəcəksə, həmin xidmət ədalətli olacaq, çünki ona sitayiş göstəriləcəkdir ki, ona həqiqətən də sitayiş etmək lazımdır” [56, s.261]

Zərdüştün bu sözündən hamı özünü itirdi. Qarapanların qəlbində qəzəb hissi aşıb-daşdı...

Üçüncü sınaq. “Qarapan Durasrob Poruşaspın oğluna sonra belə dedi:

- Sənin sonun dəhşətli olacaq! Qarapanların içərisində ən mahiri olan mən taleyin hökmünü yerinə yetirərək öz sehrimlə sənə ölüm gətirəcəyəm... Təəsüflər olsun ki, bizim yollarımız bu gündən ayrılacaq və əfsus ki, səni öldürmək sevincə mənə deyil. Bratrok-reşə nəsib olacaq. O səni öz evində, öz kinli gözlərilə öldürəcəkdir” [56, s.262]

Zərdüşt bu hədələrə heç bir əhəmiyyət vermir, sadəcə etiraz edir və deyir ki, “Mən qatilin sevincə keçirdiyini görmürəm. Lakin mən başqa şey görürəm: **Mən səni həmin evdə görürəm və o ev səninkidir”**

Onu eşidəndə qarapan Durasrob heyrətdən və qorxudan duruxdu və yerində on madyanı bir adamın sağmaq üçün sərf etdiyi vaxt qədər dayanıb qaldı, danışmaq qabiliyyəti, nəhayət ona qayıdanda o, titrək səslə öz hədəsini təkrar etdi və sözbəsöz həmin cavabı da eşitdi. Qarapanı dəhşət götürdü. Zərdüştün ona dediyinin mənasını başa düşmək üçün o, bütün gücünü topladı və bir müqəvva kimi bir adamın 20 madyanı sağmaq üçün sərf etdiyi vaxt qədər hərəkətsiz dayandı.

Və Durasrob üçüncü dəfə də hədəsini təkrar elədi və cavab da həminki oldu və sarsılmış qarapan bir nəfərin 30 madyanı

sağmaq üçün sərf etdiyi vaxt qədər hərəkətsiz qaldı” [56, s.264]...

Durasrob sarsılır, özünü itirir, onu vahimə, qorxu bürüyür. “*Özünə gələndən sonra o özünə məxsus olmayan səslə tələb etdi ki, atı gətirib cəng arabasını qoşsunlar.*

Atı gətirdilər. Durasrob arabaya mindi, cilovu əlinə aldı: - və bu anda böyük bir möcüzə baş verdi; O heç bir necə addım etməmişdi ki, onu qorxu basdı. Cadugər atı dayandırdı. Birdən onun toxumu axıb töküldü və onun dərisini parçaladı, belə ombasından ayrıldı və o həmin andaca gəhbərdi...” [56, s.262]

Baş verən bu hadisələr və onların təsviri möcüzə şəklindədir; xeyirin, həqiqətin, ədalətin qələbəsi nəminədir; Zərdüşt inamına, onun gətirdiyi dinə sitayiş etmək məqsədini güdür, haqsızlığın ayaq tutub yeriyə bilməyəcəyinə əminlikdir...

Mövcud tədqiqatlarda Zərdüştün doğuluşu barədə təxminən eyni fikirlər söylənilir və buna yeniləri də əlavə olunur.

Türk alimi M.N.Səbətçioğlu yazır ki, “Tarixi bir şəxsiyyət olmaq etibarilə Zərdüştün doğuluşu, yaşayışı və ölümü dastan ünsürlərilə süslənərək bir əfsanə halını daşımaqdadır” [88, s.57]. Onun nəşr etdirdiyi rəvayətdə deyilir: “Zərdüşt gülə-gülə dünyaya gəlir. Bu doğuluşdan dünya sevinir. Amma İrənin baş kahini Durasan bundan qorxuya düşür. O, Zərdüştün yeni din gətirəcəyini öyrənib, onu körpə ikən öldürmək istəyir. Kahinin üç sehrbazı uşağı üç dəfə oğurlayır. Sehrbazlar uşağı əvvəlcə oda atırlar, sonra naxırın qabağına qoyurlar, nəhayət canavarlara yem etmək və ya acından öldürmək üçün onu mağaraya atırlar. Oğlunu axtaran ana uşağın odlar içində oynadığını görür; ikinci dəfə bir inəyin uşağı paçası arasına alıb qoruduğunu görür; üçüncü dəfə qurdlar uşağın üstünə gələndə yeriyə bilmir. Uşaq acıb ağlayanda keçiyə şəkildə gələndə mələk onu əmizdirir.

Zərdüştün ata-anası uşağın qeyri-adiliyini başa düşüb onu ən yaxşı bir müəllimə verirlər. Zərdüşt hər şeyi öyrənəndən sonra Hovavca adlı gözəl bir qızla evlənir. Dünyada pisliyin və yaxşılığın nə olduğunu bilmək üçün Sabalan dağına çəkilir, orada illərlə fikirləşir və başa düşür ki, pislik və yaxşılıq əzəlidir; yaxşılıq və pislik dünyanı idarə edən iki qüvvədir. Buna inanan Zərdüşt öz inamını yaymağa başlayır..." [88, s.57].

Səbətçioğlunun rəvayəti hansı qaynaqdan götürdüyünü deyə bilmərik. Rəvayətin tarixi, harada, kim tərəfindən yarandığı da məlum deyil. Amma açıq-aşkar sezilir ki, müəyyən maraqlı dairələr hər cəhətdən Zərdüştü, onun yaratdığı dini – "Avesta"nı farslara bağlamağa cəhd göstərmişlər. Bu məqsədlə o, İran şahı Bistaspə, sarayın baş kahini Durasanla əlaqələndirilir və s. Bütün bunlar düzülüb-qoşulan fikirlərdir, sonralar, farsların "Avesta"ya şəriki çıxdıqları və sahib olduqları vaxtlarda rəvayətə edilən əlavələrdir.

Tarixi qaynaqlar, xüsusilə qədim yunan mənbələri, arxeoloji tapıntılar təsdiq edir ki, Zərdüşt və onun yaratdığı dinin, atəşpərəstliyin tarixi farslardan, onların bəşər tarixində mövcudluğundan çox-çox qədimdir. Sabalan dağı da burada rəmzi mənə daşıya, bu qədimliyin, min-min illərin yatırını, yaşadı və şahidi mənasında düşünülə bilər. Niyət Zərdüştü, onun milli mənsubiyyətini, dünyəvi dinini tarixin dərinliklərindən qoparıb öz dövrlərinə gətirmək və "özünküləşdirmək", hansı yolla olur-olsun, onu farslaşdırmaq olub. Bunun üçün hətta rəvayətdə Zərdüşt - bu böyük müdrik düha, humanist insan onun amal və ideyalarının tam əksinə olaraq, İran-Turan müharibələrinin təhrikçisi kimi də qələmə verilir; guya o, axırda bir turanlı tərəfindən də öldürülür [88, s.59-60]. Bu, qəsdlə düşünülüb ki, iz tamam itirilsin. Zərdüştün Şumer-Turan-türk soyu olduğuna heç bir güman yeri də qalmasın. Bu

fikirilər İran tarix kitablarında və "Avesta" ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda da özünə yer tapıb [1, s.10].

"Yalan ayaq tutar, yeriməz" - demişlər. Zərdüştün həyatı ilə bağlı bu fikrin nə qədər qərəzli və ona böhtan olduğunu təsdiq üçün "Hürmüz andı"nın birə bəndini xatırlamaq kifayət edərdi: "And içib öhdəmə götürürəm (söz verirəm) ki, Hürmüzün dininə sadıq olacağam; (bu din öyrədir ki) hərbi yürüşlər dayandırılmasın, yaraqlar yerə qoyulsun, öz tanış adamlarımla ailə qurulsun; Arta inamına - bütün mövcud olan və olası (inamların) ən böyüyü, ən yaxşısı, ən müqəddəsi olan - Hürmüz Zərdüşt inamına sadıq olacağam. Qəbul eləyirəm ki, hər cür nemət Hürmüzə məxsusdur" [61, s.10].

Haqq-ədalət var, tarixin məntiqi var. Zərdüşt maqdır. Şumer-Turan soyudur; "Avesta" əslində "Göy Tanrı Dini" olub, Şumer-Turan-türk sivilizasiyasının güclü bir qoludur. Farslarda bu dinin məzmunu qalıb, adı isə dəyişilib. "Avesta"// "Əvəstə"// "Apasta" şəklində düşüb, belə də məşhurlaşmış, Qərbin bir sıra alimləri də bunu belə, bu adda tanıyıb və təqdim ediblər...

Eyni qaynaqdan gələn digər bir rəvayətə nəzər salıb bəzi anlara diqqət edək. "Zərdüştünamə" adlı əsərdə deyilir ki, "Zərdüşt azərbaycanlıdır. Qədimlərdə dünyanı Əhrimən bərbad hala saldığı zaman Tanrı bu peyğəmbəri yaratmışdı. Fridun nəslindən olan Pürsəsbın* bir oğlu olmuş, münəccimin məsləhətilə adını Zərdüşt qoymuşdur. Əhrimənə qulluq edənlər onu oğurlayıb oda atmışlar. Lakin od onu yandırmamışdır. Aparıb mal-qaranın keçdiyi dar bir keçiddə qoymuşlar. Burada da bir qüvvətli öküz uşağı ayaqları arasına alıb qorumuşdur. Bundan sonra Əhrimən nümayəndələri onu dar bir keçiddə ilxi

* Mənbələrdə, tədqiqatlarda bəzən adların, eyni adın müxtəlif şəkillərdə təhrifinə rast gəlinir; biz onları necə var, elə də saxladıq.

ayağı altına atmışlar. Burada da onu bir madyan at qorumuşdur. Sonra, uşağı qurda atmışlar. Qurd uşağı yemək istədikdə ağzı bağlanmışdır. Beləliklə, Əhrimən Zərdüştü məhv etdirə bilməmişdir” [8, s.23]...

3) Zərdüştün “Ölməz Müqəddəslərlə” ilk görüşü.

Zərdüştü tanrı mühiti yetişdirirdi. O, Yaradanın seçimi idi. Artıq o, mömin sayılırdı.

“Vöhu Mana Zərdüştə belə dedi:

- Ey mömin Zərdüşt, mənim dalımca Ölməz Müqəddəslərin yığılmağına gəl!

Və onlar yola düşdülər, Zərdüşt arxada, Vöhu Manasa qabaqda yol göstər-göstər. Göy sakinindən geri qalmamaq üçün Zərdüşt Vöhu Mananın etdiyi hər doqquz addımın müqabilində doxsan addım atmalı olurdu. Və nəhayət o, yeddi Aməşa Spentanın yığılmağını gördü.

Ölməz Müqəddəslərdən yayılan şüa o qədər parlaqdı ki, Zərdüşt onlara yaxınlaşan vaxt öz kölgəsini yerdə görmədi.

Onlar Vaxvi Datinin sahilində yerləşən Aryan Veçə çatdılar. Spitama Zərdüşt Ahura Mazdanı tərif etdi, gur səslə Aməşa Spentanı mədh etdi, ondan sonra qabağa keçib, onun üçün xüsusi hazırlanmış olan yerdə oturdu “ [56, s.265].

Məclisdə ona işarə edilir ki, soruşsun, bilmək istədiklərini öyrənsin. Bununla da Zərdüştə Ahura Mazda arasında sorğu-sual başlanır. Sorğu-sual geniş və əhatəlidir, qiymətli və Zərdüştün gələcək fəaliyyəti, işi, onun həyat yoluna işıq saçan proqramdır, Müqəddəslər məclisində aldığı dərslərdir. Bu sual-cavabı eynilə verməyi gərəkli sayırıq.

Sual:

“[Bu] maddi dünyada birinci ən müqəddəs nədir? İkinci nədir? [Və] üçüncü nədir?”

Cavab:

“Birinci ... xeyirxah fikirlər, - ikinci xeyirxah nitqlər. Və üçüncü - xeyirxah işlərdir”.

Sual:

“Nə faydalıdır, nə daha faydalıdır, nə ən faydalıdır?”

Cavab:

“Aməşa Spentanın adları - faydalıdır. Onları görmək daha faydalıdır. Onların vəsiyyətlərinə və nəsihətlərinə əməl etmək ən faydalıdır” [56, s.266]

Buradan sual-cavab mənzumdur.

Sual:

*“Ey Müqəddəs Ruh,
Maddi həyatı Yaradan
De mənə:
Müqəddəs Sözdə nə,
Nə güdrətlidir
Nə ən qalibdir,
Həm də ən faydalıdır,
Hər şeydən daha təsirlidir?
Nə, nə müqəddəsdir,
Hər şeyə dərmandır
Hər şeydən artıq
İnsanlara devlərin
Düşmənciliyini yox edir?
Bu maddi dünyada
Ürəkdən gələn fikir nədir?
Bu maddi dünyada
Ən təmizləyici Ruh nədir?”*

Cavab:

"Ey Spitama Zərdüşt!
Müqəddəslərin adları içərisində -
Müqəddəs dua sözləri arasında
Mənim adım
Ən güdrətlidir,
Ən müzəffərdir,
Həm ən faydalıdır,
Həm də hər şeydən təsirlidir.
O həm müzəffərdir,
Həm hər şeyə dərmandır,
İnsanlarla devlərin
Düşmənçiliyini
Hər şeydən artıq yox edir.
Maddi dünyada o,
Ürəkdən gələn fikirdir
Ən təmizləyici Ruhdur".

Sual:

"Mənə o adı de ki,
Ey mömin Ahura Mazda.
O həm böyükdür
Həm gözəldir, həm yaxşıdır
Həm ən müqəddəsdir,
Həm hər şeyə dərmandır.
İnsanlarla devlərin düşmənçiliyini
Hər şeydən artıq yox edir,
Həm də hər şeydən təsirlidir!
Onu mən yox edərdim
Bütün əcinnə və cadugərləri.
Mənə qalib gələ bilməzdi:
Nə bir dev və nə bir insan
Heç bir cadugər, heç bir əcinnə!"

Cavab:

"Ey Zərdüşt Spitama!
Mənim ilk adım - Soruşulandır,
İkinci adım - Umulandır,
Üçüncü adımsa - Qüdrətlidir,
Dördüncü mən - Həqiqətdəm.
Beşinci - Mazdadan gələn
Bütün Səadət.
Altıncı adım - Ağıl,
Yeddinci - mən Ağılıyam,
Səkkizinci - mən Təliməm.
Doqquzuncu - Alim
Onuncu - mən Müqəddəslivəm,
On birinci - Müqəddəs mənəm
On iki - mən Ahurayam,
On üç - mən Ən Güclüyəm,
On dörd - Kinsiz, Küdürətsiz,
On beş - mən Qalib gələnəm.
On altı - Hər Şeyi Nəzərə Alan
On yeddi - Hər Şeyi Görən.
On səkkiz - Şəfəverən,
On doqquz - Yaradan,
İyirmi - mən Mazdayam" [56, s.266-268].

Bu cavablardan sonra, ardınca Ahura Mazda Zərdüştə məsləhətlər verir, onu dua etməyə çağırır. Mətn şərlədir, onu nəsrə veririk:

1) "Ayınə müvafiq olaraq səhər də, axşam da mənə dua et, ey Zərdüşt! Onda sənəin köməyinə mən, Ahura Mazda özüm gələm. Xeyirxah Spaoşa da köməyinə gələr. Sular da, bitkilər də mömin fravaşlar da sənəin köməyinə gələr".

2) "Nə vaxt ki, sən, ey Zərdüşt! Yox etmək istərsən insanlar və devlər arasındakı düşmənçiliyi, əcnəbləri də, cadugərləri də, Kavi tiranları da, kinli qarapanları da, ikiayaqlı əcləfləri, yalançı müəllimləri, dördayaqlı canavarları..."

Ona sən bu adları gecələr də, gündüzlər də əzbərdən təkrar et!":

3) "Kim bu maddi aləmdə, ey Zərdüşt! Bu adları axşamlar da, səhərlər də, qalxandami, uzanandami, kəməri bağlayandami, kəməri açandami, evdən çıxandami, qəbilədən gedəndəmi, ya da ki, ölkəyə gələndəmi bu adları əzbərdən söylə! Ona nə bu gün, nə də gecə nə tam qeyzlə atılmış hədəmlərlə niyyətlər gələ bilməz, nə çəkiələr, nə oxlar, bıçaqlar və çaxçaqlar və daşlar sənə vurub yıxa bilməz" [56, s.268-270].

Bütün bunlar Yaradandan Ölməz Müqəddəslər məclisində Zərdüştə diqtə etdikləridir. Ona həyata hazırlayır, onu mətinləşdirir, onu xeyir qüvvə kimi yetirir.

Sonda Ahura Mazda Zərdüştə iki başlanğıc Ruh - Xeyir və Şər barədə ayrıca məlumat verir.

"Hər iki Ruh rastlaşandan sonra onlar

Həyatın və maddinin başlanğıcını qoydular.

Onların qoyduqları başlanğıca görə,

Əsrlərin sonuna qədər ən pis nə varsa, yalançıların,

Ən yaxşı nə varsa, düzgünlərin payına düşəcək.

Bu iki ruhdan yalançı - hədəmməllərin

Müqəddəs Ruhsa - düzgünlüyü özünə seçdi,

Xeyir işlər törədən yalançıya belə dedi:

Nə bizim fikirlərimiz, nə vəsiyyətlərimiz, nə məqsədlərimiz,

nə qərarlarımız, nə kəlamlarımız, nə hərəkətlərimiz

Nə vicdanımız, nə ruhumuz bir araya sığışmayır".

Ölməz Müqəddəslər məclisində Zərdüşt həm də ağır sınaqlardan keçir, alovsaçan odun arasından keçirilir. Ahura

Mazdanın "Xeyirxah fikirlər", "Xeyirxah kəlamlar", "Xeyirxah əməllər" ayəsini təkrar edə-ədə odun-alovun içindən addımlayır, keçir; ona ziyan dəymir. Sonra Zərdüştün sinəsinə bir qab əridilmiş metal tökürlər; metal soruyanda Zərdüşt onu əli ilə götürüb ölməz Müqəddəslərə verir.

Azhura Mazda Zərdüştün və onun məsləkdaşlarının çox ciddi sınaqlardan çıxacaqlarını və qalib gələcəklərini söyləyir, onu həmişə qətiyyətli olmağa ruhlandırır...ona nikbin olmağı tövsiyə edir və deyir:

"Mazdaycı inam qalib gələndən sonra, əgər onda parçalanma baş versə və yaxud da ora küfr qarışsa, ey mömin Zərdüşt, sənə bütün ardıcılıqların da od və metal sınağından çıxacaqlar və bütün hədəmi olanlar içərisində ən möhkəm olanlar Sənə daha artıq inanacaq və inanacaq ki, düzlük və həqiqət sənə tərəfindədir" [s.272].

4) Zərdüştün davamçıları - maql/muğlar.

Herodotda, Strabonda və b. alimlərin əsərlərində "Avesta"-nın yaradıcıları və davamçıları olan maqlar//muğlar, onların fəallığı, qeyri-adi yaradıcılığı, ağılı, zəkası, mübarizliyi, dönməzliyi haqqında, dini və elmi-fəlsəfi təlimi haqqında zəngin və çoxəhətli fikirlərə rast gəlirik. Qaynaqlar maqların və varislərinin hər sahədə ayıqlığı, məharəti və zirəkliyindən tez-tez söhbət açır, xüsusilə yunan mənbələrində maqlar barədə çox maraqlı məlumatlar var. Bu məlumatlar ziddiyyətli, bəzən qərəzli olsa da, həqiqətin izinə düşməyə kömək edir, "Avesta"-nın keçib gəldiyi ikişaf yoluna işıq salır.

Layətli Diogenin tədqiqatına görə, yunan alim və yazıçıları (Ərəstu, Hermipp, Yevdoks, Feopomp və b.) fəlsəfə elminin, ümumiyyətlə maqlarla bağlı olduğunu, maqların *odu, torpağı, suyu və havanı* Tanrı saydığını yazırlar. Diogen, yeri gəldikcə, bu fikirlərə öz münasibətini də bildirir, maqlar barədə daha

ətraflı məlumat verməyə çalışır. “Maqlar vaxtını tanrılara ibadət etmək və qurban verməklə keçirirlər. Belə hesab edirlər ki, onları ancaq tanrılar himayə edir. Onlar odu, torpağı və suyu Tanrı sayaraq, bunların mövcudluğu və yaranması barədə düşünürlər”; “Onlar ədalət haqqında əsərlər yaradırlar... Fal açma, gələcəyi xəbər vermə ilə məşğul olur və təsdiq edirlər ki, guya tanrılar onları öz gözü ilə görür” [49, s.61-63].

Yunanları maqların həyat şəraiti, yaşayış tərzini, geyim-kecimi, yemək-içməyi də maraqlandırır: “Onlar qızıl və bəzək şeyləri gözdürmür, onların geyimi ağ olur, yorğan-döşəyi torpaqdır, yeməyi göy-göyərtili, pendir və quruca çörəkdir, əl ağacı adıyla qarğıdır” [49, s.65].

Diogen əlavə edir: “Ərəstu “Fəlsəfə haqqındakı I kitabında belə hesab edir ki, maqlar misirlilərdən daha qədimdir. Çünki onlar iki ilk başlanğıc qəbul edirlər - xeyir qüvvə və şər qüvvə. Birincisinin adı Zevs və Hürmüz, ikincisinin isə Əhriməndir. Bununla Hermipp (“Maqlar haqqında” I kitabında), Yevdoks (“Yer ətrafından keçmə” əsərində) və Feopomp da (“Filippin tarixi”nin VIII kitabında) razılışır. Feopomp əlavə edir ki, maqların təliminə görə, ölmüş insanlar yenidən dirilir, bu ancaq maqların sehirli mümkün olur və ölməzliyə qovuşur. Rodoslu Yevdem də bu fikrin eynini söyləyir” [49, s.65].

Yunan alim-filosoflarının maqlarla bu qədər maraqlanması əbəs deyil. Belə anlaşılır ki, Ərəstu öz əsərlərində xeyir tanrısı kimi Zevslə Hürmüzü, şər qüvvə kimi Aud ilə Əhriməni qoşalaşdırır, digər filosoflar da bunu təsdiq edir. Deməli, bu “ilk” başlanğıc, artıq yunanlar üçün də əsas fikir idi. Ərəstu və digər filosofların öz tanrılarını eyniləşdirməsi də buna görə idi.

Midiya dövlətində maqlar əsas qüvvə, əsas xalq olmuşlar. Dövlətin dini-ideoloji işlərini onlar idarə etmiş, hüquqi əsaslarını, fəlsəfi dünyagörüşünü işləyib hazırlamışlar. Əgər “Avesta”-nı onlar yaradıb, fəlsəfə elminin əsasını onlar qoyub, -

deyiriksə, niyə deməyə ki, Midiya dövləti fəlsəfə elminin beşiyidir, ilk ocağıdır. Midiya da Azərbaycan dövlətidir.

Şərqi və Qərbi çoxəsrlik dini-ruhani dayağı, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi fikrinin əsası - mədəni dünyası olan “Avesta” məhz Şərqi, Şərqdə maqların dühasının, onların ağı və zəkasının məhsuludur. Maqların ulu ağsaqqalı, ruhani atası isə Zərdüştür.

Rəvayətlərdə Zərdüştə olan xalq məhəbbəti, inamı və ümidləri ifadə olunub. Onu “od yandırmadı”, “öküz (buğa) qorudu”, “mədyan at xilas etdi”, “qurdun ağızı bağlandı” və s. düşündürür.

Qədim Şumer-türk inamı, mədəni dünyası ilə səsleşən “Oda” inamı, “öküz (buğa)”, “Qurd totemi”, “atın vəfası” rəvayətdə ön plana çəkilib, Tanrı-taala Zərdüştü bu qüvvələrin əli ilə qoruyub, şər Əhrimən və tərəfdarlarına qarşı mübarizə üçün yaradıb, himayə edib, bu səbəbdən də onu məhv etmək mümkün olmayıb.

Qaynaqlarda Zərdüştün həyatı, məslək, amal uğrunda apardığı mübarizə və “peyğəmbərliyə çatması” barədə məlumatlar çoxdur. Bununla belə onun “Tanrı ilə görüşməsi”, “Tanrıdan qüvvət alması” və s. kimi mifik təfəkkürə uyğun söhbətlər də var: “Zərdüşt otuz yaşında “peyğəmbərliyə çatmış” və “Tanrının yanına aparılmışdır. Oradan tam qüdrətlə qayıdıb Əhrimən qüvvələrinə qalib gəlmiş, sonra da Zərdüşt dinini elan etmişdir. Rəvayətə görə o, 77 yaşında din uğrunda apardığı mübarizələrin birində ölmüşdür” [8, s.23-24].

Yunan mənbələri də eyni mövqedən çıxış edir. Diogen yazır: “Ərəstunun “Maqlar haqqında” əsərində və Dionun “Tarix” əsərinin V kitabında göstərdikləri kimi, onlar cadugərliklə məşğul deyildilər. Dion əlavə edir ki, maqların əvvəlcisi ulduzlara

sitayış edən Zərdüş t olmuşdur, onun bu fikr ilə Hermodor da razılaşıır" [49, s.65].

Zərdüş t Azərbaycan torpağının, Odlar diyarının yetirməsidir. Xəlqi-mill i mənsubiyyətə maqdır, əsil-nəsəbcə isə daha qədim köklərə bağlıdır. Polşa alimi K.Kossoviç yazır: "Babil maqları, görünür, qədim İranda yunanların Romada heç vaxt görə bilmədikləri işi görmüşlər" [49, s.XXV]; "məharətli və zirək maqlar və onların davamçıları, heç şübhəsiz, öz təsirini və güclərini bu ölkədə mühafizə etməyi bacarmışlar" [49, s.XXV]. Qaynaqlar Zərdüş tün Azərbaycan torpağının, Odlar yurdunun maq tayfasından olduğunu dönə-dönə təsdiq edir, bu fikrə tam inam yaradır, həm də Zərdüş tü əsil-nəsəbcə aparıb Şumer-Babil kökünə bağlayır.

Beləliklə, Zərdüş t xəlqi-mill i mənsubiyyətə maqdır, maqların əvvəlincisidir. Bəs maqlar hansı tayfa, hansı xalq idi? Onlardan indiyə nə qalıb?

Herodotun yazdığına görə, maqlar Midiya dövlətinin banisi Deyokun hakimiyyətdə birləşdirdiyi 6 tayfadan biridir [1, s.101]. Herodot Midiyada Astiaqın hakimiyyəti dövründə (m.ö.585-553) maqların fəaliyyəti - zəkahlığı, biliciliyi, taleləri qabaqcadan oxuya bilməsi, fəallığı, mübarizliyi və s.-dən danışır, məşhur "Astiaq əfsanəsi" ilə bağlı olaraq yazır: "Astiaqın qızı doğulur, adını Mandana qoyurlar. Astiaq yuxuda görür ki, qızı o qədər sidik ifraz edib ki, onun paytaxtını və bütün Asiyanı basıb örtübdür. Hökmdar yuxuyozan maqları çağırtdırır. Maqlar yuxunu yozub mənasını, ona izah edəndə hökmdar qorxuya düşür. Mandananın ərə getmək vaxtı çatdıqda Astiaq onu müxtəlif mənşədən olan heç bir midiyalıya vermək istəmir. Yuxuyozanların sözündən vahimələnən hökmdar qızını Kambis adlı bir farsa ərə verir" (1, s.107). Bundan bir il sonra Astiaq yenə qorxunc bir yuxu görür. Bu dəfə görür ki, qızının bətnindən üzüm tənəyi çıxıb böyüdü və uzanıb bütün Asiyanı

bürüdü. Hökmdar yenə maqlara müraciət edir. Yuxuyozan maqlar yuxunu belə yozurlar. "Qızın doğduğu oğul onun yerində hökmdar olacaq" [1, s.108].

Herodot daha sonra yazır: "Maqlar gəldi və Astiaq yenidən yuxunun mənasını onlardan soruşdu. Onlar da birinci dəfə dediklərini təkrar etdilər. Astiaq dedi: "Hər halda, sizdən xahiş edirəm, düşünün və mənə məsləhət verin ki, mənim və sizin evinizin təhlükəsizliyi üçün nə etmək gərək?". Buna maqlar belə cavab verdi: "Hökmdar! Axı bizim üçün də tamamilə vacibdir ki, Siz, bizim həmtayfamız hökmlərlikdə qalrsız və biz də sizin idarənizə və sizin fikrinizə böyük ehtiramla şərik oluruq" [1, 120].

Deyilənlərdən bu nəticələrə gəlmək olar:

1) maqlar Midiya dövlətinin mühüm xalqı olub. Bu xalq qeyri-adi zəka sahibi, müdrik xalq idi, gələcəyi qabaqcadan görür, taleləri oxuya bilirdi. Bir sözlə, hakimiyyət onların əqli-zəkası və məsləhətilə idarə olunurdu.

2) Midiya hökmdarları Deyok, Fraort, Kioksar, Astiaq maqlarla "həmtayfa" idi.

3) midiyalılar fars deyildi, altı tayfanı birləşdirən müstəqil Azərbaycan dövləti idi. Varislik başqasına çatmasın deyə, hökmdar qızını yad tayfa nümayəndəsinə - fars Kambisə ərə vermişdi.

Belə bir şəraitdə, Midiya dövlət sarayında, farslara qarşı bu cür münasibət olduğu halda, "Avesta"nın fars dilində yazıldığına ağıla belə gətirmək olmazdı. Midiya dövlətinin dini ideologiyası nə üçün və hansı məntiqə görə onlara yad olan bir tayfanın dilində, fars dilində yazılmalı imiş?!

"Sən saydığını say, gör fələk nə sayır?" - demişlər. Maqlar yuxunu necə yozmuşdularsa, elə də oldu, hakimiyyət fars tayfasından olan həmin Kambisin oğlu Kirin əlinə keçdi.

Herodot maqların dini mərasimlərdə, qurban bayramlarında iştirakından, mahnılar oxumasından və s-dən danışır. Əlavə edir ki, dini bayramlarda, hökmdarlara xeyir-dua mərasimləri keçiriləndə "maqlar məclisə andiçmə nəğmələri adlanan teoqoniyalar ilə daxil olurdular" [1, s.132].

Herodotun kitabına "Qeydlər"də həmin fikrə bu sözlər əlavə olunur: "Qurbankəsmədə" Herodotun tamam əsassız olaraq ellin teoqoniyası (Tanrının mənşəyinə dair poema) ilə müqayisə etdiyi qatlar "Avesta"dən oxunurdu".

"Avesta"-nın farslara, yunanlara və digər Kaspitrafı xalqlara da güclü təsiri olub. Tədqiqatlarda kitabə farsların adına yazıldığı kimi, onun dini-fəlsəfi görüşləri də bəzən yunanların adına çıxılmış, onlara məxsus dini-fəlsəfi görüşlər, adət-ənənələr və s. kimi qələmə verilmişdi.

"Avesta" fars imperiyasının hakim ideologiyası olmuş, get-gedə farslar onu tamam mənimsəmiş, ona "sahib" çıxmışlar. Tədqiqatçılar, yazıçı və tarixçilər də "Avesta"-nı fars ədəbi, dini-fəlsəfi, hüquqi yaradıcılığı kimi tədqiq və təqdim etməyə başlamışlar. Bu münasibət elə indi də davam etməkdədir. "Tarix təkrar olunur" - deyirlər. Midiya dövləti dövründən farslarla digər xalqlar, xüsusilə maqların xələfləri olan türklər arasında hakimiyyət və müstəqillik uğrunda gedən mübarizələr elə bu gün də İranda davam etməkdədir.

Beləliklə, Midiya dövləti və onun tərkibində birləşən maq tayfası qədim Azərbaycan torpağının əzəli xalqı olub, öz ağı, zəkası və fərasətilə tarixdə silinməz izlər buraxıb. Bu xalq Zərdüşün başçılığı ilə elə ədəbi, dini-fəlsəfi cərəyan yaradıb, elə irs qoyub gedib ki, tarix durduqca qalacaq, elm, fəlsəfə tarixinin əbədi mövzusu, tədqiqat obyektinə olacaqdır. Qaranlıq məsələlər get-gedə öz həllini tapacaq, müəmmalı sirlər açılacaqdır.

İndi Quzey Azərbaycanda geniş *Muğan* düzü toponimi var. Təkcə bu ərazidə *Muğan*, *Muğanlı*, *Muğan-Gəncəli*, *Muğancıq*

Mehrab, *Muğancıq Müslüm* və b. adda 17 kənd, qəsəbə var. Məgər bunları təsadüfi saymaq olarmı? Bu toponimlər bizim əcdadlarımızın qədim Maq//Muğ//Muq tayfasının müasir nişanələri, izləridir ki, bu günə gəlib çıxıb, silinməyib. Bu, başqa cür izah edilə də bilməz. Kökünü, yaranışını hələ də dəqiq müəyyən edə bilmədiyimiz *maq+am*, *məqam+am*, *muq+am*, *muğam* adlı Azərbaycan klassik musiqisi var. Bunlar, bu torpağın həmin əzəli övladlarının izi, onların dini-mərasimi və bayram "nəğmə"lərinin bu günə gəlib çatmış ruhunun əbədiyyəti deyilsə, bəs nədir?! Bunu necə inkar etmək olar?!

5) Dünya elmi fikri "Avesta" və onun yaradıcısı Zərdüş haqqında.

Qərbin və Şərfin böyük alimləri - avestaşünaslar, filosoflar, tarixçilər və b. "Avesta" kitabına, onun yaradıcısı Zərdüşə yüksək qiymət vermiş, apardıqları tədqiqatların nəticəsi olaraq öz ürək sözlərini demişlər. Dünya elmi Zərdüş, zərdüşlük, Zərdüşün şəxsiyyəti, fəaliyyəti, xidməti, yaratdığı, əsasını qoyduğu dini inamın bəşəriyyəti, ölməzliyi, əhatə dairəsi, təsiri və s. barədə çox yüksək fikirdədir.

Bu fikirləri xülasə edək.

İngilis alimi Meri Boys:

"Zərdüşlük dinlərin ən qədimidir və bəşəriyyətə birbaşa, yaxud dolayısı ilə hər hansı bir başqa dindən daha çox təsir göstərmişdir"; "Zərdüşlük, yalnız başqa dinlərə güclü təsir göstərən bir kitab kimi deyil, həm də sədaqətli tərəfdarlarının min illər boyu amansızcasına təqib olunmasına baxmayaraq, öz nəciyyəti saxlayan bir din kimi qiymətləndirilir. Onun öyrənilməsi bəşəriyyətin min illər ərzində ruhani tərəqqisini başa düşməyin ən yaxşı yoludur" [67, s.6-8].

Alman alimi Köldner:

“Zərdüşt Qatlarda özünəməxsus dərin fikirlə danışır. Onun sözləri saxtakarlıqdan uzaq və səmimidir. O öz sözlərini inam və qətiyyətlə deyir, onda artıq söz yoxdur. Onun bəhs etdiyi məsələ dünyada yaxşı ilə pisin mübarizəsi, yaxşı işin bu dünya və axirətdə mükafatlanacağına aiddir. Onun Qatları mədəniyyət və əxlaqiyyat müəssəməsidir” [1, s.20].

Alman alimi Hörtel:

“Qatlarda zəkali, qeyrətli, böyük bir şəxsiyyət coşğun maraq, mehribanlıq və qayğı ilə bizimlə danışır. Əkinçiliyi və maldarlığı xoş və fərəhli güzəran üçün əsas sayır” [1, s.20].

Alman alimi Keyker:

“Zərdüştün dini yabancılıq fikirlərdən uzaqdır və indiyədək öz təmizliyini saxlamışdır. Zərdüştün əxlaqi baxımdan tutduğu yeri bəşər tarixindəki ciddi və yüksək mövqeyini, onun nə dərəcədə yüksək fəlsəfi fikirlərə malik olduğunu Qatlardan yaxşı başa düşmək mümkündür. O, ən əhəmiyyətli və böyük məsələlər haqqında cəsarət və sabitliklə fikir söyləmişdir. Zərdüşt öz zamanının zəhmyyət çərçivəsindən çıxaraq çox-çox irəliyə getmiş bir şəxs idi. Ən qədim dövrdə belə, bir Yaradana sitayiş etməyi xalqına öyrətdi. Onun gətirdiyi din formal dini mərasimlə və qurban kəsməklə bağlı deyildi. Onun göstərişləri pak və doğru düşüncə ilə yaşamaq üsullarına əsaslanır” [1, s.20-21].

Alman filosofu Hegel:

“Asiyada ilahi işıq parladı və bundan sonra dünyanın tarixi başlandı”; “İlk dəfə Zərdüşt tərəfindən tərənnüm olunan işıq-ıdrak və ruh aləminə məxsusdur” [43, s.64].

Alman şairi Höte:

“Zərdüşt ilkin olaraq qiymətli təbiət dinini gündəlik ayinə çevirmişdir” [58, s.416].

Amerika alimi Riçard Fray:

“Hamı əksəriyyətlə təsdiq edir ki, Zərdüşt yüksək əxlaqi ideyalara və inandırıcı fikirlərə malik olan ilk həqiqi peyğəmbərdir” [1, s.1].

Hind yazıçısı və filosofu Rabindranat Taqor:

“Zərdüşt ilk şəxsiyyətdir ki, dəyişilməz əxlaqi prinsiplər əsasında din yaratmış və düzgün yol göstərmişdir. O, eyni halda insanları yeganə Yaradana sitayiş etməyə çağıraraq insanların xeyir vasitəsilə təkamülünə zəmin yaratmışdır” [1, s.21].

Şərqsünas Horn:

“Bu Qatların şərəfli hissiyata və cəsarətli inama malik olan, yüksək əxlaq dərəcəsinə çatmış müəllifini alqışlayırıq!” [1, s.21].

Dünya elminin “Avesta”ya, onun yaradıcısı Zərdüştə verdiyi qiymət alidir, yüksək elmi və vicdani mövqedəndir.

Lakin Zərdüştə, “Avesta” ilə bağlı bəzi məsələlər, xüsusilə Zərdüştün zamanı, “Avesta”nın yaranma tarixi, mənşəyi, əslində hansı dövrün məhsulu və hansı xalqa mənsub olduğu barədə dolaşılıqlar təkzibə möhtacdır.

5. "AVESTA" NIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Hər bir fikir, ideya doğruluşunda pak və təmiz olur, ideal məqsədlər güdür. "Avesta"nın müəllifi Zərdüşt də öz pak və təmiz dini-ruhani ideyaları ilə şöhrət tapmışdı. O, insanları paklığa, təmizliyə, düzlüyə, həqiqətə çağıraraq, ömrünün sonundakı bu uğurda mübarizə aparmış və həlak olmuşdur. Lakin onun ideyaları yaşamışdır. Bununla belə, Zərdüştün ölümündən sonra "Avesta"nın başı bəlalar da çəkmişdir. Dövr. zaman onu istədiyi səmtə yönəlmiş, əksiltmiş, öz istəyinə, ideyalarına tabe etmişdir. Amma onun paklığı, bəşəriyyəti qalmışdır.

Təsəvvür edək ki, Şumer sivilizasiyasının ilkin böyük məhsulu, zirvəsi - klassikası sayılan "Avesta" kitabını - "Göy Tanrı dini"ni və ya zərdüştlüyün müqəddəs dini kitablar toplusunu dünyanın görkəmli alimləri belə İrana, farslara məxsus kitabə kimi təqdim və "təhlil" ediblər. Ona görə ki, əsl, ilk "Avesta" mətnləri məhv edilib, itib-batıb, olan-qalan mətnlər qədim fars - pəhləvi dilində gəlib bizə çatıb. Buradan da çıxış edib fikir söyləyiblər (və söyləyirlər). Buna görə də səhv ediblər, yanlışlar. Bunu "üzürlü səhv" saymaq olar. Onları qınamaq da olmur. Bu alimlərin "Şumerin kəşfindən" məlumatları olmayıb. Bu səbəbdən də "Avesta"nın dərin köklərinə, Şumer-Babil miflərinə, elmi, dini-fəlsəfi qaynaqlarına nüfuz edə bilməmişlər. Zərdüştlüyün ilk qaynaqları, inkişaf tarixi, *hüüvölükədə dini ruhu* "Avesta"nın ancaq Şumer-türk zəkasının məhsulu olduğunu təsdiq edir. Qədim yunan filosofları və tarixçilərinin (Hermodor, Hermipp, Ksanf, Ərəstu və b.) fikir və mülahizələri, bu günə qədər mövcud və tapılmaqda olan arxeoloji qazıntı materialları və s. də bu həqiqətin təsdiqinə yönəlir. Bu abidənin

yarlanması və inkişafı müəyyən mərhələlər keçmişdir. Onu bu mərhələlər üzrə tədqiq etmək, öyrənməklə, daha ağılabatan fikir söyləmək və elmi nəticələrə gəlmək olar.

"Avesta"nın yaranması və inkişaf tarixini üç mühüm mərhələyə ayırmaq mümkündür.

1) M.ö. Midiya dövlətinin süqutuna qədərki dövr. Bu dövr "Avesta"sı təxminən 6-7- minillik, bəlkə də daha artıq bir inkişaf yolu keçib gəlsə də əslinə - Zərdüştün yazıb-yaratdığı və təbliğ etdiyinə daha yaxın və doğmadır, müqəddəsdir, Şumer-Babil mifoloji dünyagörüşləri, Şumer-türk fəlsəfəsi aparıcı qüvvədir. Bu teli mətnlərdən seçib götürmək çətin deyil. Bu barədə yunan mənbələri də xeyli ağılabatan, inandırıcı məlumat verir.

Lakin əsl, daha etibarlı söz yenə Şumer-Babil qaynaqlarıdır, əldə edilən digər arxeoloji qazıntılardır.

Bu mərhələ bizdən çox uzaq, çox qədim dövrləri əhatə etsə də, hələlik əlimizdə məlumat azsa da, ümid və inam yeri var. Gələcəkdə daha artıq işıqlandıra biləcəkdir sənəd, tapıntı və s.-nin üzə çıxacağına, aşkar ediləcəyinə ümid bəsləyirik; Şumer mətnləri hələ tamamilə oxunmayıb, öyrənilməyib.

Budur, m.ö. V minillikdə, 6500 il bundan qabaq məşhur Şumer-türk şairi Enlil İsmə Dağan şerlərinin birində özünə müraciətlə deyir:

"Gala gasi(d) ganu x-x [d]e teshbiim ta abad" [93, vol.62].

Müasir məzmunu, tərcüməsi:

Gələ qasi(d) qanımda uçulan atəş məbədinə edə abad.

Hər halda, şairin bu bədii sözünün, fikrinin real əsası olub, atəşpərəstliklə, oda sitayişlə, dini inamla bağlıdır. Şair daxili sarsıntısını, psixoloji vəziyyətini qanında baş verən dəyişilmə, "uçulma" ilə izah edir, bu dəyişilməni "atəş məbədinin uçulmasına" bənzədir. Burada güclü məntiqi bağlılıq var, inam var, dini təsəvvürün bədii təsəvvürlə qovuşması, vəhdəti var.

Deməli, hələ V minillikdə bu din, bu atəşə inam fəaliyyətdə idi, mənəvi aləmə hakim kəsilmişdi, bədii əsərlərin də mövzusu olmuş, ruhuna həpmişdi. Biz bu ruhu Şumer-Babil mədəniyyəti, ədəbiyyatı və xüsusilə Qədim dünyamızın ulu kitabı "Bilqamıs" dastanında geniş və əhatəli şəkildə müşahidə edir, görürük. Belə anlaşılır ki, hələ o vaxtlardan atəşpərəstliyin yayılma və təsir dairəsi geniş idi, Qərbi dünyasına da nüfuz etmişdi.

Budur, məsələ ilə bağlı əldə etdiyimiz az-çox mövcud dəlil və fikirləri götür-qoy edib düşünərkən, söz deməyə, fikir söyləməyə çətinlik çəkdiyimiz bir anda mətbuatda qiymətli bir tapıntı, elmi kəşf barədə məlumat dərc olundu. 4500 il bundan qabaq türklərin atəşə, oda inamını, sitayişini və tək olan Tanrıya tapındığını təsdiq edən sənəd, kitabə aşkar edildi [92, s. 15].*

Dünyaya /

Bir günlük niyərdər
NIGETİN...
Major a doğumunu hədiyyəsi

4500 yıllık Türkçe bulundu

QLOZEL HARFLERİ

İngilizce	Glozel	Değeri
T	A	1
B	J	2
S	K	3
M	L	4
E	N	5
O	P	6
Y	Q	7
L	R	8
H	S	9
M	T	10
X	U	11
M	V	12
R	W	13
R	X	14
T	Y	15
P	Z	16
B	AA	17
H	AB	18
U	AC	19
V	AD	20
S	AE	21
M	AF	22
X	AG	23
M	AH	24
R	AI	25
R	AJ	26
T	AK	27
P	AL	28
B	AM	29
H	AN	30
U	AO	31
V	AP	32
S	AQ	33
M	AR	34
X	AS	35
M	AT	36
R	AV	37
R	AW	38
T	AX	39
P	AY	40
B	AZ	41
H	BA	42
U	BB	43
V	BC	44
S	BD	45
M	BE	46
X	BF	47
M	BG	48
R	BH	49
R	BI	50
T	BJ	51
P	BK	52
B	BL	53
H	BM	54
U	BN	55
V	BO	56
S	BP	57
M	BQ	58
X	BR	59
M	BS	60
R	BT	61
R	BV	62
T	BW	63
P	BX	64
B	BY	65
H	BZ	66
U	CA	67
V	CB	68
S	CC	69
M	CD	70
X	CE	71
M	CF	72
R	CG	73
R	CH	74
T	CI	75
P	CJ	76
B	CK	77
H	CL	78
U	CM	79
V	CN	80
S	CO	81
M	CP	82
X	CQ	83
M	CR	84
R	CS	85
R	CT	86
T	CU	87
P	CV	88
B	CW	89
H	CX	90
U	CY	91
V	CZ	92
S	DA	93
M	DB	94
X	DC	95
M	DD	96
R	DE	97
R	DF	98
T	DG	99
P	DH	100

Fig. 28 L' Epigraphe I de Glozel

* Çox hələtli qələm dostum, sənətsünas xanım Kubra Əliyeva telefonla mənə sevinclə məlumat verdi ki, Türkiyənin "Hürriyyət" qəzetində apardığınız tədqiqatlarla bağlı qiymətli bir yazı dərc olunub. Üzünü çıxarıb sizin üçün saxlamışam, gəlib aparın. Bu cür elmdə həqiqət axtarıclarına necə dərin minnətdarlıqla təşəkkür etməmək olar?! Təşəkkür!!

Fransanın "Qlozel muzeyi"ndə saxlanılan çoxsaylı kitabələr oxunmuş, yazıldığı əlifba müəyyən edilmiş, mənası açıqlanmışdı. Sorbon Universitetində keçirilən "Əlifba yazısının başlanğıcı və Qlozel kitabələri" adlı konfransdan məlumat verilir ki, dil və tarixi yazılar mütəxəssisi 73 yaşlı Kazım Mirşan və etnomuzikoloq Xalüq Tarcan muzeydə saxlanılan kitabələrin "Prototürk", yəni "Ön türk" hərfləri olduğunu sənədlərlə sübut etmişlər. Bu hadisə maraqla qarşılanmış və yeni, böyük bir həqiqətin təsdiqi kimi qiymətləndirilmişdir. Elm adamları türk mütəxəssislərinin açıqlamalarını son dərəcə diqqətləyiq hesab etmişlər [92, s. 15].

"Qlozel muzeyi"ndə saxlanılan kitabələrdən biri "Keyik rəsmi üzərində yazı"dır.

Yazının oxunuşu belə təqdim olunur. "Ateşə inanırken tek Tanrıyı buldular [92, s. 15].
Kitabə açıq-aşkar, mübahisəsiz təsdiq edir ki, hələ çox qədim zamanlardan türklər atəşə, oda sitayiş etmiş, onların dini, inamı atəşpərəstlik-zərdüştlük olmuşdu. Bu dini inam, sitayiş ondan da qədim tarixə malik olmuş, hələ m.ö. 2500-cü ildə öz əksini,

ifadəsini epitaftiyada, həm iskit-türk “vəhşi heyvan üslubu”nda - “Keyik rəsmi üstündəki yazı”da, həm də qədim türk “əlifba yazısı” ilə tapmış, bu fikir də lövhə üzərinə həkk edilmişdir, yəni yaddaşlardan, sinələrdən qopub yazıya hopmuş, rəsmiləşmişdir.

Çox qədim dövrlərdən türk sivilizasiyasının hüdudları Fransayadək uzanıb getməli, özünə yer etməli, nüfuz qazanmalı idi ki, “Qlozel” kitabələri də yaranmış olsun, tarixin dərin qatlarından həqiqətin bu səsi eşidilə bilsin.

“Qlozel” tapıntısı, mübahisəsiz olaraq bir sıra çox mühüm tarixi həqiqəti təsdiq etdi:

1) hələ 4500 il bundan öncə türk dili mövcud idi;

2) hələ 4500 il bundan öncə türklər Tanrıya tapınmışdılar, atəşpərəst idilər, bu isə zərdüştlüyün əsaslarıdır;

3) hələ 4500 il bundan öncə türklərin öz milli əlifbaları vardı, bu isə məlum Orxon-Yenisey əlifbasının əsasıdır:

4) hələ 4500 il bundan öncə türklərin gil lövhələrə, daşlara, gümüş və b. qablara yazı yazma - həkk etmə mədəniyyəti vardı, bu isə qədim Şumerdən gəlir, gil lövhələrə mixi yazı yazma - həkk etmə mədəniyyətinin ənənəvi davamı idi.

5) hələ 4500 il bundan öncə tanrıçılığın, atəşpərəstliyin təsir dairəsi çox geniş və əhatəli olmuş, Fransa ərazilərində də gedib çıxmış, yayılmışdı.

6) hələ 4500 il bundan öncə türkün məşhur “İskit vəhşi heyvan üslubu” vardı və onun təsir dairəsi gedib Fransa ərazisinə də çatmışdı.

7) hələ 4500 il bundan öncə türk xəlqi-milli keyfiyyətlərilə zəngin olan kitabələr Fransada – Qlozel vilayətində mövcud idisə bu mədəniyyət haradandır və kimə məxsusdur, bu iz kimin izidir? Dil türkün, yazı-əlifba türkün, oyma-həkk etmə mədəniyyəti türkün, keyik şəkli – “İskit vəhşi heyvan üslubu” türkün, inam türkün, Tanrı türkün!! Bu kompleks mədəniyyət ənənəvi bir-birinə bağlıdır və ənənəvi olaraq inkişaf edib gəlib. Əslində

bu mədəniyyət Fransa xalqının – onun əcdadlarınınmı yoxsa türkün mədəni təsirimini? Və ya bəlkə də elə o vaxtlar bu torpaqlarda türklər yaşayıb, onlar özləri orada bu mədəniyyəti yaradıb, iz qoyublar?

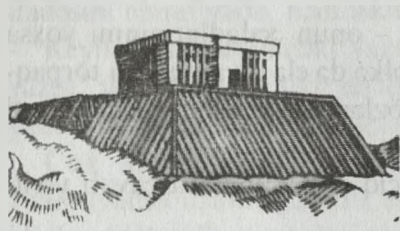
Bu sualların cavabı hələlik açıq qalır. Bunlara cavab verilməlidir...

Mətləb üstə gələk. Ağlın məntiqi var: “Avesta”nı özünə çıxan, öz kitabəsi kimi dünyaya təqdim edən farsların o vaxtlar bəşər tarixində izi-tozu da yox idi. Bu möhtəşəm kitabəni farslar necə və haradan yarada bilərdi?! Deməli, çox sonralar mənimsənilib... Dünya korlar dünyası deyil. Gec-tez haqq yerini tapır.

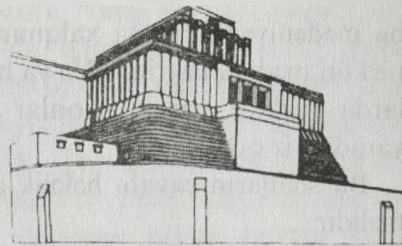
“Avesta”nın - zərdüştlüyün yayılma və təsir dairəsinin çox güclü, əhatəli olduğunu İkiçayarası və ətraf mədəniyyəti, Göy Tanrıya ibadət, sitayiş məbədləri bir daha təsdiq edir. Burada biz bu məsələlərin görkəmli tədqiqatçısı və mahir bilicisi olan Polşa alimi Zenon Kosidovskinin sözlərinə diqqət edək. O yazır ki, o vaxtlar Dəclə və Fərat çayları hövzəsinin şəhər və sahillərində, “ayrıca təpəcikdə, adətən, yerli səcdəgahlara aid bir o qədər də böyük olmayan məbədlər vardı. Ora üç addım daş pilləkən qoyulmuşdu. İbadət vaxtı pilləkənlə məbədə xor və musiqi sədaları altında ağ geyimdə kahinlər daxil olurdu” [54, s.35].

M.ö. IV-III minilliklərə aid ibadətgahlar [40, s.170-178] diqqəti cəlb edir. Budur onlar:

Deməli, qədim Şumerlər dinə qulluq edir, ibadətlə məşğul olurdular. Bunun hansı din olduğunu, necə adlandığını hələlik qəti demək çətinə də, məzmun “Göy Tanrı dininə”, zərdüştlüyə, “Avesta” təliminə tam uyğun gəlir. Paklıq, belə təzə ağ qurşaq bağlamaq, başa ağ sarıq qoymaq, xüsusilə ağ geyimdə ibadət etmək, dua oxumaq və s. zərdüştçülər, maqlar üçün səciyyəvi idi.

Erudi. Cənubi İraq. Ürükun V dövr
ibadətگاهی. Təxminən m.ö.
3000-ci il

Uruk-Varka. Cənubi İraq.
İbadətگاهی Alu. "Ağ məbəd" m.ö.
2700-cü illər

Buna şübhə ola bilməz.

Yazıldığı m.ö. 1000 və ya 800-cü illər təxmin edilən "Babil teodiseyası"* poemasında xeyirlə şərin mübarizəsi əsas mövzu olaraq qoyulur. Əsərin baş qəhrəmanı ilə cəfəkeş arasında belə bir maraqlı söhbət gedir: Cəfəkeşin dostu təəccüb edib soruşur ki, "nə üçün günahsız, ismətli adam öz qiymətini günahkarla bölüşür?" Cəfəkeş isə məsələni bir qədər başqa cür qoyur: "nə üçün şəx adamlar və haqsızlar şənlik edir, kef çəkir?" Dostu - əsərin baş qəhrəmanı ona belə cavab verir: "Sən yerdəsən, amma Tanrının fikri uzaqdadır; (yaxşısı budur), Tanrının dəyişməz iltifatını gözlə".

Bununla dostu ona demək istəyir ki, Göydə Tanrı var! Əvvəlcə axır günahkar cəzasını, mömin isə mükafatını alacaqdır" [59, s.122].

"Babilistanda ölümle həyat qarşı-qarşıya dayanırdı. Şəx - ölüm, bütünlükdə hər şey (xəstəlik, bədxahlıq və s.) demək idi. Xeyir - bütünlükdə həyat və onu gücləndirmək demək idi və o, şəxə qarşı dayanmışdı" [59, s.138].

* *Teodiseya* - dünyada olan ədalətsizliyə bəraət qazandırmaq və Tanrının qadir və mərhəmətli olduğu haqqındakı əfsanələri doğrultmaq məqsədi daşıyan dini-fəlsəfi görüş.

Bütün bu fikirlər - haqlı-haqsız, mömün-günahkar ismətli-ismətsiz, xeyir-şəx və s. bütövlükdə "Avesta"nın əsas xətti, ulu Tanrının amallarının təlimidir. Qədim dünyanın müxtəlif sahələrində, bu ruhu - bir-birinə qarşı duran qüvvələrin mübarizəsi, düzlüyə, ədalətə çağırışı kimi duymaq mümkündür.

Altayda Pazırık kurqanından tapılmış, təxminən m.ö. son minilliyin əvvəllərinə aid paltar-palaz üzərində çəkilmiş dini təsvir diqqəti cəlb edir. İskit-türk qadınlarının oda, atəşə sitayışı, ibadəti, Tanrıya müraciət səhnəsi onların dini inamını, hansı dinə qulluq etdiyini nümayiş etdirir.

Sürəti verilən təsvirləri müəllif belə mənalandırır: "Parçada biz Tanrıya ənənəvi müraciət səhnəsi görürük. Müqəddəs od qarşısında yəqin ki, qurbanla birgə ibadət duruşu ilə başında diş-diş haləsi olan iki kübar qadın dayanıb. Sağ əli müraciətlə Tanrıya tərəf uzanıb. Görünür ki, sol əlindəki qurbandır. Onların arxasında əlində dəsmal dayanan qadınlar ibadət vəziyyətində deyil, bir qədər bəstə boyu ilə onlara tabe olduqları görünür. Qadınların qolunun üstünə qoyulmuş bükülü dəsmal buna çox səciyyəvi təfsilatdır" [72, s.65-67].

Alim sözünü deyir. Bizcə, əlavə şərhə ehtiyac qalmır. Beləliklə, "Avesta" əslində Şumer-türk dühasının məhsulu olub da, bütövlükdə Şərq, habelə Qərb ondan bəhrələnmişdir. O vaxtlar isə bəşər tarixində iranlıların - farsların izi-tozu da yox idi, bu kitab, bu abidə necə onlara məxsus ola bilərdi?! Tarixdə səhv buraxılıb. Bu səhv düzəlməli, elmdə ədalət və obyektivlik bərpa olunmalıdır!

Bu dövr "Avesta"sı 128 il Midiya dövlətinə xidmət edib. Sonra farsların əlinə keçib, İran dövlətinin hazır dini-ədəbi ideologiyası olub; çox dəyişikliklərə məruz qalıb...

"Midiyalılarla farslar arasındakı münasibətlərin kökləri dərin və ziddiyyətlidir. Midiyalılar m.ö. 614-612-ci illərdə

Qadınlar ibadət vəziyyətində. Ön Asiya parça naxışı. Pazırık kurqanı

Babillərlə Assuri dövləti arasındakı ittifaq sarsılında daha çox lovğalanırdılar. Bundan sonra onlar Kiçik Asiyanın da bir hissəsi daxil olmaqla, Assuriyalıların şimal ölkəsini tutdular, farsları özlərinə tabe etdilər və təxminən eyni vaxtda nəhayət, İrənin cənub-qərbi Anşan hakimiyyətini aldılar. Bu vilayət sonralar Pars (fars) və yunanca Persida kimi məşhur oldu. Midiyalılar öz hakimiyyətini həm də o vaxt aralarında zərdüştlük təsdiq olunmuş şərqi iranlılar üzərində genişləndirdi. Midiya dövləti 60 il çiçəkləndi. Görünür, bu ərafədə zərdüştlük də qərbi iranlılar arasında uğurlar qazanmağa başladı” [67, s.61].

Midiyalıların adətləri qədim Şumer-türk adətlərinə uyğun gəlir. Herodot “Avesta”nın təbliğ etdiyi bu adətlərlə farsların

adətləri arasında fərqləri göstərir. Herodot yazır: “Farsların çoxdankı adətlərinə gəlincə, mən bu məlumatı verə bilərəm: heykəllər, məbəd və mehrablar (tanrılar üçün) ucaltmaq farslarda qəbul olunmamışdı. Bunu kim edirdisə, onu səfeh sayırdılar. Buna görə, mənə belə gəlir ki, onlar insana oxşadılan məxluqları əsla Tanrı hesab etmirdilər, ellinlilər də elə belə düşünürdülər. Necə ki, onlar, bir qayda olaraq, Zevsə dağın zirvəsi və bütün göy qübbəsi üstündə qurbanverməni Zevs adlandırırlar. Həm də onlar bu qurbanı Günəşə, Oda, Suya verməklə tamamlayırlar” [1, s.132].

Burada müqayisəsi verilən və “Avesta”da təbliğ edilən Midiya adətləri qədim Şumer-türk adətlərinin davamıdır. Farslar nəinki bu adətlərə riayət etmir, hətta onu “səfehlik” sayırlar, maqlar kimi “insana oxşadılan məxluqları əsla Tanrı hesab etmirdilər” və s.

Herodotun bu fərqləri göstərdiyi vaxt elə “birinci mərhələ”dən “ikinciyə” keçid dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə “Avesta”nın təbliğ etdiyi adət-ənənələr, “ayınlar” fars adət-ənənələri və ayinlərinə uyğun gəlmir, fərqlər daha qabarıq nəzərə çarpırdı, mübarizə isə davam edirdi.

Artıq, istər-istəməz ikinci mərhələdə əsl “Avesta” adət-ənənələri, dini ayinləri yavaş-yavaş dəyişir, öz yerini fars adətlərinə, ayinlərinə verirdi.

Əgər Zərdüştün həyat-fəaliyyət tarixini və “Avesta” əsaslarının bu dövrdə qoyulduğunu nəzərə alsaq, o, artıq 6-7 min illik ömür sürmüşdü və onun müqəddəsliyi daha çox bu dövrlə bağlı idi.

2) Fars dövlətinin yarandığı vaxtdan sonrakı və ərəb işğalına qədərki dövr. “M.ö.549-cu ildə farslar Əhəmənilər nəslindən olan Midiya hökmdarının kürəkəni Böyük Kirin başçılığı ilə üsyan etdilər, midiyalılara qalib gəldilər və ilk İrəni dövlətinin

əsasını qoydular. Burada midiyalılar da müəyyən rol oynadılar. Kir istilanı davam etdirərək, Kiçik Asiyanı və Babilistanı tutdu, onda Aralıq dənizi sahillərində təbəkədə olan ölkələr də ona tabe oldu. Bütün Şərqi-İran xalqları da onun təsiri altına düşdü" [67, s.62]. Nəzərə alaq ki, fars dövlətinin əsası qoyulandan sonra da yunan və digər mənbələrdə yanlışlıq müşahidə olunur. Midiya və fars dövlətləri, midiyalılar və farslar qarışdırılır. Bu ona görədir ki, Midiya dövlətinin başçısı Astiyaqa heç bir hörmətsizlik edilməmiş, ancaq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və ona xüsusi qulluq göstərilmişdi. Çünki o, Kirin ana babası idi. Lakin fakt budur ki, hakimiyyət tamamilə farsların əlinə keçmişdi. Kirin Midiya dövləti üzərində qələbəsi və hakimiyyətin farslara keçməsi ilə "Avesta" kitabı da zəbt edilir, fars dilinə çevrilməyə və bu dildə yenidən davam etdirilməyə, yazılmağa başlayır, onun inkişafı yeni istiqamətə yönəlir, güman ki, bu dinin kitab şəklində toplusunun "Avesta"// "Avesta" və b. adının ortaya çıxıb yayılması da bu ikinci mərhələ ilə bağlıdır. Çünki daha qədim qaynaqlar, tapıntı və arxeoloji qazıntıların nəticələri və s. bu dini göylərə inamla, Tanrıya sitayişlə bağlayır, təqdir və təqdim edir. Bu dinin mahiyyəti, əsası mövcud aləmin - canlı (və cansız) varlığın əsl səbəbkarı Ata Göylə Ana Torpağın əbədi məhəbbət rəmzi olan uca Tanrıdır. Türkiyədə elmi tədqiqatlarda, doğru olaraq bu dindən "**Göy Tanrı dini**" adı ilə bəhs olunur.

Nizaminin aşağıdakı sözlərində də bu dövrdə maqların "müqəddəsliyi"nin yox olmasına, yolunu azmasına işarələr vurulur. "Avesta"nın bu dövrü və onun yaradıcılarına şəirin münasibəti aydın olur:

"Muğlarda belə bir azar da vardı,
Hər ilin başında bir qız alardı.
Novruz ilə Səddə bayramlarında

Ayinlər yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş gəlinlər, qızlar,
Evindən sevinclə dışarı çıxar,
Əllər al xınalı, üzler bəzəkli.
Hər yandan gəlirdi çoxqun ürəkli
Önündə al şərab hər üzü lalə
Muğlarla üz-üzə vurur piyalə" [23, s.172].

Artıq bu maqlar (muğlar) o maqlar deyildi. L.Diogen və digər yunan tədqiqatçılarının təsvir etdiyi Tanrıya tapınan pak, "geyim-keçimi sadə, yorğan-döşəyi torpaq, yeməyi göy-göyörti, pendir və quruca çörək" olan ruhani atalar saray əyyaşlarına çevrilmişdi, yeni dövrən, yeni mühit, fars saraylarının özünə-məxsusluğu onları da korlamışdı. Ayinlər tez-tez dəyişilir, hakim təbəqənin xeyrinə yönəldilir, fars tarixi qəhrəmanlarının mədhi ön plana çəkilir, Zərdüşt amalı, Zərdüşt məsləki alt-üst edilirdi. Belə bir mühit və şəraitdə "Avesta"ya əlavələr də elə bu səviyyədə, bu məzmununda olmalı idi.

"Avesta"da ailə-nigah, evlənmə adətləri ilə bağlı məsələlər, hüquqlar və s. də dəyişir, yeni məcraya düşür, öz mahiyyətini itirirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, yaxın qohumlar, xüsusilə qan qohumu (bir ailədən ata və qız, qardaş və bacı, hətta ana və oğul) ilə evlənmənin əsası Kirin oğlu Kambis (Kir oğluna atasının adını qoymuşdu) tərəfindən qoyulmuşdu. "Avesta"da, onun əslində elə bir fikir yoxdur ki, evlənmələr bir-birilə qan qohumu olsunlar.

Bu barədə ingilis alimi Meri Boysun tədqiqatları yenə diqqəti cəlb edir. O yazır: "Bu cür ilk həqiqi nigah Kambisin iki doğma bacısı ilə olan kəbinidir". Herodotun məlumatına görə [III, 31] o, bacılarından birinə vuruldu və onunla evlənmək arzusu ilə hökmranlığın hakimlərini çağırırdı. O, tərəddüd etdi, adətin

ziddinə olsa da onlardan soruşdu: belə bir qanun yoxmu ki, arzu edən bir adama bacısı ilə cinsi əlaqəyə icazə versin? Hakimlər qardaşın bacı ilə cinsi əlaqəsinə icazə verən elə bir qanun tapmasalar da, eyni zamanda həm xətersiz, həm də ədalətə müvafiqdir, deyə ona cavab verdilər. Lakin onlar başqa bir qanun tapdılar, necə ki, “farsların hökmdarı hər nə istəsə, ona icazə verilir”. Beləliklə, Kambis əvvəlcə bir bacısını, sonra isə o biri bacısını (Atossu) özünə arvad elədi” [67, s.67].

Meri Boys sözünə davam edir: “Əgər Herodotun məlumatına bütün təfəsilatı ilə inanmış olsaq, onda bu göstərir ki, qərbi iranlıların Kambisə qədər qan qohumu ilə kəbin əlaqəsi məlum deyil. Bununla belə kifayət qədər təəccüblüdür ki, bir hökmdarın şıltağı ilə ortaya çıxan adətə əməl etmək, dini vəzifə olaraq, bütün möminlərin öhdəsinə düşürmü” [67, s.97].

Mətləb aydındır: “Avesta”nın yaratıcılarının, maqların yolundan sapması saray mühiti, saray əxlaqı ilə əlaqədardır. Zaman, mühit vəziyyəti dəyişmişdi. Beləliklə, “Avseta” ləkələnmiş, pozğun bir hökmdarın “şıltağı ilə möminlər də bu adətə təhrik olunmuşdu”. Nizami də bunu bilirdi, “İsgəndərnamə”də məhz buna işarə vurulur.

Mənbələr təsdiq edir ki, Makedoniyalı İsgəndər “Avesta” ilə kitabın yaratıcıları olan maqlarla yaxşı rəftar etməmişdi. Əbu Reyhan Biruni yazır ki: “Daranın xəzinəsində “Avesta”nın on iki min inək dərisinə qızilla yazılmış əlyazması olubmuş. Onu İsgəndər yandırır, atəşgahları dağıdanda kahinləri də məhv edib. Buna görə indiyədək “Avesta”nın beşdən üçü yox olub. Bütövlükdə o, otuz “nask”dan ibarət imiş. “Nask” “Avesta”nın hissələrinin adıdır” [14, s.207]. Meri Boys İsgəndərin “Avesta”, onun nüfuz dairəsi və yaratıcılarına tutduğu divan barədə yazır: “Soqdi dilində olan fraqmentlərdən birində Makedoniyalı İsgəndər bəşər tarixinin ən ağır günahkarları sırasındadır... Onun cinayəti bundan ibarətdir ki, o, “maqları

öldürdü”. Başqa bir pəhləvi kitabında deyilir ki, İsgəndər “çoxlu müəllimlər, hüquqçular, ərbablar və möbidlər öldürdü”...Üçüncü bir əsər məlumat verir ki, “o çox ocaqları söndürdü... İsgəndərin əsgərləri paytaxtı talan edərkən Persopolda Fratadar məbədi zərər çəkdi. Ekbatanda (Həmədanda) Anahit məbədinə isə makedoniyalılar bir neçə dəfə talan etdilər. Hətta onlar damın gümüş lövhələri və sütunların qızıl örtülərini qopardılar. Ola bilsin ki, bu maddi ziyan zaman keçdikcə yerini tutsun, lakin zərdüştçülər əvəzəlməz itkiyə məruz qaldılar, çünki çoxlu müqəddəs xidmətçilər məhv edildi. O vaxtlar bütün dini əsərləri şifahi ifa edən kahinlər dinin canlı kitabları idilər. Onların kütləvi məhvi çoxlu qədim əsərlərin məhvi demək idi. Bunu itmiş və ya naqis gəlib çatmış rəvayətlər təsdiq edir” [67, s.67,97].

Həmişə alimlər, filosoflarla əhatə olunan, onlardan öyrənən, məsləhət alan İsgəndər “Avesta”nın qüdrətinə, oradakı elmin, fəlsəfinin dərinliyinə, dünyəviliyinə, ona olan etiqada, inamın gücünə və bütün antik fikrinə hakim kəsildiyinə yaxşı bələd oldu. Bu onda qibtə hissi, həsəd və daxili bir eqoizm yaratmışdı...

İstila, işğal bir xalqın (və ya xalqların) təkə torpaqlarını deyil, onun mədəni sərvətlərini də zəbt etməyə çalışır, dinini, adət-ənənələrini, əxlaq-etikasını və s. dəyişdirməyə, əlindən almağa can atır! Bəzən buna nail də olur. Makedoniyalı fəthə tamamilə aydın idi ki, ona məlum olan yunan fəlsəfəsi, onun mayası və əsası bütövlükdə “Avesta” kitabından gəlib, “ilk başlanğıc” buradandı. Onu məhv etmək, yer üzündən silmək, bu ilk bulağı kor qoymaq lazımdır ki, dünya fəlsəfəsinin ilkin çeşməsi Yunanıstandan axsın, dünya fəlsəfə elminin ilk vətəni ora olsun. İsgəndərin niyyəti, qəsdı, məramı bu idi ki, “Avesta” əzəli olduğu, yunan fəlsəfi görüşünü çox qabaqlayacağı üçün

onun izini itirmək lazımdır. Belə deyilsə, bəs niyə o, maqları - “o vaxtlar bütün dini əsərləri şifahi ifa edən kahinləri, dinin canlı kitablarını” da məhv edir, öldürürdü. Onlardamı İsgəndərə silah qaldırmışdılar?! Makedoniyalı fəhmin məntiqinə bir bax! Bu həqiqəti əbədi olaraq batırmaq mümkün idi?! Bu həqiqəti əbədi olaraq batırmaq mümkün idi?!

Kir yenə ondan tədbirli və insafli imiş. O, Midiyanı süquta uğradıb, dövləti zəbt edərkən onun mənavi-qanuni, ədəbi-dini, elmi-fəlsəfi kitabı olan “Avesta”-nı yaradıcıları ilə birgə zəbt etmiş, mənimsəmiş, özü üçün, fars dövləti üçün xidmətə çevirmişdi...

İsgəndər ümumən Şərqi, Şərqi mədəniyyətinə, Şərqi dünyasına yuxarıdan aşağı baxmışdı. Bu, Strabonun “Coğrafiya” kitabında, Arrian, Plutarx, Diodor və b.-nin əsərlərində, habelə Mahmud Kaşğarlının “Divan”ına düşən hekayələrdə açıq-aşkar sezilir. “Avesta”ya və onun yaradıcılarına münasibət həm də bununla əlaqədardır. “Dəstanın xülasəsi...” fəslində Nizami buna da işarə vurur.

İsgəndər:

“Yalnız zərdüştlüyü qəbul etməmiş
Başqa adətlərə etdi pərəstiş” [23, s.55/].

“İsgəndərnamə”də “İsgəndərin İran atəşgədlərini dağıtması” adlı ayrıca bir fəsil var. Marafıdır ki, bu “İsgəndərin İran başçıları ilə əhd-peyman bağlaması” fəslindən sonra gəlir. Nizami o dövrün maqları haqqında yazır:

“İşləri kefişrət, şux dilbər idi,
Ölkə başdan-başa əfsunkər idi.
Sehirdən başqa bir çırağ yandırmaz
Əfsanədən başqa bir bilik qanmaz”

[23, s.172].

Bu sətirlərdə “Avesta”-nın o vaxtkı yaradıcılarına açıqca nifrət var. Nizami maqların “kefişrətə” qurşanması ilə heç cür barışa bilməmişdi. Həqiqətən şərait, mühit maqları əvvəlki möminlikdən endirmiş, əsl ruhanilikdən sapdırmışdı. Nizamının fikrincə, İsgəndəri qəzəbləndirən səbəblərdən biri məhz bu olmuşdu. İsgəndər fərman vermişdi:

“Muğların ayini qalxsın ortadan...
Fitnəni, hiyləni qovdu hər yerdən,
Muğları dağıtdı meyxanələrdən,
Dünyadan sildi hər bulanıq dini
Saxladı ən doğru dini - ayini” [23, s.173/].

Söz yox ki, dahi şair “Avesta”-nın əslindən, Zərdüştin “müdrük” adı ilə düşünüb, mübarək dili ilə söylədiyi müqəddəs kəlamlardan hali idi. Fars saraylarında bu müqəddəs dini görüşlərin nə kökə salındığına, “bulandığına”, hər şeyin alt-üst edildiyinə qarşı öz sözünü demiş, qəti etirazını bildirmişdi.

Nizami “Avesta”ya - Atəşpərəstlik dininə yüksək qiymət vermişdir. İsgəndərin “Avesta”ya naşı və qərəzli münasibətini, onu məhv etməsini və s. bağışlaya bilməzdi. Nizami “İsgəndərnamə”nin sonunda çox ali-mədəni şəkildə, ustalıqla, onun özünün peşimançılığı və etirafı ilə qəti sözünü deyir və onu tamam sarsıdır. Belə anlaşılır ki, Nizami qədim Şərqi olduqca dərin qatlarını qaldırmış, bu qədim dünyanın təfəkkür tərzini, mədəniyyətini, mifiki dünya görüşünü, inamı və s. ilə yaxından tanış imiş. İsgəndərin valeh olduğu bu ölkənin güzəranının qədim köklər üzərində yarandığı və ucaldığını deyir. Həm də bu məlumatları müdrük qocaların dili ilə bəyan edir. Marafıdır ki, bu cür “güzəran” ölkənin firavanlığı, insanların rahatlığı və sakitlikdə yaşaması, ədalət, düzlük, əmin-amanlıqda ömür sürdüyü həyat qədim Şumer miflərinin birində eynilə təsvir

olunur... Makedoniyalı İsgəndər m.ö. IV əsrdə bu ölkəyə yürüş edərkən məhz qədim ənənələr, həmin bəşəri keyfiyyətlər davam edib gəlirdi. Nizami bu həqiqəti, bu mövcud aləmi müdrik qocaların yaddaşı, sözü-söhbətilə bəyan edir, qədim mədəniyyətin. “ulu qanunlar”ın, adət-ənənələrin “ayın” kimi qorunub yaşadığını ağsaqqalların qan yaddaşından alıb İsgəndərin valeh olduğu həyatın, güzəranın sirlərini açır. onu bir daha sarsıdır. İsgəndər gördükləri, müşahidə etdikləri və müdrik qocaların da söhbətlərindən məst olaraq dərin düşüncələrə dalır və “öz-özünə” deyir:

“Öz-özünə dedi: “Arıfsən əgər,
Qoy sənə ibrət olsun bu sözlər,
Dünyanı gəzmərəm mən, daha bəsdir,
Hər ovlaqda bir tor qurmaq əbəsdir.
Bütün bildiklərim qalsın bir yana
Bunların söhbəti bəs edər mana.
Elə bil dünyanı o pərvərdiyar
Bu mərd insanlarçun etmiş bərqərar.
Bunlar şövkət vermiş aləmə, yəqin
Sütunu bunlardır bütün aləmin.
Düz yaşayış yolu budursa əgər,
İnsan bunlardırsa, bəs nəyik bizlər?
Bizi haqq göndərib çölə, dənizə,
Qəsd göstərməkmiş bunları bizə.
Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət,
Öyrənək bunlardan ayin, mərifət.
Bunları əvvəldən görsəydim əgər,
Dünyanı bu qədər gəzməzdim hədər.
Tapardım özümə dağda bir kaha,
İbadət eylərdim orda allaha.
Bunlartək asudə ömr edərdim mən,
Dinim də olardı həmin bu dindən” [23, s.576].

Bu “öz-özünə demə”lər, bu düşüncələr daxildən gəlir.

Əlavə şərhə lüzum yoxsa da bəzi həqiqətlər üzərinə vurğu salmaq: *Şərq Qərb üçün bir ibrətdir. Dünya bu mərd insanlar üçün yaradılıb. Aləmə şövkəti Şərq - şərqililər verib. Şərq bütün aləmin sütunudur. Düz yaşayış yolu Şərq yoludur. Əgər belədirsə, bəs, Qərb nədir, qərblilər kimdir? Bizi haqq bura - çölə, dənizə gətirib çıxarıb ki, Şərqi bizə göstərsin, tanıtın. Qəsd, məqsədi bu olub ki:*

“Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət
Öyrənək bunlardan ayin, mərifət”.

Bunları, bu həqiqətləri Makedoniyalı fəth deyir, etiraf edir.

Tarix, Nizami və aqlın məntiqi deyir ki, bu ölkədə mövcud olan din zərdüştlük, inam “Avesta” kitabı idi. Ölkədəki Ulu qayda-qanunlar, ayinlər, ali insani nailiyyətlər İsgəndərin məhv etdirdiyi “Avesta”dan gəlirdi. *Dünyanı gəzib görüb-götürəndən sonra o, peşimançılıq çəkir, özü də bu dindən olmaq, bu dini qəbul etmək qərarına gəlir. Xatırlanan mətnin son misrasına diqqət edin!*

“Dinin də olardı həmin bu dindən”.

Bu, İsgəndərin daha ağır etirafı idi. O, “Avesta”nı məhv etməklə ümumiyyətlə mədəniyyət tarixinə etdiyi xəyanəti dərk etmişdi. İsgəndərin etirafının ardınca Nizamının dediyi bu sözlər də mənalıdır və deyilənləri bir daha təsdiq edir:

“İsgəndər görəndə onları dindar,
Peyğəmbərliyini etmədi izhar”.

Hələ XII əsrdə Nizami bu qənaətə gəlmişdi. Lakin indiyədək 2300 ildən artıq bir müddətdir ki, biz Şərqin guya hər şeyi Qərbdən aldığı fikri ilə razılaşmışıq, bu fikri təbliğ etmiş, yaymışıq. Və hələ də Qərb Şərqə yuxarıdan aşağı baxmaqda

davam edir, indinin özündə belə Qərbə pərəstiş baş alıb getməkdədir...

Tarixi obyektiv öyrənməli, qərəzli fikirlərdən əl çəkilməlidir. Dünyanın tarixi yenidən yazılmalıdır!

Kambisin hərəkətinə gələk: məcburən “adətə çevirdiyi” “Avesta”ya da düşən, hətta “müqəddəs qanun” kimi hallanan “qan qohumu ilə evlənmək, ailə qurmaq” insanlıq tarixinə ləkə idi. Çox ağır ləkə! Buna görə də tarixən lənətlə qarşılınmışdı. Makedoniyalı İsgəndəri “Avesta”ya qarşı çevirən səbəblərdən biri də bu idi. Böyük Nizami də yəqin ki, qələmini bu hədəfə yönəltmişdi. Bu, müqəddəs dini kitaba salınmış elə bir eybəcərlik idi ki, bu gün belə yada düşəndə tük ürpəşir. Buna görə xalq bu “adətə” uymamış, nifrət etmiş, o, ancaq İran sarayları və bu ətrafda dolaşan din nümayəndələri, möbidlər və b. arasında qala bilmişdi.

Mötəbər yazığımız Çəmənəzəminli bu acı həqiqətdən yan keçə bilməmişdi. “Avesta” və onun tərcüməsi ilə məşğul olarkən bu məsələyə insani, yazıçı-vətəndaş münasibətini bildirmişdi. O, “Qızlar bulağı” əsərində orijinal bir üslubda bu həqiqəti açır, məsələyə aydınlıq gətirir, öz mövqeyini bildirir.

Belə ki, qədim zamandır, elə o vaxtlardır. Gənc nəslə keçilən “son dərs”də, təlimdə tarixin dərinliklərinə gedilir. Haçansa kərpiclərə mixi yazı ilə həkk olunmuş “Avesta” mətnləri oxunur, təhlil olunur. Mətn Cəməsb adlı bir zərdüştçü midiyalının həyat və fəaliyyətinə aiddir, o, mətni öz əlilə yazıb. Dərsdə vaxtilə Muğandan İrana gəlmiş Ceyniz adlı bir tələbə sıra ilə düzülmüş yazılı kərpiclərdən birini oxuyur:

“ - Ahura Mazda! Sənə ən sadıq olan kimdir?

Ahura Mazda cavab verdi:

- Mənə ən sadıqlar yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətliyəndir!

- Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən savab işlər nədir?

Ahura Mazda cavab verdi:

- Ən savab işlər susuz yerə su çəkmək, ağac əkmək, körpü salmaq, zərərli həşəratı öldürməkdir.

- Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, Yer nə demiş?

Ahura Mazda cavab verdi:

- Yer demiş: mənəi əkən şad olar, əkməyən isə qəmgin olar. Buğda yerə səpiləndə divlər açıqlanar: buğda dit verəndə hirsənər. Buğda sünbül sallayanda divlər çatlar.

- Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, Divlərə xidmət edən kimlərdir?

Ahura Mazda cavab verdi:

- Divlərə xidmət edən köcəbəllərdir; özləri əkməz, başqalarının da əkinini tapdalarlar.

- Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, atəşi, bütün jenhaları (qadın deməkdir, dinə pərəstiş, doğruluq və paklıq mənalarda da işlənir) vəsf edirəm, çünki onlar sənindir!

- Gözə görünən dünyanı yaradan pak ol! Ahura Mazda ən fərəhli yer haradır?

Ahura Mazda cavab verdi:

- Ən fərəhli yer insanın ev tikəcəyi yerdir. Ən fərəhli yer çox taxıl əkilən, çəmənliyi olan, bol meyvə ağacları bulunan yerdir. Ən fərəhli yer qadın, çoluq-çocuq, heyvan sürüsü və ilxısı olan yerdir”...[6, s.371].

Müəllim burada tələbəni dayandırır və özü əlavə edir.

“Övladlarım, - dedi, - Cəməsb bu fikirləri Zərdüştün “Avesta” adlı kitabından almışdır. Onun Zərdüşt olduğunu söyləmişdir. Lakin “Avesta”nın bəzi fikirlərinə şərik olmadığı üçün onlardan

bəhs etmir. "Muğ", ya atırların (od keşikçisi, azərbaycan) "Avesta"ya əlavə etdikləri bir çox təsvirlərdən iyrənir, onlara heç də əhəmiyyət vermir. Vətəninə çıxmasının başlıca səbəbi də budur [6, s.373].

Burada, son sətirlərdə təbii bir reallığa işarə vurulur. Müəllimin dilindən deyilən bu fikirlər "Avesta"nın keşməkeşli inkişaf yolunu çox dürüst işıqlandırır. Belə ki, "Avesta" düşüncələri həm "muğ"ların özləri, həm də digər yad şər və nadan qüvvələrin ziddiyyətli, bəzən hətta "iyrənc" fikirlərindən təmizlənmişdir. "Avesta" kitabındakı fikirlər, əsrlər, min illər boyu beləcə durulmuş, yetkin, kamil insanlar, möbidlər tərəfindən, əslinə uyğun, əslinə qayıtmaq mənasında davam və inkişaf etdirilmişdir.

"Avesta"nın, zərdüştçülüğün təbliğçilərindən biri də vətəninə didərgin düşüb Muğandan İrana gəlmiş Ceyniz adlı tələbədir. kərpiclərdəki yazıları oxuyur, təbliğ edir.

Növbəti kərpicdəki mətndə yuxarıda izlədiyimiz mətləbdən söz açılır: atanın öz qızı, qardaşın bacısı ilə evlənməsinə qarşı nifrət və üsyan məzmunu verilir; antibaşəri, iyrənc bir hərəkət, "qanun" kimi rədd edilir, lənətlənir.

Mətdə bacı ilə qardaş arasında bu ağır, kədərli söhbət gedir:

" - Jinduqt, - dedim, - ümumi dərdimizdən başqa, səndə ayrı bir dərd də olduğunu duyuram. Zərdüşt eşqinə, söylə görüm, nə olmuş?"

Jinduqt başını qaldırdı, heyrətlə üzümə baxdı və yenə aşağı saldı. Bu dəfə daha da şiddətlə ağladı. Qalxıb gözələrinin yaşını qurulamaya başladı. Axırda başını çiyinə söykəyib susdu. Bir az keçmiş təkrar soruşdum:

- Jinduqt, - dedim, səndən kiçik də olsam, yenə qardaşınam. dərdini mən də bilməyib, kim biləcək?

Jinduqt ah çəkərək köksünü ötürdü və tutqun səslə:

- Dərdim böyükdür, həlkə də ələcsizdir! - dedi.

- Ələcsiz dərd varmı?

- Görürsən olur!

Sözlərini qurtarıb, Jinduqt üzümə baxdı. Baxışından dərdini anladım.

- Atamız evlənməkmi? - deyə cold soruşdum.

Jinduqt cavab olaraq ağladı...

- Nə atama, nə qardaşıma ərə getməyəcəyəm, nə olur-olsun" [6, s.377-378].

Jinduqtlə evlənmək üstündə ata ilə böyük qardaş Eyzədəş - iki möbid arasında qızgın mübahisə gedir, hətta ata ilə oğul əlbəyaxa olur, oğul atanı təpik altına salıb döyür də.

"Nəhayət, səbir kasası doldu və hiddətinə malik ola bilməyib dedi:

- Ata, qanunu bilirik, təkrar etməyə lüzum yoxdur. Lakin qanun yol versə də, sən evlənməkdən vaz keçməlisən.

Qardaşının sözləri bir ox olaraq atanın ürəyinə sancıldı.

Yaman bağırdı.

- Nə, axırda müqəddəs qanunu təhqir etməyəmi qalxışdın? Sən belə möbid imişsən? Müqəddəs atəşgədəni beləmi idarə edirdin? Eyib olsun!...

Qardaşım, atamıza qarşı hörməti unudaraq:

- Sənə eyib olsun - dedi. Qocalıqdan yerindən tərpənə bilmir-sən, hələ evlənmək niyyətinə də düşürsən.

"Qocalıq" sözü atamı daha da alovlandırdı, özündən çıxaraq:

- Sus, turani, iskit! - deyə qardaşımı təhqir etdi" [6, s.379].

"Təhqir" kimi təqdim edilən bu sözlərə diqqət edin!

"Sus, turani, iskit!" Bu, türkə olan nifrətim?! Əlbəttə, atanın öz qızı ilə evlənmək arzusu türk əxlaqı deyildi. (Lakin bu əslində fars əxlaqı da deyil); yazıçının da bu fikri söyləmək niyyəti yoxdur. Bu, tarixin qaranlıq bir səhnəsinin qara və iyrənc ləkəsidir...

Kiçik qardaşla bacı arasında mətndəki söhbət davam edir:

" - *Yenə nə olmuş?* - *deyə sordum. Bir az düşündükdən sonra:*

- *Dünən axşam baş möbid atamı və Eyzədəşbi yanına çağırmışdır.*

- *Sonra?*

- *Sonra, mənə Eyzədəşbə vəd etmiş.*

Sözlərini qurtarmamış Jinduqt ağladı.

- *Sonra?*

- *Sonra nə olacaq, bu axşam qardaşıma arvad olmalıyam*" [6, s.382].

Qardaşın təəssüratı son dərəcə daha kədərli, faciəli və dəhşətlidir:

"Jinduqtun verdiyi xəbər mənə nizə kimi deşib o tayıma keçdi. Düşüncəyə daldım. Lakin uzun düşüncələr, çıxacaq yol göstərə bilmədi...

Sabah səsa ayıldım. Daxmaya meyit gətirmişdilər. Atırvanlar arasında atamı və Eyzədəşbi də gördüm Məni görərk hönkürtü ilə ağlaşdılar. Ürəyimə acı bir şeylər damdı. Zindandakı yuxumu xatırladım. Susan bir halda irəlilədim - cənazədə Jinduqtu gördüm. Alnının bir tərəfinə qan sağılmışdı.

Qapalı gözlərində acı həsrət duyulurdu.

Qonşumuzdan sordum, qısa olaraq hadisəni anlatdı, gecə Eyzədəşbi yataqda qoyaraq çıxmış, gözləmişlər gəlməmiş. Səhər tezdən meyitini Semiramis qələsinin altından tapmışlar, bürə çıxıb, oradan özünü atmışdır..." [6, s.382-383].

Mətləb də aydındır, yazıçının münasibəti də. Burada Jinduqtun kiçik qardaşının düşüncələri, onun əzab və mənəvi sarsıntıları da az söz demir:

"Tühaf bir vəziyyətdə idim. Dünya mənim üçün əzabdan başqa bir şey deyildi. Jinduqtla anam müstəsna edilərsə ürəyimdə bütün yaradılışa qarşı dərin nifrətim vardı. Zərdüşt və Ahura Mazda da gözümdən düşməyə başlamışdı..." [6, s.381].

Yazıçı Y.V.Çəmənəminli bu acı əhvalatı qələmə alıb xatırlamaq və bədii əsər yazmaqla öz insani borcunu yerinə yetirərək, türk oğlu türk olduğunu təsdiq etmişdi. Bəşər tarixində bundan çirkin əməl vardımi ki, müqəddəs kitaba da salınmış, "qanun" şəklini almışdı. Fars hökmdarı Kambisə, onun ruhuna (əgər bu ruh varsa) min lənət!!!

Kambis - ümumən farslar "Avesta" müqəddəs dini kitabının başına bu oyunları açmışdı. Y.V.Çəmənəminli çoxlarına müəmmalı qalan bir həqiqətin üstünü açmış, "Qızlar bulağı" əsərində bədii şəkildə də olsa bu qara ləkənin üstünə işıq salmışdı...

Beləliklə, "Avesta"nın İran imperiyasının dini, ideoloji əsasları, dövlət dini olması və bu inkişaf mərhələsi nə az, nə də çox, min iki yüz il çəkdi. Lakin bu kitab öz müqəddəsliyi ilə heç bir dinlə, heç bir əsərlə müqayisəyə gəlməz pak, müqəddəs bir kitab olaraq yaşadı, yaşayır və yaşayacaqdır.

3) Ərəb işğalı və islamın qələbəsindən sonrakı dövr. "Avesta"nın süqutu mərhələsidir. İngilis alimi D.Uilber yazır ki, "Arabir məzdəkizm adlandırılan zərdüştlük sasanilər dövründə dövlət dini oldu və hələ neçə əsrlər xalqın dini olaraq davam edib gəldi. Elə ki, ərəblər İrani işğal etdilər, əksər farslar islamı qəbul elədilər. Kim ki, köhnə inamı saxladı, Hindistana köçüb getdi, onları orada fars adlandırmağa başladılar, qalanları isə İranın ayrı-ayrı yerlərində gizli şəkildə öz dinlərini saxladılar. İndi Tehran, Yezd və Geranda zərdüştlərin güclü icmaları var" [76, s.24]. Bizim eranın "VII əsrinin ortalarına doğru islamın zərdüştlüyü dövlət dini kimi ləğv etdiyi və sıxışdırdığı vaxtda "Avesta" öz əhatə dairəsilə müqayisədə bir şifahi kitabə olaraq, söyləndiyi kimi aydın, ifadəli, peyğəmbərləri tərif himnlərini az təmsil edirdi" [57, s.4].

Təkcə bu faktı xatırlamaq kifayətdir ki, VII əsrdə, yəni ərəb işğalının başlandığı dövrdə ölkədə İslam dövlətinin yarandığı və

islam dininin qəbul edildiyi vaxtda “Avesta” dini kitablar külliyyəti 21 cilddən ibarət idi. Ondan indiki zamana ancaq üç kitab qalıb. Burada məşhur alman alimi Güço Vinklerin bir fikrinə də diqqət edək: “Şərq təfəkkür tərzii imkan verir deyək ki, böyük tarixi çevrilişlər həmçinin öz dini izi ilə diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə, hər bir yeni dövlət allah hesabına alınaraq bərqərar edilib və bu səbəbə onun ardınca şövqlə ibadət, din, təhsil dəyişilib. Yeni dövlətin banisi həm də yeni dinin banisi olub. Ancaq sıx-sıx nəzərə çarpır ki, tərqiyyətin banisi siyasi hakim vəzifəsində qaldırılmayıb. Necə ki, məs., Məhəmməd və onun digər çoxlu ardıcılları belə etmişlər” [21, s.20].

Bələliklə, zərdüştülük – “atəşpərəstlik” dini öz yerini islam dininə vermişdi; “Zərdüştlüyün bir dövlət dini kimi iflasından sonra onun davamçıları qaçmağa məcbur olmuşlar. Nəticədə hal-hazırda zərdüştlüyə kiçik cəmiyyətlərdə təkcə İranda və Hindistanda etiqad edilir. Bu çox böyük külliyyətin qalıqlarını bizə məhz həmin cəmiyyətlər gətirib çıxarıblar ki, yenə də orta əsrlərdə yaradılıb bütün dövrlərin məişət ədəbiyyatını az-çox əks etdirir” [61, s.4].

Buraya qədər deyilənlər və xüsusilə bu son müəlliflərin – D.Uiller, G.Vinkler, F.X.Kessidi və b. alimlərin dedikləri və gəlidiyi nəticələr imkan verir biz də bura əlavə edək: Ərəb işğalı, ərəblər elə ki, türk dünyasını fəth etdilər, ona üç elə ağır zərbə endirdilər ki, indiyədək onun altından çıxsa, özünə gələ bilmir:

1) İlk növbədə türkün vahid kökünə balta çalılıb onu parça-parça etdilər, onun vahidliyini pozdular. Azərbaycan, Özbək, Qazax, Türkmən, Qırğız, Tatar və b. adlarla türk xalqları yarandı.

2) Türkün inamını qırdılar, “Avesta” kitabını, zərdüştlüyü – “Göy Tanrı dini”ni əlindən aldılar. Bu gedişdə, bu prosesdə 100 minlərlə türk qırıldı, bir-birini məhv etdi; islamlaşma qılınc gücünə başa gəldi; bizə – Azərbaycan xalqına verilən **“qılınc**

müsəlmanı” adı da buradan qalıb. Bu çarpışmalar, mübarizələr tarixi qəhrəmanlar Babəklər, Məzdəklər, Cavanşirlər də yetirdi. Nə yaxşı ki, türkün güclü epos, dastançılıq ənənəsi varmış! Bu hadisələri bədii şəkildə əks etdirən “Manas” epopeyası, “Alpamış”, “Qoblandı”, “Ural Batır” və b. qəhrəmanlıq dastanları yarandı.

Bu dastanlarda mövcud həqiqət az-çox öz əksini tapıb.

3) türkün qədim və tarixi-milləti əlifbası - yazı mədəniyyəti itirildi, məhv edildi; “Orxon-Yenisey” yazısı üzərinə elə bir qara pərdə çəkildi ki, 1000 il o, işıq üzünü görmədi, ancaq XIX əsrdə aşkar oldu, tədqiqat obyektinə çevrildi. Türk xalqlarının mədəni aləmi, onların ruhuna, qanına hopmuş “Avesta” inancları, adət-ənənələri, “ayınlar”, bayramlar və s. üzərinə kölgə salındı, ya mənimləndi, ya da qadağalar qoyuldu... V-VI əsrlərin qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi - türk əxlaq-etika kodeksi elə nifrətləndi ki, onun sorağı XVIII əsrdə yad ölkələrdən gəldi... Ərəblərə belə lazım idi. Ərəblər öz dinini, yazısını, əxlaqını tabe etdikləri xalqlara caladı.

Bunları bilməmək, bilib də gənə nəslə çatdırmamaq olarmı?! Yoox!!...

“Avesta”da bütün kainatı, insanlığı uca olan vahid Tanrı - ulu Hürmüz idarə edir. Zərdüşt Hürmüzün ali niyyətlərini, xeyirxahlığını, amal və istəklərini həyata keçirən peyğəmbərdir. Əhrimən xeyirxah qüvvələrə qarşı dayanan şərh qüvvədir, bəd-xahlığın, hiylənin, şərin, yalanın hamisidir. Əhrimən sonra gələn dinlərdə şeytan, iblis dönəndə verilir, təsvir olunur.

“Avesta” bütün dinlərin əsası, ilkin çıxış nöqtəsidir. Vahid Tanrı ideyası məhz bu kitabın “müqəddəs” dini kitab olduğunu təsdiq edir. “Avesta” dinlərin ilk və klassik səviyyəsidir və bu səviyyədə də qalır.

6. “AVESTA”NIN MƏNƏVİ DÜNYASI

Zərdüştlük qədim dini inam və ideyaların, Şumer-Babil dini görüş və rəvayətlərinin bütöv halda elmi təsdiqidir. Bu dini inam və ideyalar, bu dini görüş və rəvayətlər “Avesta”da tamamlanıb, ədəbi-dini, elmi-dini problemlər halında klassik şəkə düşüb.

1) “Avesta”nın quruluşuna dair.

Zərdüştlüyün müqəddəs dini kitablar külliyyatı “Avesta” və “Zəndavesta” adı ilə məşhurdur. XIX əsrin ortalarında K.Kossoviç “Zəndavesta”nın bu hissələrdən ibarət olduğunu qeyd edirdi:

“1. Bizə qədər çox natamam vəziyyətdə gəlib çatmış qanunvericilik qaydaları (Vendidad);

2. Dini mərasimə aid qulluq və ibadətlər (Yasna və Vispered);

3. Ayrı-ayrı səcdəgahlar şərafinə edilən, qismən Homer himnlərinə bənzər ibadətlər (Yaşt);

4. Dini lirik şeirlər (Qatlar)” - [80, s.XXIX].

J.Y.Braginski “Avesta”nın ikinci redaksiyada quruluşunu belə verir:

“1. “Vendidad” - şəh qüvvələrə və divlərə qarşı tərtib edilmiş qanunlar məəcəsi və təlimatı; 22 fəsildir.

2. “Vispered” - təntənəli ibadət nəğmələri, əsasən 24 fəsildən ibarət olub, müxtəlif əlyazmalarında artıb-əskilir, məzmunca “Yasna”ya yaxınlaşır.

3. “Yasna” - qurbanvermə və tanrılara dua mərasimlərində tərifləmələr və ibadətə aid müraciətlər; 72 fəsildir, o cümlədən

17 fəsil qat adlanan nəğmələrdir. “Avesta”nın çox qədim hissəsi sayılır.

4. “Yaşt” - tərif himnləri, xüsusilə, çoxlu mifoloji ünsürlərə malik 22 müxtəlif Zərdüşt dini nəğmələri.

5. “Kiçik Avesta” - bura bir sıra kiçik ibadət mətnləri, o cümlədən orta fars dilində Günəşə, Mitrə, Aya, Ardvisura, Barxrana və Oda beş dua, beş himn, dörd xeyir-dua vermə, iki otuz günlük gündəlik - bütün ehtiramlı səcdəgahlara və ruhlara günəşli ayın otuz günü üçün cədvəl və s.Ənənəyə görə “Kiçik Avesta”ya, bir qayda olaraq, “Yaşt” da aid edilir” [41, s.71-72].

“Avesta”nın bütün məzmunu bu quruluşda verilir, bu əsaslar üzrə təqdim olunur. Bu cür başqa toplular kimi, “Avesta” da uzun əsrlər boyu yaranıb, mətn və onun təsbiti üçün istifadə edilən qrafikası, təbii olaraq, dəyişikliyə uğrayıb... Bununla yanaşı, artıq mətnin, zərdüştlüyün kahinlərinin marağını təmin etməyən hissələri şüurlu surətdə ondan çıxarılırdı. Digər tərəfdən kitabənin mövzucə məzmunu güclü şəkildə genişləndirdi. Dili və qrafikasının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq təbii seçmə gedirdi” [61, s.4].

Dövr, zaman dəyişmişdi. Ərəb istilası ilə hər şeyi “yeniləşdirmək”, yeni islam ideologiyasını yeritmək üçün hər sahədə cəhd göstərilirdi. Dövlət dini - ideologiyası olan zərdüştlüyün iflası onun tərəfdarları və davamçılarını ölkədən çıxıb getməyə məcbur etdi.

“Avesta”nın rus dilində nəşr olunmuş və bizim istifadə etdiyimiz mətninin girişində deyilir: “Himnlər kimi, dualar da ahəngdar quruluşə malikdir. Təsəvvür olunur ki, ilk yaradılışda “Avesta”nın bütün mətni ritmli olub, zaman keçdikcə isə bu əsas itib və ya pozulub. Bununla belə, az və ya çox dərəcədə saxlanılan ahəngin dəqiq heca sistemli hissələri, onun nəsrindən

asan başa düşüldüyü fikrini söyləməyə imkan verir. "Avesta"nın çox yerlərinin mənası indiyədək təfsilatı ilə şərh olunmayıb və ya şübhəli olaraq qalır. Odur ki, bu nəşrdə yozumdan istifadə edilir. Bu da təbiidir, kitabənin göstərilən qalığının (onun ən qədim əlyazması b.e.1324-cü ilinə aiddir) giriş sözü və ayrı-ayrı ifadələri mətndə çatışmır. Bu cəhətdən bir sıra ifadələrin dəqiq tərcüməsi dırnaq arasına alınıb. Fəsilərin adları tez-tez şərti olaraq göstərilir və onda kvadrat dırnağa alınır" [61, s.5].

Kitabənin dini-hüquqi qanunları, verdiyi müdrik nəsihətlər, təbliğ etdiyi həyat tərzini, əmək eşqi, torpağa bağlılıq uca göylərin - Tanrının insanları idarəsi, onlara qayğısı və s. ilə əlaqəli şəkildə verilir.

2) Xeyirlə şərin mübarizəsi

Bütün dinlər, bütün fəlsəfə xeyir və şərin mübarizəsi üzərində təşəkkül tapıb. Bu, hələlik qədim Şumer miflərindən başlanır. Zərdüşt peyğəmbərdə inkişaf etdirilib geniş vüsət alır, əsas fikir - konsepsiya şəklində düşür.

"Avesta"da xeyirlə şərx çox mühüm və əhatəli problemdir.

Bütün dinlərdən (musaçılıqdan, isaçılıqdan və s.), bütün təriqətlərdən (buddaçılıqdan, sufiçilikdən və s.) qabaq "Avesta"da xeyir və şərx problemi nəinki qoyulur, həm də misilsiz dərəcədə və fəlsəfi-bədii səviyyədə öz şərhini tapır. Problemin inkişafı gəlib "Bilqamis" dastanına, Bilqamisın məsələni qəti şəkildə qoyub fəaliyyətə keçdiyi ana telə calanır. Dastanda oğlunun ünvanına Ninsun ananın dilindən bu sözlər deyilir:

Necə ki, o zalım Humbabani məhv etməyib,
Necə ki, yer üzündən şərx qüvvəni silməyib,
Heç bələd olmadığı bir savaşa girəcək,
Heç bələd olmadığı bir yol ilə gedəcək"

[4, III l., II, 15].

Bu səs tarixin dərinliklərindən gələn Ana torpağın səsidir. "Yer üzündən şərx qüvvələri silməyə", qaragüruha qarşı mübarizəyə Ana çağırışıdır. Ana və Ana torpaq əmindir ki, onun övladı bütün çətinliklərə sinə gərəkək, keçilməz yollardan keçərək, öləcək, amma qələbə çalmamış geri dönməyəcək.

"Avesta"nı da Ana torpaq, onun çağırışı doğurub.

Dünyada istər dini, istər fəlsəfi, istərsə də ədəbi-bədii baxımdan xeyirlə şərx bir-birinə zidd, bir-birilə daim döyüşən qüvvələrin təması kimi şərx olunur.

"Avesta"nın I fəslə "Coğrafi dastan - poema" adlanır. Burada "xeyirxah" və "yaman" - şərx ölkələr xatırlanır. Xeyirxahlıq, əmin-amanlıq olan ölkələr Hürmüzün, yaman, şərx-şamata ölkələr Əhrimənin adına yazılır. Bütün əsər boyu bu iki - xeyir və şərx qüvvə bir-birinə qarşı dayanır.

Fəsil belə başlanır:

"Hürmüz Zərdüşt Spitamaya dedi: "Mən, mən, ey Zərdüşt Spitama, fərəhsiz yerlərdə əmin-amanlıq yaratdım", "ən yaxşı yerlərdən və ölkələrdən birinci olaraq, gözəl Daitya (çayı) yanındakı Aryan Veçəni mən Hürmüz yaratdım.

Lakin orada fitnəkar Əhrimən ağır qamçı yaratdı, ölkələrə sarı ilanlar və divlərlə qış göndərdi".

"Orada - on ay qışdır, iki ay yaydır, bu da soyuqdur - sular üçün,
soyuqdur - torpaq üçün,
soyuqdur - bitki üçün.

Bu isə qışın ortasıdır və özəyidir, nəticə etibarilə qışdır, çox güclü sel-sudur" [61, s.5-6].

"Coğrafi dastan - poema"da xatırlanan ölkələrin adları qədimdir, çoxunu müəyyən etmək çətindir, bir qismini isə onların sonrakı adları ilə müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, "Poema"da 16 ölkənin adı çəkilir. Diqqəti bunların ikisi üzərinə yönəldək.

1) *Aryan Veçə* - gözəl Daitya çayı yanındakı ölkədir. Alimlərin fikrincə, bura Araz sahilı torpaqlarıdır, ya Xarəzmdir, ya da Amu-Dərya və Sır-Dərya (qədim yunan adları: Oks və Yaksart) hövzələridir.

2) *Xnenta* - Hirganiya ölkəsi hesab olunur [41, s.73]. Bu da bizim Kaspi - Xəzər ətrafı sahilləri, Xəzərin qərb sahilı torpaqlarıdır. Hürmüz "birinci olaraq, bu torpaqları yaradıb, abad edib, həyat verib, Od, Su gətirib, Külək əsdirib..."

Xeyirlə şərin mübarizəsi çox ciddi, ciddi olduğu qədər də əzəli və əhatəli məsələdir, insanlıqla yaşıddır.

Xeyir - işıqdır, istilikdir, həyatdır, dirilikdir, insanlığın istək və amalları yolunda canı fəda etməkdir, bu yolda hər şeydən keçməkdir, insan fədaisi olmaq, insan zəkasına işıq, ziya verməkdir. Əsl ziyalılıq da buradan yaranıb, istilah şəklinə düşüb, "ziyalı" məfhumu, anlayışı meydana gəlib. Hürmüz amalının icraçısı olan Zərdüş t xeyrin, haqqın, ədalətin rəmzidir, işığıdır - peyğəmbəridir.

Şər - zülmətdir, ildə "on ay qışıdır", "suya soyuqluq", "torpağa soyuqluq", "bitkiyə soyuqluq" gətirən qüvvədir.

Hələ çox qədim zamanlarda Şumer (və Babil) rəvayətlərində ilk insan - tanrılar olan Enlil//Ellil və Enki qardaşları arasında söhbət gedir: doğulanlardan qorxuya düşən Enlil qardaşı Enkidən soruşur: "insan nəslini məhv etmək yaxşı olmazmı, insanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmimi?! Müdrik Enki "yox!" deyə cavab verir. İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələrilə bizim məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır..." [42, s.38]. Bu fikir çox qədim, 40-50 min il bundan daha artıq qədimlərə aid rəvayətlərdə söylənilir. Deməli, ilk insan - tanrıların xislətində məkr, şər varmış. Sonralar Ümumdünya Daşqınında da bu məkri, bu şəri, insana olan zülmü müşahidə edirik.

"Bilqamis" dastanında deyilir ki, yer üzündən insan nəslini silmək, yox etmək üçün bu Daşqını, bu tufanı Enlil tanrı törədi, buna o bais olub. Dastanda daşqından sonra məlum qurban mərasimi zamanı İlahələr anası Anu da bunu etiraf edir [4, XI, 160-165].

Deməli, qədim mənbələrə, mifik təsəvvürlərə görə xeyirlə şər qardaşdır. Xeyirə, xeyirxahlığa qarşı şərin, nifrinin özü də əslində tanrılardan gəlib. Bu qədim təsəvvürlər, bu fikir "Avesta" kitabında işlənilib, xeyirxah, qayğıkeş tanrılar Hürmüzün və onun ən yaxın köməkçisi Zərdüş tün simasında, şər qüvvələr, bədxahlıq və nifrın Əhrimənin simasında ümumiləşib, elmi-dini-fəlsəfi cəhətdən bütöv bir fikrə - xeyirlə şərin əbədi mübarizəsi konsepsiyasına çevrilib.

Xeyirlə şərin mübarizəsi əbədidir, lakin onların tərəfdarları ədəbi deyil.

Şər, zülmət insan qəlbinə çökəndə dözülməzdir. Şər işlərin başlanğıcıdır, onu elə bətdəcə "məğlub etmək", boğmaq gərəkdir ki, fitnəkarlıq törənməsin. Buna görə Zərdüş t Hürmüzdən "silah" - söz istəyir.

"Hürmüz, Zərdüş tə ver
elə möcüzələr yaradan Söz
Ki, onun köməyilə, nəticədə
bütün kinli düşmən məğlub olsun"
[61, s.11].

Əhrimən şər qüvvədir, zülmət rəmzidir. Onu şər tanrısı da adlandırırırlar. Şumer-Babil miflərindəki Enlilin "Avesta"da yenidən "zühuru", yaradılmış prototipidir. Deməli, xeyirlə şərin mübarizəsi "Avesta"da yeni deyil, çox əzəli məsələdir. Çox-çox qabaqlara aiddir. "Bilqamis" dastanında zülmətə qarşı mübarizə güclü idi, xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi ön sıraya

çəkilmədi. Bilqamis və dostu Enkidü zülmətlə, şərlə heç cür barışa bilmir, ona qalib gəlirlər. Bu mənada onlar həmişə narahat idilər - əsl insan, işığa, xeyirxahlığa can atan, həqiqət, düzlük, ədalət və əmin-amanlıq yolunda çarpışan, canından keçən qəhrəmanlar kimi narahat idilər.

“Məgər bu yer üzündə rahatlıq, dinclik var?!”

[4, VIII, V, 5].

deyən Bilqamis bütün həyatını şəhər qüvvələrlə çarpışmalarda keçirmişdi; haqq, ədalət, düzlük, təmizlik uğrunda mübarizəyə həsr etmişdi, şəhər işlərə, qara qüvvələrə, xəbis niyyətlərə qarşı durmuş və zəfərlər də çalmışdı.

“Zülmət faydasız şeydir, insana nur gərəkdir”

[4, VIII, V, 5].

ideali ilə nəfəs almışdı.

Lakin dastanda xeyirxahlığa can atan, ədalət və əmin-amanlıq yolunda çarpışan qəhrəmanlar ədalətsizliyə məruz qalır, tanrıların xeyir və şəhər “cəbhələrə” ayrılması, bir-birinə kin və ədavətin nəticəsi olaraq Enkidü ölümə məhkum edilir, təqsirləri də bu olur ki, onlar şəhər qüvvələri - meşədən bir sidr ağacı kəsib, buğanı və əjdaha Humbabani məhv ediblər. Həmin münasibətlə dastanda tanrılar arasında mübarizə gedir. Enkidü deyir:

“Mənim gecə gördüyüm yuxunu eşit deyim

Anu, Ellil və Şamaş nəyə danışdırlar.

Buğanı, Humbabani niyə öldürdü onlar?

Ellilə tərəf dönüb,

Anu dedi: “Dağlardan sidri oğurlayanlar

Ölümə layiqdirlər!”

Ellil söylədi ki, “qoy Enkidü ölsün onda,

Bilqamissa yaşasın!”

Şamaş isə qəhrəman Ellilə cavab verdi:

“Buğanı, Humbabani onlar öldürmədimi
sənin göstərişinlə?”

İndi günahsız yerə ölsün Enkidü?”

Ellil də acıqlanıb dedi Şamaşa: “Dinlə,

Onlar dostluq etmərimi bəs həmişə səninlə!”

Burada Bilqamisın dostuna dediyi sözlər düşündürür:

“Qardaş, əziz qardaşım, axı bir sözlə mənə,

Mən təmizə çıxmışam niyə sənin yerinə!”

[4, VIII, 3-18].

Tanrıların çıxardığı hökmə Bilqamis öz narazılığını bildirir. Onun təqsirini də Enkidünün boynuna qoyduqlarını ədalətsizlik sayır, buna görə ömrü boyu əzab çəkir. Deməli, ədalətsizliyin, şəhər-şəmətanın, kin-küdurətin, çəkişmənin kökü, əsas tanrılarla bağlıdır, əslində şəhər işlər oradan gəlir. Xalq dastanında bu müşkül məsələnin həlli belədir.

Buradan da Bilqamisın əzab-əziyyətli günləri-əbədi həyat uğrunda mübarizəsi başlayır ki, ölüm olmasın, xalq, insan əbədiyyətə qovuşsun və şəhər qüvvələrə qarşı duraraq, həmişə xeyirxah işlər görsün.

İnsan insan üçündür, insan insanlığa gərəkdir. Bu fikir, bu amal əsasında qələbələr qazanılmışdır. İnsanın bəşəriyyəti, ölməzliyi, digər canlı varlıqdan üstünlüyü, aliliyi də bundadır.

Bəşər tarixində xeyir və şəhər qüvvələrin doğuluşu, insanların ikili olması, bir-birinə qənim kəsilərək mübarizə aparması, bu sağalmaz “dərddin” ilkin qaynaqları məhz şumerlərdən, ümumən Babilistandan başlanır. “Avesta”dakı xeyirlə şəhər mübarizəsi həmin qaynaqlardan süzülüb gəlir. Bu tel ana teldir, üzülməz teldir, həyat ahəngidir. “Avesta” bu ana kök üstündə

köklənib. Çünki məsələ, mövzu hər dövrdə təzədir, gərəklidir, odur ki, yenidən ortaya çıxır. Zərdüştün böyüklüyü və xidməti də ondadır ki, məsələni, mövzunu dövrlə, zamanla əlaqələndirib daha geniş, əhatəli şəkildə qaldırmışdı.

Şərə qarşı mübarizə amalı, bu ali məqsəd "Avesta"dan müasir dövrə doğru keçib gələn qırmızı xətt kimi görünür. Bu mənada da "İnsan ali məxluqdur", "İnsan yer üzünün əsrəfidir" anlayışları yaranıb. İnsanı qorumaq, mühafizə etmək, ona yüksək amal və ideyalar aşılamaq əzəldən şərəf olub. İnsanı ikilikdən xilas etmək uğrunda əbədi mübarizə aparılıb və aparılır..

İşıq və qaranlıq dedikdə, əlbəttə, gündüzlə gecə, gün işığı ilə gecə zülməti anlayışları qarışdırılmamalıdır. Bu cəhət "Avesta"da da, "Bilqamis"da da aydın şəkildə nəzərə çarpır. gecə, gecə qaranlığı başqadır, kainatın əzəli və əbədi gedişidir. (gecə öz zəruriliyi ilə heç də gündüzdən az əhəmiyyətli deyil) gecə gözəldir, ayılı-ulduzludur, həyatın, insanların yuxusu, dincliyi, istirahətidir, gecədən gündüz doğur, səhər açılır. Qaranlıq və işığın - gecə və gündüzün növbələşməsi olmasaydı, müvazinət pozular, kainat qocalar, həmişəcavan qalmazdı. Tanrının qüdrətinə bax ki, kainata işığı nə qədər verirə, qaranlığı da o qədər verir və bu tarazlıq heç vaxt pozulmur, bircə dəqiqə belə o yan - bu yanı yoxdur.

"Hər gecənin bir gündüzü var" - məsəlində məzmunun bir qədər başqa səmtə (çətinliyə, dara düşməyə, uğursuzluğa, şərə və s.) yozulur, məcazi mənə daşıyır. Bu, bir qədər yuxarıda deyilən zülmət anlayışına yan alsaydı da, poetik anlayışdır, məcazdır, bunları qarışdırmaq olmaz. Əslində insanın zülməti, yəni qara qüvvələrə, şərə, bədxahlığa və s. qələbəsi, işığa çıxması deməkdir, qaradan, şərdən təmizlənməkdir, ağ gün, işıqlı gələcək, sabah deməkdir.

"Avesta"da Hürmüz dünyəvi dayaqdır, bütün kainata işıq verən, onu idarə edən, insanların aqlını, zəkasını, dilini inkişaf

etdirən ulu qüvvə - Tanrıdır. "Bilqamis" dastanında, "Orxon-Yenisiy" kitabələrində, "Dədə-Qorqud kitabı"ndakı Tanrı da eyni mənəvi qüvvə, eyni mənəvi varlıq olub, türk xalqlarının qədim dini görüşləri və ruhani dünyasının vahid işıq şüası, başlanğıcı, təkan verən qüdrətidir.

Qədim türk təfəkküründə Tanrının dünyəvi amalı insanlara yaxşılıqdır, kömək əlini uzatmaqdır, onları pis əməllərdən, şər işlərdən qorumaqdır. Əcdadlarımızın, ulu babaların bizə bəxş etdiyi torpağı, suyu da Tanrının yerdəki "parçaları" kimi tanıması, bunlara tapınması elə onlara inam və ehtiram idi ki, bunun öz həyat fəlsəfəsi vardır.

Xeyir və şərin mübarizəsi "Avesta"da fəlsəfi zirvəyə yüksələn eyni fəlsəfi-ruhani teldir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərdə leytmotivinə çevrilib, qəhrəmanların fəaliyyətində, nağıl və dastanlarımızda və s.-də öz ifadəsini əslinə, qaynağına uyğun şəkildə tapıbdir. "Avesta"da geniş şəkildə şərh olunan bu tel Azərbaycan mənəvi fikir tarixində inkişaf edib yeni bir istiqamət alıb, şaxələni, öz çalarları ilə daha da zənginləşibdir.

Azərbaycan hökmdarı Tomiris Arazı keçməyə hazırlaşan qəsbkar Kirə xəbər göndərir ki, gəl, sən bu şər işdən əl çək! Mühəribə etməyə. Arazı qana çalxamayaq. Mehriban qonşuluq münasibətləri yaradaq. Aramızda sülh olsun, dostluq olsun... Lakin Kir buna məhəl qoymur. Qanlı döyüş başlanır. Nəticədə Tomiris qələbə çalır. Kirin başı kəsilir.

Xeyir şərə qalib gəlir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığında Bərdə padşahı Nüşabə İsgəndərin tələb etdiyi "yeddi ilin xərəcə və qoşunun bir illik azuqəsini təərəddüd etmədən artıqlaması ilə verməyə razı olur. İkiqat - on dörd ilin xərəcəni verir ki, mühəribə etməsin, şəhəri dağıtmasın, ölkə ziyan çəkməsin. Nüşabə İsgəndərin qoşununa lazımı hörmət edib, üç gün-üç gecə məclis qurduqdan sonra ona deyir:

“- İsgəndər, mən bu gözəl şəhərimi dağıtdırmaq, əhalini qırdırmaq istəmirəm. Dünya malı nə olan şeydir, sabah düşüb öləndən sonra sənə bir qarış yer, beş arşın kəfən qalacaqdır, indi zəhmət çək, çıxacaq bayıra.

İsgəndər Nüşabə ilə bayıra çıxdı. İsgəndər gördü ki, yüzə kimi yüklənmiş qatır dayanmışdır, xəbər aldı:

- Bu qatırlar nədir?

Nüşabə dedi:

- Yeddi ilin xəracıdır.

İsgəndər dedi:

- Mən xərac sərrafıyam, bu, on dörd ilinkidir.

Nüşabə dedi:

- Məgər sənin niyyətin, ölkələri dağıdıb qanlar axıtmağın dünya malından ötrü deyilmi? Apar, dünya malı dünyada qalacaq.

Bu sözdən sonra İsgəndər dedi:

- Xəracı sənə bağışladım, geri qaytar qatırları.

Nüşabənin sözü İskəndərə böyük təsir etdi. Bu şəhərdən heç bir şey aparmadı. Haman gündən öz aralarında dostluq kağızı bağladılar” [11, s.125].

Xeyir şəərə qalib gəlir. Ağıl, zəka şəer niyyəti üstələyir. Bu, “Avesta” təliminin xalq arasında güclü təsiri və əməli nəticəsi idi.

Nizami də, görünür, bu qaynaqdan su içmişdi. “İsgəndər-namə”dəki Nüşabə-İsgəndər teli eyni əsasda köklənmişdi.

Nizaminin Nüşabəsi dünya fatehi Makedoniyalı İskəndəri hörmət və ehtiramla qarşılayır, ona sülh və dostluq təklif edir, öz ağılı, tədbiri, xeyirxahlığı ilə İsgəndəri şəer işlərdən - onunla vuruşmaqdan, müharibədən çəkindirir, öz ölkəsində ona qan tökməyə imkan vermir. Səxavətlə açılmış yemək süfrəsinə plov əvəzinə qaş-daş, almaz, yaqut, dürr düzdürür.

“Qızıl büsat qurdu, şahın önündə

Bir xalça qoyuldu günəşdən parlaq.

İçində dörd büllur kasa qoyaraq,

Biri ləl, o biri qızıldan dolmuş,

Biri dürr, birinə yaqut qoyulmuş.

Elə ki, uzandı əllər süfrəyə

Ağızlar açıldı təam yeməyə.

Nüşabə dedi: “Ey böyük hökmüran,

Yeyiniz ən dadlı bu xuruşlardan”.

Buna çaşıb qalan İsgəndər deyir:

“Düzmüsən süfrəmə almaz, yaqut, dürr,

Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?” [23, s.217].

Nüşabə suala suallarla da cavab verir:

“Nüşabə gülərək söylədi şaha:

“Daşın ki, boğaza yolu yox, daha,

Faydasız, yaramaz belə daş üçün

Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq necün?

İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş

Dünyada onunla ucalarmı baş?

Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,

Onunçün bu qədər zəhmət nə gərək?...”

[23, s.217].

Nəticədə Nüşabə “şəer işlər baş verməsin, onun torpağına, mülkünə ziyan toxunmasın!” - deyər şahdan təminat da alır:

“Gedərkən Nüşabə bağladı peyman,

İsgəndər verməsin mülkünə ziyan.

Vəsiqə yazmağa şah verdi fərman,

O cənnətdən çıxıb getdi hökmüran” [23, s.218].

Nizami “İsgəndərnamə”də qoyduğu, həll etdiyi xeyirxahlıq, əmin-amanlıq, dostluq, əhd-peyman məsələlərində - bütövlükdə xeyirlə şərin mübarizəsində “Avesta”, “Bilqamıs” dastanı qaynaqlarından ilham alır, çıxış edir, öz sözünü də deyir. İsgəndərin Bərdədə olması, Nüşabə ilə görüşü, məclisdə oturması səhnələrinin təsviri və başqa fəsillərdə dönə-dönə Zərdüştün xatırlanması, Hürmüzün dindirilməsi, onun dünya-görüşü, fəlsəfi fikirləri üzərində dayanılması və s. təsadüfi deyil, bunların tədqiqidir. Nizami Nüşabənin dili ilə Makedoniyalı fatehə “dərs” verir, Zərdüşt təlimi keçir, işlərindən xəbərdar olduğunu tənə ilə üzünə deyir, hər şeyi bildiyini ona söyləyir:

“Vücudum şəhərdə etsə də məskən,
Qəlbim qafil deyil, şahlar işindən.
Hindistan mülkündən Yunana qədər,
Virandan, abaddan tutmuşam xəbər” [23, s.213].

Nüşabə İsgəndərin qabağına yemək yerinə daş-qaş, ləl-cəvahirat qoyub, ona tövbələtmə vermək, onu şəhərlərdən - müharibələrdən, ölkələri “viran” qoymaqdan çəkəndirmək, onun istilaçılıq ruhunu qırmaq istəyir və qırır. Xeyir şəərə qalib gəlir...

3) “Avesta”da əmək eşqi və torpağa məhəbbət təlimi

“Əmək insanı ucaldır” - deyiblər. Burada çox dərin, bəşəri bir həqiqət var; bu əməklə ucaltmanın kökləri, həyatı-fəlsəfi özülü “Avesta”da qoyulub, inkişaf etdirilibdir.

Əmək insanı həmişə qanadlandırır, ona torpağı sevdirmiş, halal çörək verir. Əmək, torpağa qulluq, bununla da halal əməyə, doğruluğa, düzlüyə çağırır “Avesta”nın leytmotivi, baş xəttidir.

Hələ “Bilqamıs” dastanında qəfil göylərdən Bilqamısa səda gəlirdi:

Bilqamıs! Adamlara çoxdan belə buyrulub.
Əkinçi torpaq əkib, məhsul yığmaqda olub.
Naxırçı ilə ovçu heyvanlarla dolanır,
Dərisini geyinib, ətilə qidalanır” [4, VII l., V, 1-2].

Eyni fikir “Avesta”da təqdir və təbliğ olunur, təlim edilir. “Avesta”nın III fəslə Hürmüzlə Zərdüşt arasında bu məzmununda söhbətlə başlanır.

“Ey canlı, əsl aləmi Yaradan! Hansı torpaq yer üzündə ən gözəl hesab olunur?

Və Hürmüz dedi:

- Doğrudan da harda ki, pak adam (aşavan) ev ucaldır, ona od-ocaq və süd, arvad-uşaq və yaxşı sürü verilir, onda bu evdə bol mal-qara, bol insaf, bol azuqə, bol arvad və bol uşaq, bol işıq və hər cür həyat səadəti olur...” [61, s.8].

Hər şeydən əvvəl, burada ocaq, ev-eşik, arvad-uşaq, ailə sahibi olmağa, bəşər həyatının ilk və müqəddəs nailiyyətinə çağırış var. Ev tikmək, ucaltmaq, ev-eşik, arvad-uşaq sahibi olmaq, od-ocaq yandırmaq xoşbəxtlikdir, səadətdir. Zərdüşt-lüyün özülü, bünövrəsi insanlığa, hər şeyin başlanğıcı, əsası olan ailəyə, həyat səadətinə çağırışla qoyulub. Bütün bəşəri hiss və duyğular insan həyatı üçün zəruri olan məsələlər də bu mövqedən işıqlandırılır, həll olunur.

Hürmüzlə Zərdüşt arasında söhbət davam edir:

“ - Doğrudan da, ey Zərdüşt Spitama, harda daha çox taxıl, ot, bitki və yeyilən meyvə becərilir, harda quru torpaq suvarılır və ya çox nəmli torpaq qurudulur, orda daha artıq xırda və iri mal-qara yetişdirilir, ... orda xırda mal-qara daha çox gəlir verir... Hər kəs, ey Zərdüşt Spitama, sol əliylə və sağ əliylə, sağ əliylə və sol əliylə bu torpağı becərir, o (torpağa) bərəkət gətirir. Bu ona bənzər ki, sevimli ər sevgili arvadına yumşaq yataqda oğul və ya başqa bir səadət bəxş etmiş olur” [61, s.8-9].

Torpağa sidq-ürəkdən bağlılıq, məhəbbət və işgüzarlığın nə qədər ali, müqəddəs iş olduğunun təbliği göz önündədir.

Hürmüzlə Zərdüşt arasında söhbət davam edir.

“Torpaq insana belə deyir.

- Ey sən, insan, necə məni sol əlinlə və sağ əlinlə, sağ əlinlə və sol əlinlə becərirsən, həqiqətən mən hər cür ruzi və bol məhsul verəcəyəm... Kim bu torpağı becərmir, ey Zərdüşt Spitama, sol əliylə və sağ əliylə, sağ əliylə və sol əliylə torpaq ona belə deyir: "Ey sən, insan, necə məni becərmirsən...həqiqətən, sən əbədi olaraq, yaşayıb yad qapılarında dilənçilik edənlərin arasında qalacaqsan... Kim taxıl səpirsə o, doğruluq səpir" [61, s.8-9].

“Avesta”da geniş vüsət alan bu təlim ənənəvi olaraq davam edib gəlir. Məs., Nizamidə həmin fikir belə ifadə olunur.

“Biri toxum səpər, o biri biçər.

Bəxtiyar odur ki, bu sözü dinlər...

Keçənlər bir çox şey əkməşlər bizə,

Biz də əkməliyik gənc nəslimizə” [23, s.336].

İnsanın yarandığı gündən ona dayaq, həmdəm olan əmək, insanın həyat tərzini əhatə edən halal zəhmət, təmiz iş, hər üç kitabda – “Avesta”da, “Bilqamıs”da və “Xəmsə”də özünə-məxsus bir dahiliklə təsvir olunub. Mənbələr arasında ayrılarda ən azı min illik (və daha artıq) zaman məsafəsi olsa da, bir qaynaqdır, bir bulaqdır, insanın həyat yolunun işığıdır – halal zəhmət, əkib-biçmək, becərmək ənənəsinin davamı və ümumən ana torpağa bağlılıq, məhəbbət və ehtiramdır.

“Avesta”da fikir əhatəli və fəlsəfi aydınlıqla qoyulub, inkişaf etdirilib. Burada insanları zəhmətə, əməyə, müqəddəs yola dəvət var, düzlüyə, doğruluğa güclü təlqin var: “*Kim taxıl səpir, məhsul becərsə, o, möminlik, düzlük, doğruluq, təmizlik əkib-becərir, həyata, insanlara xoşbəxtlik və səadət gətirir*”.

Mətnə torpağı “sol əliylə, sağ əliylə və sağ əliylə, sol əliylə becər” məzmununu verən eyni ifadələrin təkrarı qəsdən edilib, qabardılıb: *torpaqdan “dördəlli yapış”, insanın səadəti bundadır! - deməkdir. Bu əsas mətləbləri, baş fikirləri dönə-dönə demək, təkrar etmək üsulu, belə yazılış tərzini “Avesta”ni üslubca “Bilqamıs”la daha möhkəm bağlayır. Müasir türk dilində “Sağ əlin əməyi sol ələ haramdır” kəlamı da, yəqin buradandır. Bu, hər iki əli işə cəlb etmək, sağ əli sol ələ və əksinə möhtac qoymamaq, ikiəlli işləmək tövsiyəsidir. Bunun daha geniş mənası var. Ona görə mətnə həm “sol əl”, həm də “sağ əl” dönə-dönə təkrarlanır.*

Torpağa olan bu qayğı, bu əsl insani münasibət - təlim çox geniş təsir gücünə malik olub, insanların əmək fəaliyyətinin əsası olub. Buna görə də təbii olaraq, mifik təsəvvürlərə keçib, hallanıb, rəvayətlərdə özünə yer tapıb. Odur ki, biz eyni fikirləri - təlimin bu və ya başqa, az və ya çox dəyişikliyi ilə miflərdə, rəvayətlərdə səsləndiyini, xatırladığını görürük. Məs.: “Zərdüştlüyün mifologiyası” kitabında bu barədə sual-cavab şəklində zəngin söhbətlər verilir. Bu söhbətlər Zərdüştə Ahura Mazda arasında gedir.

Sual: “*Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerdə, birinci, ən çox hara xoşdur?*”.

Cavab: “*O yerdə ki, ey Zərdüşt Spitama, geniş otlaqlara malik olan Mitraya (çəmənlik və otlaqlar tanrısı) və Ramanaya xeyirli otarma istəyi ilə müraciət edən mömin ər əlində odunla (xaoma hazırlamaq üçün), əlində barsmanla, əlində südlə, əlində həvəngdəstəylə çıxış edir*”.

Sual: “*Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, ikinci, ən çox hara xoşdur?*”

Cavab: “*O yerdə ki, mömin ər odla, südlə, arvadla, uşaqla, çoxlu sürülərlə təchiz olunmuş ev tikib. Və o vaxtdan da bu evdə*

holluca bəslənmiş mal-qara, bolluca yemlənmiş it, bolluca yemlənmiş arvad, bolluca yemlənmiş uşaq, bolluca yemlənmiş od, xoş həyat üçün lazım gələn bolluca yemlənmiş bütün vəsaitlər vardır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, üçüncü, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “O yerdə ki, ey Zərdüşt Spitama, ən çox səpinti halında çörək, otlaq, məhsuldar bitkilər əldə edirlər, susuz yerlərə su çəkirlər, suyu çox olan yerləri qurudurlar”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, dördüncü, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, xırda və iri mal-qara yetişdirilir”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, beşinci, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, xırda və iri mal-qara ən çox peyin [kübrə] verir.

Burada sual və cavabların məzmunu dəyişilir, mənfi istiqamətə yön alır, bu məqsədlə eyni sayda 5 sual yenidən verilir və cavablar alınır.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, birinci, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Erezurun zirvəsində, ey Zərdüşt Spitama! O yerə ki, Yalanın yatağından devlər bir yerə yığışırlar”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerdə, ikinci, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, ən çox meyitlər - ölənlər və ölənlər insanlar vardır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, üçüncü, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, orda ölənlərin qoyulmuş olduğu matəm tikililəri ucaldılır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, dördüncü, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, orda Əhrimənin həşəratlarının (xrafetralarının) ən çox yuvası var!”

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, beşinci, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, orda ki, ey Zərdüşt Spitama, orda mömin kişinin arvadı və uşağı əsirliyin tozlu və quru yolu ilə aparılır və kədərli səslərini ucaldırlar” [56, s.285].

Zərdüştün torpağı təlim və təqdim üsulları zəngindir. Sözü demək, fikri söyləmək qayda və yolları obyektinə, yerinə görə tez-tez dəyişir. Məs.: “ən xoş” yerin hara olduğu sualları qoyulur; ardınca “ən xoş” olmayan yerin hara olduğu sualları verilir və cavablar alınır, sahibinə - kütəyə ötürülür, bu cavablar öyüd-nəsihət şəklində Yaradan - Tanrı tərəfindən verilir. Deməli, zəruridir, əməl edilməlidir. Deməli, “ən xoş” olmayan yeri, yerləri “xoş” etmək gərək, yəni “ən xoş” olmayan yeri, yerləri, torpağı “xoş” etmək üçün onu becərmək, yararsız yerləri yararlı hala salmaq, “ən xoş” etmək gərəkdir. Bu, əslində Yaradanın sözü, tapşırığı kimi təqdim edilir. Daha dürüst desək, bu, Zərdüştün Yaradan - Tanrı adından bəşər övladına verdiyi təlimdir; əsrləri, min illəri keçib gəlib. Bu gün də öz qüvvəsində, gücündə qalır.

Beşinci suala alınan cavabda incə şəkildə, daha həzin və ağır nöqtəyə toxunulur: Vətən torpağı qorunmalı, azad olmalı, Vətən övladı sakitlikdə, əmin-amanlıqda yaşamalı, yaratmalıdır, hər bir “mömin kişinin arvadı - uşağı əsir olmamalı, quru və tozlu yollarla sürünməməli, onların kədərli səsləri ucalmamalı”, eşidilməməlidir.

Bu, Tanrının buyruğudur!

Növbəti, sual-cavab əsasında deyilən kəlamlar insanlığa daha başqa səmtdən çatdırılan sözlərdir. Həyat eşqini artırmaq, insanlara sevinc gətirmək, onların diqqətini gərəkli işlərə yönəltmək məqsədilə düşünüülüb.

Sual: "Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, birinci ən böyük sevinclə sevindirir?"

Cavab: "Kim ki, ölmüş itlərin və ölmüş insanların basdırılmış olduğu yerdə ən çox xəndək qazır".

Sual: "Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, ikinci, ən böyük sevinclə sevindirir?"

Cavab: "Kim ki, həqiqətən ölmüş insanların qoyulmuş matəm tikintilərini, ən çox dağıdır".

Sual: "Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, üçüncü, ən böyük sevinclə sevindirir?"

Cavab: "Kim ki, Əhrimənin həşəratlarının (xrafsetralarının) yuvasını dağıdır".

Sual: "Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, dördüncü, ən böyük sevinclə sevindirir?"

Cavab: "Kim ki, həqiqətən ən çox əkməklə, ey Zərdüşt Spıtama, çörək, otlar, məhsuldar bitkilər əldə edir. Kim susuz yerə su çəkir, suyu artıq olan yerləri qurudur".

Təmin olunmuş torpaq o torpaqdır ki, o, uzun müddət sürülməmiş qalmışdır, eynilə uzun müddət uşağı olmayan, yaxşı bədənə malik gənc qadın bunun üçün yaxşı bir ər istədiyini kimi, torpaq da sürülmək üçün yaxşı bir kəndli istəyir".

Sualın cavabı davam edir:

"Kim ki, bu torpağı, ey Zərdüşt Spıtama, sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal edir, onda bu torpaq ona belə deyir: "Ey sən, mənə sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal edən ər! Həqiqətən də mən daim qabaqlarda ölkələrdən keçəcəyəm, həqiqətən də mən daim gedə-gedə [bolluq] gətirəcəyəm ki, onlar çörək məhsulun-

dan əlavə, həm də mümkün olan bütün həyat vasitələrini toplaya bilsinlər.

Kim ki, bu torpağı, ey Zərdüşt Spıtama, sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal etmir, onda bu torpaq ona belə deyir: "Ey sən, mənə sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal etməyə ər! Həqiqətən də sən bundan sonra daim başqasının qapısına söykənərək yaşamaq üçün vəsait dilənlərin arasında dayanacaqsan: həqiqətən də yaxşı olan qidanı sənəin böyründən aparacaqlar - onu, onsuz da, həddən artıq yoxsulluq etmişlərə verəcəklər" [56, s.286].

Bu, daha geniş miqyaslı cavabdakı "mifik" təsəvvürlər "Avesta" kitabının bizə məlum mətnlərində də, təxminən eyni şəkildədir. Bu isə o deməkdir ki, "Avesta"-nın məzmunu beləcə el-əbadə, xalq arasında mifləşmiş, rəvayətlər şəklində geniş yayılmış, öz təsirini də göstərmişdir. Bu, təkcə "torpaq təlimi" deyil, özünü çox geniş şəkildə göstərir. Odur ki, "Avesta"-nın çoxsahəli məzmununu əhatə edən, məs.: rus dilində "Zoroastriyskaya mifologiya" adı ilə həcmli - 560 səhifəlik bir kitab olmuşdur!

"Zərdüştlüyün mifologiyası" məhz real, həyatı həqiqətlərin təsəvvürlərdəki əksidir.

Zərdüşt bu cavabla bağlı "Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Məzdayan inamının mahiyyəti nə vaxt üzə çıxır!" - deyə əlavə bir sualla müdaxilə edir və bu cavabı alır:

"Nə vaxt ki, çörəyi səylə becərilər.

Kim ki, əkərək çörək becəirsə, o, dindarlığı [Aşa] becərir, o, bu məzdaçı inamı qabağa itələyir, o bu məzdaçı inamı qidalandırır, on min "Yasna" duasını icra etməyə hərəbər iş görür.

Çörək becəriləndə devləri tər basır, buğda soyrulmağa hazırlaşanda devlər gücdən düşürlər, un hazırlananda devlər fəryad edirlər, un xörəyi hazırlananda dəhşətdən devlər külək

buraxırlar. Qoy həmişə evdə bu xəmir xörək olsun ki, devlər məğlub olsunlar, - buna görə onların ağzı çox qızmar olacaq və onlar qaçmağa məcbur olacaqlar!

Yemək yeməyənlərin heç biri nə mömin işlər görməyə, nə [kənd] təsərrüfatı ilə ürəkdən məşğul olmağa, nə oğul törətmə işi ilə ürəkdən məşğul olmağa qadir deyildir. Belə ki, bütün canlı aləm yemək vasitəsilə yaşayır, yeməkdən qalanda isə həyatdan gedir".

Sual: *"Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, beşinci ən böyük sevinclə sevindirir?"*

Cavab: *"Kim ki, həqiqətən, ey Spitama Zərdüşt, mömin əbə bu torpaqda haqqını işinə görə və bərcunə görə vermirsə o, Spenta Arməytidən zülmətə, əsirliyə, hər yerdə ucu şiş çubuqlar basdırılmış pis dünyaya yuvarlanacaqdır" [56, s.287].*

Azərbaycan xalqı bu gün də "Avesta" ruhu ilə yaşayır, xalqımız bu gün də torpağa ehtiram, məhəbbət və qayğı ilə yanaşır. İşə, əməyə, zəhmətə Zərdüşt təlimi əsasında rəvac verir, onu yaşadır.

Hazırda dilimizdə işlə, əməklə, zəhmətlə, torpaqla bağlı onlarca, yüzlərcə kəlamlar, atalar sözü və məsəllər var ki, "Avesta"dan (və ondan da əvvəllərdən) süzülüb gəlib; bu işıqlı, şərəfli yola əzəli çağırışın və ehtiramın məhsulu olaraq yaranıb.

1) "İş insanın cövhəridir", "İş yiyəsi işdə gərək", "İş ki, oldu ayan, lazım gəlməz bəyan", "İşləməyən dişləməz", "İşləyən dəmir işildar", "İşlək keçəl ərə gedər, tənbel gözəl gora gedər". "İyidin əli işdə gərək", "Görülmüş işdən gül iyi gələr", "Öküzün taydı, işin zaydı, öküzün cütdü, işin bitdi", "Başladığım işi yarımcıq qoyma", "Bir işi başlamağa çalış, özü qurtarar"...

2) "Zəhmət batmaz", "Zəhmət çəkməyən zəhmətin qədrini bilməz", "Zəhmətsiz bal yeməzlər", "Əvvəl zəhmət çəkən sonra rahat olar", "Axtardığımı zəhmət qapısında taparsan"...

3) "Əməksiz yemək olmaz", "İstərsən bal-çörək, al əlinə bel-kürək", "Torpaq deyir: öldür məni, dirildim səni", "Bərəkət hərəkətdədir", "Nə əkərsən onu bəcərsən", "Kişidə qeyrat olsa, torpağı qızıla döndərər", "Çalışqan nəyə əl vursa, qızıl olar", "Kamil bağban çəkar bağın səfasın", "Bağ salan barını dərər", "Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar", "Bağa bax üzüm olsun, üzüm yeməyə üzün olsun", "Bir buğda əkməsən, min buğda tapmazsan", "Səkkiz günlük ömrə doqquz gün çalışmaq gərək", "Allah bacadan tökməz ki, gərək özün çalışasan", "Hərəkət səndən, bərəkət məndən"...

Yüz-yüz, min-min illərin yaratdığı bu xəzinə, əbədi söz sənəti inciləri mənəvi dünyamızın hələ tək birə nöqtədəki uğurudur.

4) *Heyvandarlıq və mal-qaraya qulluq təlimi*

Özəldən əməyin, təsərrüfatın bir mühüm qolu heyvandarlıq olub. Heyvana qulluq etmək, mal-qara bəsləmək, qoyun-quzu sürüləri, at ilxıları, dəvə karvanları və s. saxlamaq tarixən ulularımızın xoşbəxt əmək fəaliyyətinin ayrılmaz sahəsi sayılıb. Bu fikir "Bilqamis" dastanında da diqqəti cəlb edir. Urukda mal-qara üçün ot tədarük edilir, otlaqlar bəslənilirmiş. Orada güclü-qüdrətli Buğa (cöngə) söhbəti də var. Bilqamis ilahə İştərin şəxsiyyətilə bağlı eyiblərini bir-bir üzünə deyir, onu rüsvay edir. İştər çox qəzəblənir və ondan intiqam almaq xəyalına düşür.

İştər atası Anuya deyir ki,

"Ata, bir buğa yarat, Bilqamısı məhv etsin [4, VII, 92].

Tanrı Anu qızına söyləyir:

"Buğa istəyirsənsə, doğrudan da əgər sən.

Urukda düz yeddi il çoxlu saman olacaq

Çoxlu yem yığmalısan mal-qaradan ötrü sən.

İştar söhbət açaraq söyləyir atasına:
 “Urukda mal-qaraya ot tədarük etmişəm
 Çölün heyvanlarına otlaqlar bəsləmişəm”.

[4, VI.1., 101-102, 105-110].

“Bilqamis” dastanında güclü Buğa qəhrəmanlar tərəfindən öldürülür. Çünki Buğa burada həqiqətə, düzlüyə, mənəvi saflığa, pak əxlaqa qarşı çıxarılan maneə idi. İlahə İştar onu şər işə qoşmuşdu, özünə xidmətə çevirmişdi. Buna görə də o, məhv edilir. Dastanda Buğa ilə bağlı 5-6- şər silinib, orada əlavə nə deyildiyi məlum deyil.

“Avesta”da Buğa, Buğanın Ruhü və boğaz İbəyin Ruhü tərənnüm edilir. Bar-bərəkət rəmzi olan bu heyvanların Ruhuna kəlamlar söylənir, dualar oxunur, Tanrıya yalvarışlar və s. edilir. Məs., dualardan biri Buğanın Ruhuna oxunur. Buğa mal-qara və bar-bərəkətə inam və bu mənada Hürmüzün havadarı, köməkçisi kimi vəsf edilir.

“Dua edirlər sizə Buğanın Ruhü:
 “Məni kim və nəçün yaratdı?
 Kinli Eşma sıxır məni,
 Oğru-quldur qovur məni.
 Səndən başqa arxam yoxdur
 Qoy kəndli qorusun məni”
 Və soruşdu Buğanı yaradan
 Artadan: “Buğanı kim qoruyacaq?
 Ver onu sahibinə
 gözəl otlaqlı maldara,
 Elə bir xoşbəxt kişiyyə ki,
 Şər Eşmanı qaytarsın!” [61, s.12]

mal-qaraya, sürüyə xətər yetməsin.

Buğanın Ruhü, söz yox, xalqın mal-dövlət rəmzidir. Məndə bolluğu, bərəkəti, mal-qaranı qoruyub saxlamaq, otarıb kökəltmək, çoxaltmaq məsələsi qoyulur, onu etibarlı əllərə, əsl sahibinə, “maldar kəndliyə” - xoşbəxt kişiyyə tapşırmaq məsləhət görülür. Lakin buna Arta razılıq vermir.

Cavab verdi Arta: “Yoxdur,
 ağa, Buğanı xilas edən.

Mən tanımıram elə bir kəs
 ki, layiqlənən onu qorusun.

Heç yerdə layiq adam yoxdur
 ki, o kəs ona həyan olsun” [61, s.12].

Buğanın və boğaz İbəyin ruhları - hər ikisi əllərini göylərə qaldıraraq yalvarır ki:

“Pak mal-qara sağ qalmaq üçün
 malabaxan Druc olmasın” [61, s.12].

Məndə Hürmüzün dilindən söylənir ki, həqiqətən “Yer üzündə və səmalarda Artanın ürəyinə olan elə bir ər yoxdur ki, mal-qaranı ona tapşırıq”. Nəticə etibarilə belə məsləhət olur: bu işlə elə Zərdüşt özü məşğul olsun, bu iş ona tapşırılsın.

Mən, Hürmüz, Artanın dostu,
 həm də Sözü - Mantranı yaratdım

Mal-qaranı, kökəlsin və bəslənsin deyə,
 onları çoxaltdım. Sən Mantra isə

Ağızda ancaq Vohumanı
 sürünün əsl dostunu qoy!

Dünyada tək bircə kəs var,
 mənim çağırışıma hörmət edir.

Zərdüşt -
 sadiqdir Hürmüzə, həm Artaya.

O bizi həmişə mədh edir
əgər söz verər isəm ona" [61, s.12].

Burada Vohuman gözətçi, ümumən mal-qara ruhunu, səadət, var-dövlət xəyalını təmsil edən surət-şəxs kimi təsvir olunur.

Zərdüşt mal-qaranı, sürünü himayə etməyə, qorumağa razılıq verir, bununla belə, Hürmüzdən bu köməyi də istəyir.

"Ey Hürmüz, sürüyə ver
Arta gücünü, əzəmətini
Qoy Vohuman da versin
Dinlik sovqatını, sevincini
Əgər mənə Artanın gücü
Vohumanı təslim etsə,
Əgər mənə ruh versə,
Hürmüz özü maqların sözilə
Onda Hürmüz iltifat edər
bizə bəxşiş, sizə ləyaqət verər!

[61, s.13].

"Avesta"da da, "Bilqamıs"da da Buğa mifik surətdir, ondan totem, inam kimi söhbət açılır. "Avesta"da ayrı-ayrı fəsillərdə Hürmüzün himayə etdiyi Buğa və onun Ruhü insanın gücü, qüdrəti və həyat tərzini üçün zəruri sayılan bir heyvan kimi təsvir olunur, onun Ruhuna müraciət edilir. Deməli, hər iki əsərə söz demək, fikir tələqini üçün Buğa surəti bədii vasitədir. "Dədə Qorqud"da ("Dirsə xan boyu"nda) da bu tel var, lakin burada Buğa mifik deyil, daha çox real surətdir, Bayındır xanın tövlədə saxlayıb bəslədiyi adi, ancaq çox güclü heyvandır, qəhrəmanları sınaqdan keçirmək, gücünü, qüdrətini yoxlamaq üçün hünər meydanına buraxılır. Söz yox, hər üç əsərdə istifadə olunan Buğa, Buğanın Ruhü arasında ənənəvi bədii əlaqə və bağlılıq

mövcuddur. Bunlar bir-birini tamamlayan qırılmaz vahid ədəbi teldir.

Lakin "Avesta"da mal-qaraya qulluq, döl, artım, xeyir-bərəkət naminə Buğanın və boğaz İbəyin Ruhü ilə söhbət, dua-oxuma, tərifləmə özünü təbliği və təlimi mənada göstərir. Maqların əmək nəğmələri, xeyir-duaları və s. bu sahədə verilən təlimatdır.

Nəticə olaraq, təsərrüfatın maldarlıq qolu üzrə mal-qaraya qulluq, əsl işgüzarlıq nümunəsi kimi Yim (tarixi əfsanəvi surət) və onun təsərrüfatı, mal-dövləti misal göstərilir: "Onun torpağı xırda və iri mal-qara sürüsü ilə də, insanla da, köpəklə də, quşlarla da, qırmızı şölələnlən odla da dolu idi. Xırda və iri mal-qara sürüsünə və insana yer çatmırdı"; "Şaxtadan və sel-sudan canlı məxluqu qorumaq üçün, Hürmüzün, ona qabaqcadan xəbər verdiyi kimi, atların bütün dörd yana qaçması üçün uzun hasar tikdi, ora o, xırda və iri mal-qara sürüsündən ötrü ot-ələf yığdırdı, adamlar da, quşlar da, köpək də, alovlanan qırmızı od da gətirdi. Ora o, min addımlıqdan su çəkdi, orada küçələr saldı, yaşayış yeri də, zirzəmi də, girəcəklər də, dayanacaq da, dairəvi vördənə də inşa etdi" [61, s.7-8].

Bir sözlə, burada bütün həyatını əməyə, işə, çalışmağa, insanın güzəranını yaxşılaşdırmağa sərf edən bir insan həyatı əfsanəvi şəkildə təsvir olunur və başqaları üçün də nümunə göstərilir. "Avesta"nın amalınca, bu əsl güzəran, insanın keçirməli olduğu qaynar həyatıdır. İnsan təkcə özü üçün yaşama-malı, özü üçün düşünməməli; başqası üçün də gərək olmalı, onları yaşatmalıdır; bu, onun bəşəri mahiyyətidir. "Avesta" dininin ölməzliyinin bir sirri də bundadır.

"Avesta"nın "Hürmüz rəmzi, andı"nda deyilir: "Mən heyvan saxlayan adamların maneəsiz gedib-gəlməsini, sərbəst yaşamasını təmin edirəm. Artaya baş əyib hədiyyələr verməklə,

and içirəm: bundan sonra öz canımın və həyatımın xatirinə hüzmüzcü kəndlərə xəta yetirməyəcək, onları talamayacağam”, “hər cür Druc, Raşa sifətlərindən imtina edirəm” [61, s.9-10].

Beləliklə, mal-qaranın, xalqın dövlətinin qayğısına qalmaq, onun keşiyində durmaq, onu qorumaq, zərdüştlüyün mühüm və ciddi məsələsi olub; bu, “Hürmüz andı”na da düşübdür. Bu isə xalqa, zəhmətkeş kütləyə xidmətin və onun güzəranının qayğısına qalmağın təsdiqidir. Hürmüzə - bir olan Tanrıya itaət etmək, zərdüştçü *olmağın şərtlərindən biri, məhz insanın təkcə öz canı, “öz həyatı” barədə yox, ümumxalq, insanlıq barədə düşünməsi, düz və xeyirxah olmasıdır.*

Bu, ali insani keyfiyyətdir ki, “Hürmüz andı”na düşüb. Ulu Tanrının insan övladından tələbi budur.

5) Zərdüşt sözünün qüdrəti

Zərdüştlükdə insan amalı problemi üç insani kamillik şəklində təzahür edir: *təmiz bədən, təmiz söz, təmiz əməl.* Təmiz söz, haqq söz Platonda insanlıqda ilahiliyin rəmzi kimi işlədilir. Bu üç amil - insani kamilliyin üç mühüm şərti bəşəriyyətin dini, idraki və bədii fikrinin bel sütunu, canıdır.

İnsani kamilliyin ilkin qaynağı yenə də gedib çox qədimlərə - ulu Şumer mədəniyyətinə, “Bilqamis” dastanına calanır, “Avesta”da ümman olur, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatına hopur, onun idraki və bədii fikrinin əsasını təşkil edir.

Tanrının insana bəxş etdiyi söz, dil, nitq pak, təmiz nemətdir: insan kəlamı da, nəğmə də buradan yaranıb, Söza, dilə, nitqə, Tanrı - səviyyəsindən yanaşılıb, dünyanın ən şirin neməti insanlara güclü təsir vasitəsi kimi tərənnüm edilib.

“Bilqamis” dastanında Bilqamis dostu Enkidüyə deyirdi:

“Tanrı sənə gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib” [4, VII l, II] - ona qiymət ver, onun qədrini bil!..

Gözəl nitq, “dərin ağıl” - insanın ləyaqəti!
Təmiz, düz, doğru söz - şəxsiyyətin təsdiqi!
Nəğmə - həqiqət! Nəğmə - insana qanad!

“Avesta”da həqiqi, doğru söz, nəğmə şər qüvvəni düz yola çəkən, ona həqiqətin yolunu göstərən ən güclü təsir vasitəsidir, silahdır.

Nəğməkar deyir:

“Təntənəli nəğmə evində,

Vohumana həyat verməyə hazırım.

Qoy mənim bütün işlərimə

Hürmüz özü haqq versin.

Nə qədər sağam, Artanın yoluyla

insanları həqiqətə aparacağam” [61, s.11].

Nəğməkar daha sonra deyir:

“Arta - həqiqətdir, od Ruhudur,

məgər ağıl çatmır, anlayım?

Vohumanı və səni

çəkib Hürmüz yoluna aparım,

Sənin sehrinlə, dilinlə mən

düşməni Hürmüz yoluna gətirim”

[61, s.11].

Möcüzəli söz, güclü bədii kəlam, nəğmə görəkdir ki, onun təsiri ilə insanlığı düz yola, həqiqət yoluna çəkmək mümkün olsun; o, şər işlərdən çəkinib, xeyirxahlığa, təmiz əməllərə qovuşsun, yaxşılıq etsin. Ümumiyyətlə, təmiz əməllərə qoşulsun, yaxşılıq etsin. Ümumiyyətlə, “Avesta”da Söz - surətdir, daha dürüst desək, obraz, surət səviyyəsinə yüksəlir. Söz - Mantra Spenta adı ilə çıxış edir; “şəxsiyyət” kimi təsəvvür edilir. Bu isə xoşbəxtlik, səadət rəmzi deməkdir. Bir qədər sonra

Söz tamam müqəddəs məlumata çevrilir, Hürmüzün kəlamı, nitqi səviyyəsində dərk olunur, ilahiləşir. Odur ki, Zərdüşd Tanrıdan - Hürmüzdən "möcüzələr yaradan" təzə müdrik sözlər diləyir:

"Hürmüz, mən səni tərif edirəm,
ver mənə ağızdan-ağıza keçən.
Elə müdrik sözlər ki,
ilk dəfə zühur etmiş olsun" [61, s.8-9].

"Avesta"da söz qüdrətli mübarizə silahıdır, qara qüvvələri məğlub etmək üçün çox güclü vasitədir. Tanrının insana bəxş etdiyi sözü, nitqi, kəlamı düzlüyə sərf etmək, qılınc əvəzi çalmağ gərək ki, bəşər Tanrı yoluna qayıtsın. Söz, kəlam nəğməyə dönəndə isə təsir gücü qat-qat artır, kütləvi olur, "zərbi kərən sındırır". Belədə nəğməkarın işi, fəaliyyəti səfərbəredicidir, əvəzsizdir. Odur ki, Zərdüşd Tanrıdan - Hürmüzdən nəğməkarə kömək, ilham diləyir:

"Hürmüz, kömək elə nəğməkarə,
hamını sənə itaətkar edim!
Ey yaxşı, gözəl dost!
Artanı və xeyri idarə edən
Hürmüz, kömək elə nəğməkarə!"

Deməli, həqiqətin carçısı, doğru yolun açarı sözdür, kəlamdır:

Təmiz söz, düz söz, haqq söz!
Təmiz kəlam, düz kəlam, haqq kəlam!
Hürmüz sözü, Hürmüz kəlamı!

Zərdüşdə görə əbədiyyət sözlə, nəğmə ilə yaranır, söz, nəğmə tarixin səhifələrini bəzəyir. Tarixi-ədəbi və dini-ruhani şəxsiyyətlər cismən dünyadan köçüb getsələr də, onların ruhu, "xoş sifəti" həmişəlik qalır, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçib gəlir, yaşayır, əbədiləşir. Bu gedişdə sözün, nəğmənin gördüyü

işini, oynadığı rolu heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Buna görə Hürmüzdən nəğməkar elə uğurlu sözlər, xoş, ahəngdar nəğmələr istəyir ki, təzə olsun, ilk dəfə deyilmiş olsun.

"Tərifin uğurunu anlamaq üçün
Sizə müraciətlə deyilən xoş nəğmələr!
Onlarda mən əbədi saxladım
Arta ilə Vohumanın xoş sifətini"
[61, s.11-12].

"Anahit Ardivisur himnləri"ndən biri Hürmüz və Zərdüşlə bağlıdır. Maraqlıdır, Hürmüz də Anahit Ardivisura - günəş və su tanrısına qurban gətirir, ondan xahiş edir:

"Ona qurban gətirdi o yaradan Hürmüz
Aryan Vəcadə, mehriban Daitya yanında
Haomadan ibarət olan süd ilə, gətirdi.
Öz dililə, köməyə hazır Barsmanla
Həm fikrilə, həm sözlə, həm işlə,
Zaotra və münasib deyilən kəlamla.
Və o, ondan xahiş etdi:
"Bağışla mənə belə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!..
Artaya inanan Zərdüşdə
Fasiləsiz dayəlik edim, öyrədim;
"Etiqada uyğun söz deməyi,
Etiqada uyğun düşünməyi,
Etiqada uyğun hərəkət etməyi".
Və bu uğuru ona verdi,
Anahit Ardivisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyəndə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə" [61, s.16].

Hürmüzlə bağlı bu "himn" ümumən fikrin aydınlığı, sözün rəvanlığı və işlədilən kəlamın, buna uyğun da görülən işin üstündə köklənib. Hürmüz Daitya (Araz) çayı yanına ilahə Anahit üçün qurban hədiyyəsi olaraq ibadət məqsədilə işlədilən hazır Barsman bitki budağı, Zaotra (müqəddəs şərbət) və Haoma südü (müqəddəs bitki şirəsi) gətirir. Xahiş etmək, uğur diləmək isə Zərdüştün dilindəndir. Onun diləyi, istəyi mənəvi üstünlüyə malik olmaqdır. yaratdığı dinə, təbliğ etdiyi inama sədaqətdir, xəlqi-mənəvi teli, etiqadı, inamı davam və inkişaf etdirməkdir. Mənə *"Artaya fasiləsiz dayəlik etmək"*, *"Etiquada uyğun söz demək, düşünmək, hərəkət etmək, iş görmək uğuru ver"*.

Hürmüz Anahit Ardivisura - günəş və su tanrısına öz dilillə, fikrillə, sözlə, işlə, münasib kəlamillə müraciət və xahiş edir. Burada hər şey ölçü-biçi ilədir, insan ləyaqəti və paklığına çağırış var: münasib kəlam söyləmək, fikir, söz demək və buna uyğun da iş görmək, yəni *sözlə əməlin vəhdətində* nail olmaq. Bunlar isə mühüm şərtədir, insan kamalının yetkinliyidir. Buradakı "etiqada uyğun söz demək", "etiqada uyğun düşünmək", "etiqada uyğun hərəkət etmək" ifadələri insanlara *Tanrı tapşırığıdır*. Əgər ulu Tanrı Hürmüz belə dinir, belə düşünür, belə hərəkət edərsə, zərdüştlüyə inanan, ona etiqad edən kəslər də gərək belə Tanrı səviyyəsindən çıxış etsinlər. Axı, onlar Hürmüz övlədidir.

Burada insan həyatı üçün ümdə mənəvi keyfiyyətlərdən söhbət gedir. Həm də söhbət Tanrının - Hürmüzün şahidliyi və adı ilə bağlıdır. Buna görə, daha artıq təsir gücünə malikdir. Bu, zərdüştlük inamına, məsləkinə, dini etiqadına sitayiş edənlər üçün dərs, örnək idi, təlim üsulu, fikri təlqin yolu idi...

Görün Məhəmməd Füzuli bu ulu qaynaqdan necə bəhrələnmiş, necə istifadə etmiş, bu fikri necə yaymaq, təbliğ etmək istəmişdi: "Ey açıqürək, mərhəmətli, qabiliyyətli dost!

Hükəmə demişlər ki, "əvvəl fikir, sonra əməl". Yəni hər iş ki, başlamaq istəyirsən, başlamaqdan əvvəl onun nəticəsini düşünmək lazımdır. Məbada bu iş şöhrətli olmaqla bərabər, həqiqətdə pis iş olmuş ola...

"İşini yaxşı bilməyənlər olur,
Xirəd əhli yanında ar müdam" [19, III, s.17].

Zərdüştlük təlim və təbliğ edir ki, insan gərək xeyirxah ola, uğurlu düşüncə, uğurlu söz deyə, düşündüyünü, dediyini də əməli işində, fəaliyyətində yerinə yetirə. "Hürmüz andı"nda insanı insan edən bu üç mühüm keyfiyyət vəhdətdə götürülüb və öz ifadəsini tapıb. "Hürmüz andı"nda biz hər bir hürmüzçü mömin şəxsin dilindən bu sözləri eşidirik:

"Bu andla özümü Hürmüz rəğbətçisi zərdüştçü elan edirəm:

Uğurlu fikirlər düşüncəyimə and içirəm!

Uğurlu söz deyəcəyimə and içirəm!

Uğurlu işlər görəcəyimə and içirəm!" [73, s.10].

Bu, ali insani keyfiyyətdir ki, "Hürmüz andı"na düşüb. Ulu Tanrının insan övladına tövsiyəsi budur.

Hələ çox qədim zamanlardan təmiz düşüncə, düz söz, nitq, buna uyğun da əməl Tanrı neməti kimi təqdir olunur. Sözə, nitqə, nəğməyə bu ali münasibət, bu qiymət "Avesta"da öz parlaq ifadəsini tapır, türk xalqları ədəbiyyatlarının, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının güclü mənəvi problemi kimi bütün dövrlər üzrə inkişaf edib gəlir, şaxələnir.

"*Dədə Qorqud kitabı*"nda:

"Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yeg,
Gərçəklərin üç otuz, on yaşını toldırsa yeg"

"Orxon-Yenisey"də:

"Tənri tək Tənri yaratmış türk bilgə...sabım - Tanrı-tanrı tək [uca] yaratmış türk müdrik sözü" (B. K.13)

Nizamidə:

Sözü qızıl yatağı altunla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: "De, hansı gəlir xoşa?
Səncə, köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?
Söz sərrafı söylədi: "Söz dünyanın naxışdır!"

Və:

"Söz durduqda sorağı qöy dünyaya car olsun,
Nizaminin şöhrəti sözlə daim var olsun!"

Nəsimidə:

"Həq sözün gör ki, necə dürdanədir,
Həq sözünü bilməyənlər də nədir?
Cahili nadan, nə bilsin danə, dürr,
Daneyi danə bilir kim, danədir".

Füzulidə:

İlahi fezdən bir xəzinədir söz,
Tükənməz sərf qıldıqca dəmadəm"

Və:

"Sözə xor baxmaq olmaz, hər bir söz
Ərşədəndir, gəlib hədiyyə bizə.
Qəlbimiz meyl edir həmişə ona,
Çünki söz nazil oldu qəlbimizə"...

Bütün bu kəlamlar dilə-sözə, nəğməyə, şərə, sənətə Tanrı səviyyəsindən baxmağın, ona olan ilahi münasibətin, habelə bu təmizliyin, düzlüyün, aliliyin inkişafı, ənənəvi davamıdır.

Hər mənada təmizlik - *təmiz bədən, təmiz düşüncə, söz, təmiz əməl* Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərində qızıl xətt kimi keçib gəlir. Bu üç insani keyfiyyət klassik ədəbiyyatımızda, nağıl və dastanlarımızda, qəhrəmanlarımızın mənəvi aləmi və şəxsiyyətində əslinə, qaynağına uyğun şəkildə, yüksək səviyyədə öz əksini tapıb.

Təmiz əməl də insanın özündə, sözündə olan təmizliyin, mənəvi saflığın təzahürüdür. Belə ki, təmizlik, düzlük, doğruluq sözdən işə, əmələ keçir, insan həyatının məzmununa çevrilir. Bu da bəşəriyyətin əqli və mənəvi inkişafına təsir göstərir, ona kamillik verir.

Şifahi xalq yaradıcılığında hələ m.ö. VII əsrdə Alp Ər Tonqanın ölümünə yaranmış ağılarda bu insani keyfiyyətlər müdafiə olunurdu, çünki xalqın tərbiyəsi bu ruhda idi. Alp Ərin - xalq qəhrəmanının xüncəsinə, hiylə ilə öldürülməsi heyrət və qəzəb doğurmuşdu. Bu xəyanətə görə zamanə lənətlənirdi ki, düzlük, təmizlik, mərdü-mərdənlik yox olub gedib, zaman və insanlıq korlanıb, ar igitlər, kişilər işə azalıb...

Azərbaycan el ədəbiyyatının digər janrlarında da bu təl güclü şəkildə davam edib gəlir, heç vaxt qırılmaz, daha da inkişaf edir, atalar sözləri və məsəllərdə təmizlik, əməl, qayda-qanun, adət-ənənə mənəvi üstünlük düsturlarına çevrilir:

1) "Doğru yolla gedən yorulmaz", "Doğru ol, aslan yolu ilə get!", "Doğru yolda yıxılan tez qalxar", "Doğru söz etiraz götürməz", "Doğruluq insanı heç vaxt utandırmaz", "Doğruluqla dost qapısını dolan gəl, öz evindir"...

2) Sözün gerçəyi daşdan keçər", "Yalan ayaq tutar, yeriməz", "Yalan ilə dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz", "Yalan söz bir qısa örtüyə bənzər, adamın bir səmtini örtər, o biri səmti açıq qalar..."

3) "Əməl azmasa qada yeriməz". "Əməli saleh olan çatar mətləbə", "Əməlsiz sözdə təsir olmaz", "Doğrunun köməkçisi əməldir..."

4) "Adət qanun deyil, amma qanun qədər hökmü var", "Verdiyi anda bax, gördüyü işə"...

Kəlamlar, söz yox. "Avesta" və ona qədərki kök, özü üstə inkişaf edib, xalqa zinət verib, onun həyatını və mənəvi dünyasını zənginləşdirib.

Bütün bu amal, əməl, qayda-qanun, adət-ənənə "Dədə Qorqud"da, Nizamıda, Əlidə, Qazi Əhməddə, Nəsimidə, Xətəidə, Füzulidə öz ifadəsini əslinə, qaynağına uyğun şəkildə, yüksək səviyyədə tapıb. Bütün bu mənəvi üstünlüklər tarixi qəhrəmanlarımızda əsas keyfiyyət olub. Bu isə onların şəxsiyyətlərinin yetişməsi və ədəbi surətlərinin tamamlanmasına öz təsirini göstərmiş, təkan vermiş.

6) *İşıqla təmizlənmə*

Bütövlükdə "Avesta"nın ruhu adamları əsilliyə, əsl insan övladı olmağa - mənəvi saflığa, düzlüyə, təmizliyə, bir sözlə, əsl ziyalıya çağırmaqdır. Bu isə təsdiq edir ki, onun əsasını qoyan, onu yaradan şəxs (və ya şəxslər) sözün əsl mənasında ziyalı olublar, şəxsiyyət olublar, Tanrı səviyyəsinə yüksəliblər.

Şəxsiyyət yüksək insani keyfiyyətlərə və kamilliyə malik deyilsə, o, bəşəriyyətin önündə gedə, insanlığa nümunə ola bilməz, onun təbliğ və təqdir etdiyi fikirlər nüfuz qazana, yayıla və dünyəvi ola bilməz.

Şəxsiyyət anlayışı, əslində bütün insani keyfiyyətlərin məcmuundan yaranır, onların getdiyi yol bəşəriyyəti işığa doğru aparır, bəd əməllərdən çəkindirir, şər işlərdən uzaqlaşdırır, həqiqət yoluna qoşur, insanlığa qovuşdurur.

Zərdüşt belə şəxsiyyətlərdən olmuşdur.

İşıq, işığa meyl bəşəriyyətin əzəli və mənəvi nailiyyətidir. Aristotelə - Ərəstuya qədər bu, Zərdüşt tərəfindən daha geniş və əhatəli şəkildə qoyulub. Ərəstuda məsələ katarsislə - sənətdə estetik təmizlənmə yolu ilə həll edilirsə, "Avesta"da da işıq xeyir, yəni mənəvi saflıq, təmizlik və kamillik səviyyəsində şərh olunur. Od rəmzi, məhz sırf fəlsəfi rəmz səviyyəsinə qalxır, daxildəki od-alov kimi mənalandırılır. Atəşpərəstlik dini, oda pərəstiş əslində daxili atəşə, oda, alova səcdədir, onun zahirinə pərəstişdir. Bu keyfiyyətdən məhrum kəslər nə qəhrəman, nə də böyük insan ola bilər. Bu da bəşər tarixində Günəşə pərəstişin, eşq oduna yanmanın, aşıqlığın başlanğıcıdır. Qədim babaların Günəşə pərəstişi və andı da bununla bağlıdır. "Tomiris Tanrı Günəşə and içirdi", "Massagetlər Günəşi yeganə Tanrı sayır, Günəşə atdan qurban kəsirdi" ki, at ən sürətlə gedən heyvandır.

"Avesta"da Hürmüzün köməkçisi - od, işıq ruhu, ən yaxşı qayda-qanun yaradıcısı, həqiqət rəmzi olan Arta daha artıq təqdim və vəsf olunur: "Ardivisur - yaş" (başqa sözlə, "Aban yaş") belə başlanır:

"Hürmüz Zərdüşt Spitamaya dedi:

- Sən mənim xahişimlə tərif edə bilərsən,

Ey Spitama Zərdüşt!

Onu, Anahid Ardivisuru,

Geniş ürəkli şafaverəni,

Devlərə düşmən, Hürmüzə sadıq olanı.

Ləyaqətlidir,

Çünki varlığına hörmət edilir onun.

Ləyaqətlidir,

Çünki maddi aləm mədh edir onu.

Öyüb, tərif et Artanın əzizini,

Ehtiras gətirəni, Artanın əzizini

Ev və mülk arxasını, Artanın əzizini,

Mal-qara arxasını, Artanın əzizini" [61, s.13-14].

Burada Anahitə verilən sifətlər diqqəti cəlb edir: "ev və mülk arxası", "mal-əmlak arxası", "ölkə arxası". Ev-mülk, mal-qara, əmlak, ölkə, vətən - bütün bunlar insan deməkdir, həyat deməkdir, yaşayış deməkdir. Burada, söz yox, od, işıq ruhu, həyat qayda-qanunlarının yaranması, kainatın nizama salınması və hər şeyin "arxası", hamisi kimi Günəş sistemi nəzərdə tutulur, onun zühuru ilahə Anahitin çağırışı ilə əlaqələndirilir. Günəş kainatın işıq mənbəyidir, odu-alovudur. Günəşsiz - bu odsuz-alovsuz, işıqsız həyat yoxdur, insanlıq da, heyvanat aləmi də, bitkilər aləmi də bu işığa möhtacdır. Günəş, od-alov işıq insanın qəlbində parladıqda onu həmişə həqiqətə, saflığa, düzliyə doğru çəkir, onun sözü ilə işi arasında sıx vəhdət yaranır, şəxsiyyətini tamamlayır.

"Ailə xoşbəxtliyin açarıdır" - deyiblər. Məsələnin kökü dərinlidir. Ailə cəmiyyətin yanan, yandırılan ilk işığı, ilk ocağıdır, onu göylər hifz edir. İnsan ilk dəfə bu işıqla təmizlənilir, bu ocaqda qızınır, el, oba, cəmiyyət həyatı üçün hazırlanır. "Avesta"-da bu mətləblə bağlı maraqlı fikirlər var, bunlardan biri "himn"-lərdə verilir. Belə ki, ilahə Anahit -

"Bütün ərnlərin ailəsini quran odur,
Nəsl üçün ana ağışuna
Bütün qadınları hazırlayan odur,
Analara analıq bətnini o hazırlar.
Qadınlarda doğuşu o rahlar, o uğurlar.
Güc vermək gərəksə anaların işinə,
O doldurar, süd verər anaların döşünə.[61, s.14]

Gözəl məzmunudur. Həzin ana telinin vəsfi. Ona göstərilən qayğı, hörmət və ehtiram! Göylərin anaya olan ehtiramı!.. Bu məzmun, bu ana tel "Avesta" boyu qabardılır, dönə-dönə nəzərə çarpdırılır, xatırlanır.

Zərdüştün kəlamınca, insanın beyninin durulması, qəlbinin nuru, işığı, odu-alovu ana südlə mayalanır. Ana südü ilə mayalanan qəlbin nuru, işığı, odu-alovu bizim klassik ədəbiyyatımızın ana teli kimi inkişaf edib, şaxələnilir, kamilləşir, məhəbbət oduna dönüb, vətənə, ana torpağa, el-obaya, ailəyə, övlada, qohum-qardaşa, dostla məhəbbətə çevrilir.

Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində "Zərdüşt odu"ndan, "Zərdüştün zəndindən", "Zənd ilə Zərdüştü - yaxan atasından" danışılır. Bunlar "Avesta"-dan gələn sirli kəlamlar, açılmamış, izaha, şərhə möhtacı olan səhifələrdir.

Nizamıda belə bir bədii müqayisə var:

"Məclisdə gül kimi bir atəş yanır
Qibtədən güllərin qəlbi dağlanır.
Odlu tikan tutmuş əldə sarı gül,
Bu, Zərdüşt odunun tikanı deyil"

Nizaminin "Zərdüşt odu" nə mənada işlənilib? "Zərdüşt odunun tikanı" nə deməkdir?

Belə anlaşılır ki, "Zərdüşt odu" qalanmış ocağın, yanan odun-ocağın alovu deyil, insanın daxilində yanan işıqdır; məhəbbət odudur, insanı, ilk növbədə ailəyə bağlayan oddur, onun amala, məsləhətə və ümumən xeyir işlərə olan ehtirası, odu-alovudur. Bunu adi od, alov hesab etmək doğru olmazdı. Ailə qurmaq ehtirası, eşq-məhəbbət, təmiz, pak insani hiss, duyğu bəşəriyyətin ana südü ilə gələn əzəli və əbədi mənəvi neməti, onun qırılmaz mənəvi inkişaf teli olub. Bu, "Bilqamis" dastanında da əksini tapıb; orada eşqə-məhəbbətə, bu məsələdə paklığa, ülviliyə, aliliyə insani münasibət var. Hökmdar Bilqamis özü ali və tam şəxsiyyət, qəhrəman olduğundan həm də əxlaqi paklıq, təmizlik nümunəsidir; əsl məhəbbət adamıdır. Buna görə mənəvi və əxlaqi gözəllikdən məhrum olan hər bir

riyakara qarşı o, tanrı övladı, məlakə olsa belə, amansızdır. Bilqamıs hər kəsdən bu mənəvi üstünlüyü tələb edir. Bu mənada dastanda Bilqamıs - məlakə İştər teli ibrətlidir. Məlakə İştər:

“Dedi: igid Bilqamıs, gəl sən mənim ərim ol,
O yetkin bədənini mənə bağışlağınan” [4, VII, 5].

Bu təklifə qarşı məlakə ağır cavab alır:

“Söylə hansı ərini sevmisən axıracan?!
Söylə hansı əməlin şöhrətləndirib səni?!
Qoy sayım neçəsilə eşq-işrət etdiyini!...” [4, VII, 40].

Bilqamıs onun bəd əməllərini və əxlaqi naqisliyini üzünə vurur, bunları bir-biri sadalayır.

Zərdüşt bu mənəvi telə sadıq idi və bu ənənəni təbliğ və təlqin edirdi.

Sevgi, məslək, amal insanın işığıdır, həyatın odu, məşəlidir, deməli, cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsidir, bunsuz həyat yoxdur, bunsuz inkişaf yoxdur, bunsuz insanın sabahı da yoxdur.

Füzuli əsl həyatı, zövqü eşq oduna yanmaqda, məhəbbətə çatmaqda, kamilləşməkdə görür, başqa bir hal, özgə bir kamal istəmir:

“Şəmi şami-fırqətəm, sübhi-vüsali neylərəm?
Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm”

Şah İsmayıl Xətəinin bu kəlamları da həmin odun, məşəlin qətrələridir:

“Gər atəşi-eşq dilə düşsə,
Bir qətrəcə bəhri-Nilə düşsə,

Bir ləhzədə oda yana dillər
Hər qatda quruya bəhri - Nillər”

Xalq arasında, şifahi ədəbiyyatda, məsələn, bayatlarımızda eşq odu, alovu xalqın sözü-söhbəti, mənəvi qidası olub. Bunun isə kökü var, özülü var, ənənəsi var:

“Mən aşiq oda gir yan,
Mən giryan, o da giryan.
Dedim canım odun al,
Demədim oda gir, yan!”

Və h.b.

“Zərdüşt odu”, “Zənd ilə Zərdüştü yaxan atəş” bu oddur, bu atəşdir, onun məhəbbətinin, insanlığa olan sevgisinin amalı və əməllərinin odu, alovu, atəşidir, insanlara vermək istədiyi və verdiyi amal və əməllərlə, ailə-məhəbbətlə, əxlaq-etika ilə bağlı həyat eşqidir ki, nəticə etibarilə bu ana torpağın adında da təcəssüm edib: Odlar yurdu, *Odlar diyarı Azərbaycan!*

“Odlar yurdu”, “Odlar diyarı” “Od övladı” adları bizim əzəli Zərdüşt dinimizlə, inamımızla, oda, atəşə pərəstişimizlə bağlıdır. İndinin özündə ilin axır çərşənbəsində həyat-bacanı süpürüb-təmizləmək, od-ocaq qalayıb üstündən atlanmaq həmin əzəli inamın, oda tapınmanın bugünkü nişanəsi, həyatı təsdiqidir. “Od haqqı”, “Ocaq haqqı”, “Günəşə and olsun!” və bu kimi andlar da bu baxımdan qiymətlidir.

Amal eşqi, sevgi, istək şəxsiyyətin kamilliyindən doğur, müdriklik şəxsiyyəti tamamlayır. Lakin “Avesta”da eşq, məhəbbət, sevgi çox geniş anlayışdır: həyat eşqi, vətən eşqi, qurmaq-yaratmaq eşqi, sənət eşqi, qəhrəmanlıq eşqi, əməl eşqi, qələbə eşqi... bəşəriyyətin yüksək insani meyarıdır. Bütün bu ali insani keyfiyyətlər Azərbaycan ədəbiyyatında əslinə, qaynağına uyğun şəkildə, yüksək səviyyədə öz bədii əksini tapıbdir.

Nizamidə:

“Eşq evindən gözəl bir məkan hanı?
Eşqdən asudə yaşayan hanı?
Eşqin suzişindən gözəl şey nə var?
Onsuz nə gül gülər, nə bulud ağlar”.

Nəsimidə:

Könlümün şəhrini çün kim, eylədi yağmayi-eşq,
Saldı aləm mülkünə suri-şərü qovğayi-eşq.
Eşq ilə hər dəm, Nəsimi, seyr edərsən Kuhi-Qaf
Sənsən o ali məqamda şəhpəri-ənqai eşq”

Xətəidə:

“Bir zərrəcə eşq canə düşsə,
Ya rəqlər içində qanə düşsə,
Bir dəm tən içində durmaya can
Həm rəqlər içində xüsk ola qan”

Füzulidə:

“Eşq dərdi, ey müalic, qabili-dərman deyil!
Cövhərindən eyləmək cismi cüda asan deyil!”

Və:

“Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!”...

Daxilən belə işıqla, od-alovla, eşq-məhəbbətlə təmizlənmə, saflaşma varsa, ona qarşı duran qüvvə də, zülmət də vardır. Buradan da yeni və əzəli məsələ - işıqla zülmətin mübarizəsi, xeyir və şər məsələsi ortaya çıxıb.

7. ZƏRDÜŞTÇÜLƏRİN HAOMA İÇKİSİ

Zərdüştlükdə Haoma adında məşhur içgi var; Müqəddəs sayılır, xüsusi növ üzümdən çəkilir; bunun hazırlandığı, bişirildiyi dəzgah - qurğu da gəlib bizə çatıb, ona bədii görkəm də verilib.

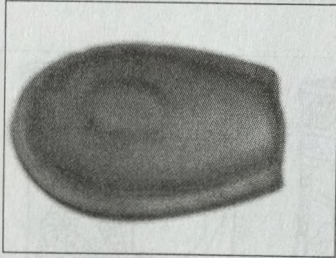
İ.M.Dyakonov "Midiya tarixi" əsərində m.ö. VIII əsrə aid tapıntının fotosunu verir:

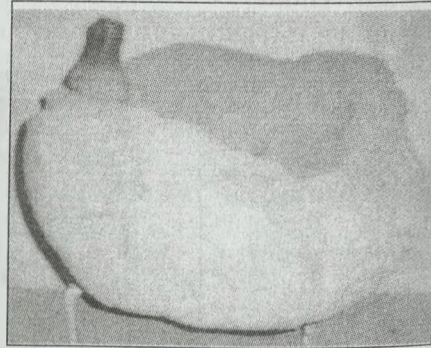
Bunların hər üçü o dövrü səciyyələndirən qiymətli tapıntılardır. Birinci ox atan döyüşçünü, üçüncü taxtda (kursüdə) əyləmiş hökmdarı – padşahı təmsil edir. İkinci tapıntının izaha, təhlilə daha artıq ehtiyacı var. Görkəmli alim demək olar ki, şəklin altında bu sözləri yazmaqla kifayətlənib: "Vavilion

geyimində Manna muzukantı. Gümüş cam üzərində təsvir. M.ö. əsr (?) [51, s.145].

Lakin bu "Gümüş cam" çox söz deyir. Güney Azərbaycanın Həsənli kəndindən tapılan bu "Gümüş cam üzərində qurğu" **Haoma** şirəsi çəkmək üçündür. Camın üstündə dayanıb saz çalan, mömin maq//muğ nəğmə-düa oxuyur. Sazın qolundan asılmış üzüm salxımı sıxılıb süzüləcək şirənin bişməsi üçün qab-qacaq, küp, ondan altda ocaqlıq da var. Bir qədər yuxarıda, solda rəmzi mənada inək başı yerləşdirilib ki, zərdüştlüyün yenə də Müqəddəs saydığı gözəl məhsuldar heyvan olan İnəyə işarədir.

İbadət möhürü

Üzümdən şirə almaq üçün həvəngdəstə

Haomanın saxlandığı küp

Qədim Həməşərə - indiki Cəlilabad ərazisində aşkar edilmişdir:

Zərdüştlükdə **Haoma** adı ilə məşhur olan həmin içki indi el arasında canlı dildə, **həməşərə//həməşirə** şəklində işlənilir, tələffüz olunur. Həməşərə adlı üzüm növü də var. Cəlilabadın qədim adı Həməşərə olub, ondan bir qədər aralıda **Muğanlı** şəhəri də olubmuş, zərdüştlüyün dini mərkəzlərindən imiş... Ərəb işğalı zamanı dağıdılıb, get-gedə yerlə yeksan edilib...

Cəlilabad sakini çox hörmətli qocaman müəllim Rəşid Əsgərov bu abidəni "**Haoma şirəsinin dualanması mərasimi**" məzmununda açır. Bu, həqiqətən də belədir.

Qədim Həməşərə - indiki Cəlilabad ərazisindən aşkar edilən çoxsaylı tapıntılar, əşyayi-dəlillərdən belə bir qənaət hasil olur ki, bu ərazi Zərdüştlüyün dini mərkəzlərindən olub. Ömrünü bu sahədə axtarışlara həsr edən Rəşid müəllim, bu diplomsuz alim yazır ki, "Muğan ərazisi m.ö. IV minilliyə aid Quru dərə, Mişar çay, Pir Həsən, Xanəgah, Mirzəbəy bulağı, Ecara, Ləzran, Porsaba, Abudərdə və s. atəşpərəst abidələrilə zəngindir. Bunların ən qədimi Həməşərə, Bəcrəvan, Muğan şəhər yeridir.

Muğanın bu şəhərləri qədim dünyanın ən inkişaf etmiş mədəni şəhərlərindən olmuşdur. Artıq sübut edilmişdir ki, bu şəhərdə üzümdən zərdüştülərin dini mərasimləri vaxtı istifadə etdiyi, insana güc və qüvvət verən müqəddəs saydığı Haoma şirəsi çəkilirmiş. Həməşərə şəhərinin adı da o vaxtdan qalmışdır"; "Şərqdə ilk dəfə Cəlilabadın Quru dərə ərazisindən Zərdüşt ibadət möhürü tapılmışdır. Zərdüştülərin müqəddəs saydığı "İt şəbəkə" boyunbağı da buradan aşkar edilib" [17 a, s.2-3]. "Muğan baş məbədi Həməşərə məbəbində yerləşmişdir... Həməşərə şəhəri 50 hektara kimi ərazini əhatə etmişdir. Şəhər iki hissədən ibarət idi. Şəhərin aşağı hissəsində rəiyyət, təpədə isə əyanlar, din xadimləri yaşamışlar. Aşağıda rəiyyətin, İç qalada - təpədə isə əyanların ayrı-ayrılıqda atəşgədələri olmuşdur. Həməşərənin arxa hissəsində ordugah yerləşmişdir; X əsrdə əhalisinin sayı 35 min nəfər idi" [17 a, s.7].

Muğanın Cəlilabad ərazisində iyirmidən çox yerüstü atəşpərəst məbədləri vardır... "Həməşərə şəhər yerindəki atəşpərəst abidələri tam formalaşmış atəşpərəst məbədi, məktəbləri, idarəetmə qaydaları, silahdüzəldən ocaqları, xüsusi ordugah, 50 hektara kimi ərazini əhatə edən böyük şəhər yeri

olmuşdur. Şəhərin mərkəzi piramida tipli torpaqdan tökülmüşdür... Həməşərədə Haoma şirə çəkilib ibadətə gələnlərə paylanmış. Haoma çəkilən qab-qacaqlar həvəng, həvəng-dastə, küp, küp ağızlıqları və sairə indiyədək qalır və Cəlilabad diyarşünaslıq muzeyindədir" [17 a, s.12].

Bütün bu fikir və mülahizələr ana torpağın özünün qoruyub saxladığı tapıntı - həqiqətlər əsasında söylənilir, buna görə də təqdir edilir. Bu həqiqətlər həm də Muğan torpağının, Həməşərənin Bakı - Suraxanıdan sonramı və ya əvvəlmi, (bunun fərqi yoxdur) Zərdüştlüyün ilk qədim və mühüm mərkəzlərindən olduğunu təsdiq edir, buna şəkk-şübhə yeri qoymur.

İndi görək bu Haoma içgisi, bu müqəddəs şirə haqqında tarixi mənbələr nə deyir, mifik təsəvvürlərdə, rəvayətlərdə nə var? "Zərdüştlüyün mifologiyası" kitabında "Zərdüşt və Haoma" adlı bir rəvayət hekayə verilir. Orada Haoma bədii obraz, surət kimi "gözəl, parlaq bir kişi" sifətində təqdim edilir. Zərdüştə onun arasında müsahibə şəklində maraqlı söhbət gedir. Hekayə - rəvayət 4 sual və ona alınan cavablar üzərində qurulub. Bu müqəddəs içkinin çox qədim tarixə malik olduğundan danışılır; dünyanın böyük, ölməz ali insanlarına həyat verdiyi və onun uğurları tərənnüm olunur. İlk dəfə bu həyat nemətinin qədim dünyanın ali insan-hökmdarı olan, əfsanəvi qəhrəman Yimin atası Vivaxvant tərəfindən yaradıldığı, onun kəşfi olduğu söylənilir...

Həmin hekayə - rəvayət belə başlanır:

"Bu gün günün başlanğıcında Zərdüşt Ahuraya qurban vermək üçün ocaq qalamışdı. Birdən gözəl, parlaq bir kişi ona yanaşdı. Bu ecazkar təsirə malik olan içki allahı bələdçi Haoma idi.

- *Kimsən sən, əyər ki, sənin timsalında mən bütün cismani, dünyada ən gözəl olanı, xarici görünüşündə görə parlaq və ölməz olanı gördüm?*

Və mömin, ölümü aradan qaldıran Haoma [ona] cavab verdi:

- *Mən, Zərdüşt, mömin Haomayam, ölümü aradan qaldıranam. Məni yığ, Spitama, yeməli hissəmi sığ, tərənnüm üçün təriflə məni, başqaları təriflədikləri kimi...*

Və Zərdüşt dua etdi.

- *Haomaya pərəstiş! Səni birinci olaraq cismani dünya üçün çıxan ilk adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəsis oldu?*

Və mömin Haoma, ölümü yox edən [Zərdüştə] cavab verdi:

- *Vivaxvant məni cismani dünya üçün sıxan birinci adamdı. O xeyir ona çatdı. O qazanc ona nəsis oldu ki, onun zəngin sürüləri olan, doğulanlar içərisində ən işıqlı, insanlar arasında ən günəşbənzər oğlu Yim doğuldu. Belə ki, o öz hökmranlığında heyvanları və insanları ölməz, suları və bitkiləri qurumaz etdi; belə ki, onlar qurumamış qida yeyirdilər. Yimin hökmranlığı vaxtında nə şaxta olurdu, nə bürkü, nə qocalıq, nə ölüm, nə də devlərin əməli həsəd olurdu. Zahirən o da, o birisi də, ata da, oğul da zəngin sürüləri olan Yimin, Vivaxvantın oğlunun hökmranlığı dövründə on beş yaşlılar kimi gəzirdilər" [56, s.312].*

Birinci suala alınan cavabdaca Haoma içgisinin çox qədim tarixə malik həyat neməti olduğu söylənilir, qədim Şumer "qızıl əsr" dövrünün əfsanəvi hökmdar olan Yimin atası tərəfindən icad edildiyi məlumatı verilir.

İkinci sual və ona alınan cavab belədir:

- *Səni, Haoma, cismani dünya üçün sıxan ikinci adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəsis oldu?* - deyə Zərdüşt soruşdu.

Mömin Haoma ölümü yox edən [Zərdüştə] cavab verdi:

- *Atıya məni cismani dünya üçün sıxan ikinci adamdı; o xeyir ona çatdı, o qazanc ona nəsis oldu ki, onun üç ağız, üç başı, altı*

gözü, min gücü olan axaka İlanını, son dərəcə güclü, kinli [Ahura Mazdanın] yaratdıqları üçün təhlükəli, Əhrimən tərəfindən bütün cismani dünya üçün ziyanlı, mömin varlıqları məhv etmək üçün yaradılmış dev Drucanı öldürən oğlu Fraetaon doğuldu" [56, s.312].

İkinci suala alınan cavab da Haomanın xeyrin, uğurun, qələbənin dayağı kimi tərənnüm olunur; şəərə, yalana qarşı duran yeni bir qüvvənin dünyaya gəlməsinə səbəb olduğu söylənilir. Və o, qeyri-adi bir gücə malik bir şəxsiyyət kimi təqdim edilir...

Üçüncü sual və ona alınan cavab belədir:

"- Səni, Haoma, cismani dünya üçün sıxan üçüncü adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəsisib oldu? - deyə Zərdüşt yenə də soruşdu və belə bir cavab eşitdi:

- Samların içərisində ən yaxşı olan Trita məni cismani dünya üçün sıxan üçüncü adamdı. O xeyir ona çatdı, o qazanc ona nəsisib oldu ki, onun iki oğlu doğuldu; Urvaxşaya və Kersaspa, biri inamın nəzarətçisi və qanunverəndi, ikincisi isə ucaboy, qıvrımsaq gənədi, əmud gəzdirirdi, atları udan, insanları udan, zəhərli sarı ilan olan Servaru öldürmüşdü. Günorta vaxtı Kersaspa qazanda xörək bişirirdi. Və ilan yanaraq yuxarı sıçradı və qaynar suyu tökdü. Cəmərə Kersaspa ürəkərk geri sıçradı" [56, s.313].

Nəhayət, **dördüncü** sual və ona alınan cavab:

"- Səni, Haoma, cismani dünya üçün sıxan dördüncü adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəsisib oldu?"

Haoma ölümü yox edən [Zərdüştə] belə cavab verdi:

- Poruşasp məni cismani dünya üçün sıxan dördüncü adamdır; o xeyir ona çatdı, o qazanc ona nəsisib oldu ki, Poruşaspın evində sən, devlərin düşməni Ahuranın pərəstişkarı, Aryan Veçədə şöhrət qazanmış mömin Zərdüşt doğuldun. Sən, Zərdüşt, şerlər arasındakı pauzanı gözləməklə dörd dəfə hər dəfə, də daha ucadan "Ahura Bayrya" [duasını] ilk oxuyansan.

Sən qabaqlar bu torpaqda insan qiyyəsinə dolaşan devləri yerin altında gizlətməyə məcbur etdin; [sən] hər iki ruhun yaratdıqları arasında ən güclüsü, ən möhkəmi, fəaliyyətlisi, sürətli, ən müzəffəri idin.

Onda Zərdüşt dedi:

- Haomaya sitayiş! Haoma xeyirxahdır, Haoma yaradılıb, düz yaradılıb. Haoma ürəyiyumuşaqdır, əli açıqdır, şəfəverəndir, gözəldir, səxavətlidir, müzəffərdir, qızılrənglidir, yaxşılardan [onu] yeməsi və ruhu üçün azuqə kimi yola [axirət dünyasına] götürməsi üçün tər hudaqlıdır..." [56, s.313].

Burada, bu **dördüncü** sual və ona alınan cavabda Zərdüştün özü haqqında söhbət gedir; onun Aryan Veçə, yəni bizim Kür-Araz torpağında doğulub şöhrət tapdığından danışılır, şəer qüvvələrə qarşı mübarizə aparənlardan ən güclüsü, fəaliyyətlisi, sürətli, ən müzəffəri olduğu qeyd edilir.

Hekayə - rəvayətdə Haoma şərəsinin iki rəngdə olduğu, iki rəngə çaldığı xatırlanır: "Qızılrəngli" və "Sarı". Əsasən "sarı" rəngdə olduğu qeyd edilir. Hekayə - rəvayət sitayiş və təriflə bitir, sonu belə tamamlanır:

"Düşmənlərin nifrətindən bizi xilas et, dərəcə qallıq yaradənlərin aqlını al. Bu evdə, bu kənddə, bu vilayətdə kim ki, bizə düşməndir onun ayaqlarından gücü götür, onun dərrəkəsini poz, aqlını sarsıt! Qoy onun ayaqları güclü olmasın, qoy o, qüvvətli qollara malik olmasın, qoy o, gözlərilə yeri görməsin, qoy o, gözlərilə təbiəti görməsin! Kim ki, bizim ruhumuzu incidir, o bizim bədənimizi incidir.

Möminin bədənini öldürmək üçün zəhər buraxan sarımtıl tünd rəngli ilana, ona öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Möminin bədənini öldürmək üçün başında <...> olan kinli zülmkar insana, ona öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Möminin hədəfini öldürmək üçün bu inam dünyasını fikirlərin və sözlərin deyilişi ilə dağıdan allahsız aşemayqa, ona, öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Ruhu küləklə qovuşan bulud kimi yırğalanan, heçə təklif edən, ehtiras oyadan əxlaqsız cadugər qadına [pairikaya], ona, öz silahını yönəlt, sarı Haoma.

Möminin beynini məhv edə biləcək hər nə varsa, hamısına öz silahını yönəlt, sarı Haoma!" [56, s.313].

Beləliklə, biz mövcud hekayə-rəvayət üzrə müəyyən təhlil aparıb sözüümüzü dedik. Qalan mətləbləri keçmişimizə nəzər salıb, bu müqəddəs Tanrı nemətinə nə üçün **şər ab = şərab** adı verildiyi və ona qadağa qoyulduğunun dərinliklərinə oxucu özü varsın.

8. ZƏRDÜŞTÜN "FÖVQƏLİNSAN" KONSEPSİYASI

Məsələni üç istiqamətdə şərh etmək, açmaq olar.

1) Zərdüştün insanlığa xidmət amalı

Zərdüştün "Fövqəlinşan və axırncı insan" əsərinin "Müqəddimə"si bu sözlərlə başlanır:

"Otuz yaşım tamamında Zərdüşt yurd-yuvasını tərk edib dağlara çəkildi. Düz on il ruhu ilə təkbətək qalıb onu doldurdu. Axır ki, qəlbində dönüş oldu. Bir səhər ertə günəş dağın gördəninə sancılarkən Zərdüşt üzünü ona tutub dedi:

"Ey həşəmətli Bürc! Əgər nurlandırılmalı bir şey olmasa, sənin nə dəyərin olardı!

Düz on il sərasər bu ənginlikdəki mağaradan işığı əsirgəmədin. Mən olmasaydım, mənim qartalım, iləmin olmasaydı, bu yol sənə bezdirərdi. Amma biz hər səhər sənə pişyazına çıxırıq, sənə salamlayırıq. Kim bilir, bəlkə sənə yorğunluğunu bu çıxarırmış" [79, s.3].

Bu sözlərdə ilahi bir məna var. Zərdüşt Günəşə müraciətlə onun nurunun, şüalarının kainata, insanlığa həyat verdiyini deyir. Bu nur, bu şüa kainata, insanlığa həyat bəxş etməsə, can verməsə və günəş bundan fərəhlənməsə, zövq almasa, hər gün çıxıb batmaz, bu iş onu yorar, bezdirərdi. Zərdüştün özünün və mağara dostlarının (və milyonların) hər səhər Günəşi qarşılaması onu rahat edir, yorğunluğunu çıxarır. Çünki o, məqsədinə çatır, onun məqsədi, arzusu bu işdir, bu xidmətdir...

Zərdüşt özünü Günəşə bənzədir. Günəşin həyatverici nuru, şüaları tək onun da zəkası, biliyi aşıb-daşır, bunu insanlara verməyə, onları kamilləşdirməyə, yetkinləşdirməyə can atır. Onun da məqsədi, arzusu, amalı insanlığa xidmətdir. Günəş kimi.

Zərdüşt amalını belə elan edir:

“Bax, indi də mən öz müdrüklüyümdən bezmişəm. Bu saat mənim qədərindən artıq bal yığan arılara bənzərim var.

Mənə açılan əllərə ehtiyac duyur, sərvətimi bölüşdürmək istəyirəm.

Biliklərimi ta o vaxtaca bölüşdürmək istəyirəm ki, adamlar arasında bütün fərqlər silinsin, bütün sədlər uçulub dağılsın.

Bunun üçün mən də sənin kimi qüruba enməliyəm. Ulu bürcüm, necə ki, sən axşamlar yeraltı aləmi nurlandırmaq üçün dənizlərin arasına çəkilirsən, adamlar buna batmaq deyir, nə eybi, mən də sənin kimi batmaq, adamlar arasına enmək istəyirəm” [79, s.3-4].

İrəlində, ikicə ara cümlə, fikir ilə (“paxıllıq, həsəd sənə yaddır” və “heç kəsin ən böyük sərvətində belə gözüm yoxdur”) onun daxili aləmi açılır, özünün günəştək pak, xeyirxah və təmənnasız işlərilə, nəyi varsa insanlara verəcəyinə and içir. Bu amalla da günəşdən “xeyir-dua” istəyir, uğur diləyir.

“Xeyir-dua ver mənə, paxıllıq, həsəd sənə yaddır axı, heç kəsin ən böyük sərvətində belə gözüm yoxdur.

Xeyir-dua ver ki, bu dolu piyalə aşıb-daşsın, sənin şəfqətinin zərrələrini aləmə yaysın!

Bir bax, bu piyalə axı boşalmaq istəyir. Zərdüşt yenidən insan olmaq istəyir” [79, s.4].

Bu fikirlər öz mənalı ömrünü insanlara - insanlığa xidmətə sərf etmək istəyən fədakar bir qəlbin həyat məramıdır. Günəş müraciətlə verilib. Zərdüşt ondan xeyir-dua diləyir ki, Günəş aləmi nurlandırdığı kimi, o da ağılı, zəkası ilə, biliklərilə insan-

ların beynini nurlandırсын, biliklərini insanlar arasında bölüşdürsün, dolub-daşan elm, bilik piyaləsini onlara paylaşsın. Bu məqsəd və amalla da insanlar arasına enir.

Zərdüşt tək-tənha dağları tərک edib meşəyə təzəcə girmişdi ki, qabağında pirani bir qoca peyda olur. Belə anlaşılır ki, bu qoca insanlardan bezikib meşəyə çəkilmiş. Meşədə insanlardan uzaq tək-tənha yaşayır.

Pirani qoca ilə Zərdüşt arasında maraqlı söhbət gədir:

“ - Bu səyyah mənə tanış gəlir. Neçə il öncə o buradan keçib. Adı Zərdüştüdür. Amma çox dəyişilib... Hə, tanıdım Zərdüştü. Üz-gözündən nur tökülür.

Zərdüşt yaman dəyişilib. Uşaq idi, kamil insana dönüb; yaxşı, bu ölü camaatın yanına getməkdə qəsdin nədir? Tənhalıq səni dəniz kimi ağışuna almışdı. İndi də sahilə çıxmaq xəyalına düşmüşsən. Səndə heç qorxu deyilən şey yoxdurmu? Təzədən cəsədə dönməkdən qorxmursanmı?” [79, s.4-5].

Zərdüşt cavab verdi:

“ - *Mən insanları sevirəm.*

- Bəs mən niyə meşəyə çəkilmişəm, niyə özümə dəfn olunmuşam? Ona görə deyilmi ki, mən insanları qədərindən artıq sevirdim?

İndi yalnız Tanrını sevirəm. İnsanları sevmirəm daha. İnsan mənim nəzərimdə natamam, yarımçıq məxluqdur. İnsana məhəbbət məni axırıma çıxardı” [79, s.5].

Zərdüştün böyüklüyü, aliliyi onda idi ki, insanı bu “nata-mam”lıqdan, bu “yarımçıqlıq”dan qurtarsın, onu kamil, yetkin və ali bir məxluq etsin. Bu isə çox çətin və müşkül bir iş idi. Bu işin ağırlığını, çətinliyini o özü duyur, hiss edirdi. Amma o, amalından dönə bilməzdi. Artıq onun ömür yolu bu istiqamətə yön almışdı, o artıq peyğəmbər idi...

"Zərdüşt cavab verdi: " - Mən niyə məhəbbətdən dəm vururam axı? İnsanlara bəxşiş verəcəyəm".

" - Onlara heç nə vermə, - qoca dilləndi, - bacar, nələri var əllərindən al, onlara belə lazımdır. Əgər vermək istəyirsənsə, sədəqə ver onlara. özü də asanlıqla yox, ilan kimi dil çıxaran-dan, dizin-dizin sürünəndən sonra!".

" - *Yox, - Zərdüşt onun sözünü kəsdi. - Mən sədəqə paylayacaq qədər miskin deyiləm*".

Zərdüştün sözləri qocanı güldürdü. " - Gör heç sənın xəzinəni saya salacaqlarımı? Onlar biz qərblərdən şübhələnir, bizim bir şey verə biləcəyimizə inanmırlar" [79, s.5].

Beləliklə, söhbət o yerə çatır ki, qoca Zərdüştə insanlarla yox, heyvanlarla yaxın olmağı, ünsiyyət saxlamağı məsləhət görür:

" - İnsanlar arasına getmə, qal meşədə! Ya da, yaxşısı budur, heyvanların yanına yollan! Niyə axı, mənim kimi olmaq istəmirsən? Ayılarla, quşlarla müsahiblik etməyin nəyi pisdır?"

" - *Ey pir, sən meşədə nə iş görürsən axı?*"

İxtiyar cavab verdi:

" - Mən mahnı qoşur, nəğmələr deyir, istəyəndə gülür, istəyəndə ağlayır, Tanrımı ürəyim istəyəncə mədh edirəm, - dedi.

Mən Tanrımı, öz Tanrımı nəğməmdə, gülüşümdə, göz yaşlarımda yad edirəm. Yaxşı, sənın bəxşişin nə ola bilər?"

Bu sözləri eşidən Zərdüşt ehtiramla dedi:

" - *Mən sizə nə verə bilərəm ki? Məni tez başdan eləyin, çıxıb gedim ki, bari heç nəyinizi götürməyim*".

Beləcə ayrıldılar" [79, s.6].

Əlbəttə, bu yaşlı-başlı kişilərin yolları ayrı idi, fikirləri qarşı-qarşıya dayanırdı: ya insanlara məhəbbətlə və xidmət məqsədilə onlara yaxınlaşmaq, ya da insanlardan uzaq olub, tək-tənha yaşamaq, meşəyə çəkilərək, heyvanlarla ünsiyyətdə olmaq.

Artıq Zərdüştün yolu qəti müəyyən idi, onu geri döndərmək mümkün deyildi.

Zərdüşt yoluna davam edir. Qarşısına çıxan şəhərə daxil olur. Bazar meydanına gəlir. Camaat kəndirbaz tamaşasına yığışbmış. "Əlverişli an, məqamdır" - deyə üzünü camaata tutub nitqini belə başlayır:

"*Sizi fəvqəlinənsən olmağa səsləyirəm! İnsan kamilləşməyə möhtacdır. Bəs siz kamilləşmək naminə əlinizi ağdan qarayaya vurmursunuzmu?*"

Yer üzünün cəmi məxluqatı özündən daha ali bir şey yaradır, təkmilləşməyə can atır. Bəs siz niyə quyruqda sürünürsünüz, niyə bu axına qoşulmursunuz?..." [79, s.7].

Kütlə ona qulaq asmasa da, məhəl qoymasa da, onun sözünə əhəmiyyət verməsə də, Zərdüşt nitqinə davam edir:

"*Qardaşlar, sizi and verirəm inandığınızca, öz dünyanızı stəğinin, bu dünyaya pənəh gətirin. Qoymayın o biri dünya haqqındakı cəfəngiyyətlə gözünüzə kül üfürsünlər. Beyninizi belə zəhərləyən kəslərə zəhərli ilandan başqa nə ad vermək olar? Amma yox, onların arasında elə kütbeynləri də var ki, öz yalanlarına inanırlar, öz yalanlarından zəhərləniblər*" [79, s.7].

Bununla belə, Zərdüşt daha tünd boyalar işlədir, insanlardakı naqisliyi, mürdarlıqları onların üzünə deyir, zəngin həyat təcrübəsi və biliyi ilə müxtəlif misallar gətirmək, həyatı müşahidələrini xatırlamaqla insanları ayılmağa, naqisliklərini anlamağa, yaxşını pisdən, pisi yaxşıdan ayırmağa, qararı ağdan seçməyə, həyatı dərk edib ona bağlanmağa çağırır.

Zərdüşt "Keçirəcəyiniz ən ali hissini nə olduğunu bilirsinizmi?" - sualı ilə adamlara müraciət edir. Suala özü də cavab verir. Adamların keçirdiyi hissələrin nədən ibarət olduğunu deyir və təhlil edir, açır-aşkarlayır: onları öyrənməyə, əldə etdikləri, qazandıqları nailiyyətləri ağılları ilə qiymətləndirməyi onlara

məsləhət bilir, biliklərini daima artırmağı tövsiyə edir. Onları öz düşüncələri, öz sözləri ilə - “siz dediniz” deyə dindirir. Özünə-məxsus bir üslub, dəst-xəttlə dediklərini şərh edir.

Zərdüşt camaata müraciətlə gərəkli və ibrətli məsələlərdən söz açır: *pis əməllərdən ikrah etmək, tövbə etmək! Və ruhunu, mənəvi aləmini daim saflaşdırmaq, ali insani dəyərləri artırmağa, inkişaf etdirməyə səy göstərmək!* İnsan gərək keçib gəldiyi həyat yoluna nəzər salıb pis əməllərdən ikrah etməyi, tövbə etməyi bacarsın! Bunu Zərdüşt “*ikrah saatının çatması*” adlandırır, keçiriləcək ən ali hiss sayır.

“Keçirəcəyiniz ən ali hissini nə olduğunu bilirsinizmi? Bu, ikrah saatının çatmasıdır. O saatın ki, səadətiniz, ağılız, fəzilətiniz belə sizi iyrandirəcək”. Yəni siz keçirdiyiniz həyat yoluna, tərzinə nəzər salacaq, özünü özünü hesabət verəcəksiniz: mən nə səhv etmiş, nəyi qazanmış, nə öyrənmiş, nə itirmişəm və nə etməliyəm!?” [79, s.8]

Nəşükür adamlara, səadəti adicə ehtiras sayanlara qarşı deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Mən bunamı səadət deyirəm?! Bu ki, səfalət, rəzalət, mənfur bir ehtirasdır. Mənim səadətim isə yalnız özümü təmin etməməli, ona həyatın özü bəraət qazandırmalıdır” [79, s.8-9].

Murdar ehtiraslara qapılan, aqlını, biliyini artırmaq istəməyən, elmə susamayanlara qarşı deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Məndə ağıl deyilən şeydən əsər-ələmət varmı? Varsa, nə üçün o, pərvanə olub elm atəşinə yanmır? Nə üçün mən özümdə elmi təşnə duymuram? Yalnız murdar ehtiraslara aludə olan belə ağıl sahiblərinə səfildən, rəzildən savayı nə ad vermək olar?” [79, s.9].

İnsanlığı, xeyirxahlığı səfalət, rəzalət, murdar bir ehtiras hesab edənlərə qarşı deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Bəsdir insaniyyətdən, xeyirxahlıqdan dəm vurdum. Fəzilətlərim də, qəbahətlərim də daha ürəyimi vurub. Bunlar hamısı səfalətdir, rəzalətdir, murdar bir ehtirasdır” [79, s.9].

Ədalətli olmaq istəməyən, bunun üçün odlanıb alovlanmayanlara qarşı deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Məmmi özümü ədalətli sanıram? Ədalət istəyənlərə kəs gərək səməndər quşu kimi alovlara tutuşsun. Bəs mən bu oddan-aloıdan keçməyə hazırım?” [79, s.9].

İnsafın nə olduğunu bilməyən, yumşaqlığı, mərhəmətliliyi “tələ” hesab edənlərə qarşı deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: İnsaf dedikləri nə olan şeydir axı? Ürəyi yumşaq, mərhəmətlilər üçün qurulmuş bir tələ. Yox, mən kimsəyə tələ qurmaq istəmirəm. Bax, onda çatacaq bu saat!” [79, s.9].

Zərdüşt “siz dediniz” ifadəsi, müraciətilə belə adamları ifşa edir, öz dilləri, öz etirafları ilə onların daxilinə açır, belələrinin “axırını adam” olduqlarını vurğulayır, xarakterini - xüsusiyyətini açır, niyyət və fikirlərini lənətləyir.

Və deyir:

“Bəli, insan dediyin murdar bir lehmədir. Gərək necə nəhayət-siz bir ümman olasan ki, suyunu bulandırmadan bu lehməni ağuşuna ala biləsən.

Bax, fəvqəlinən belə bir ümmandır, elə sonsuz ümman ki, sizin bütün həqarətləriniz onun sularında itib batır, yuyulub arandır” [79, s.8].

Zərdüşt özünü ümman hesab edirdi.

Və yenə deyir:

“Heç bunlar ağılıza gəlibmi? Heç belə fəryad qopardığınızı olubmu? Ah, sizin bu fəryadınızı eşitməkdən ötrü mən nələrdən keçməzdim!

Boğazacan çirkab içində olan sizlər əlinizi göylərə açıb səmadan mərhəmət diləyirsiniz.

Həmi elə bir şimşək ki, xislətinizdəki naqisliyi yandırır külbə döndərsin, ruhunuzu nura bələsin?!

Eşidin, fəvqəlinсан elə bu şimşəyin özüdür” [79, s.9].

Zərdüşt özünü şimşək hesab edirdi.

Lakin camaat içərisindən, Zərdüştün həmin “axırncı adamlar” saydığı cahillər səs-küy salır, söz atır, ona qulaq asmaqdan, kəndirbaza tamaşa etməyi daha üstün tuturlar: “Nə vaxtdır kəndirbazın sorağın almış, imkan ver baxa q da!” - deyər yərbəyerdən ona gülürlər, onu səsə-küyə basırırlar.

Zərdüşt onlara baxıb mənzərəni seyr edir, odlanırdı, məyusluq hissi qəlbini qırırdı. Amma onda inam hissi daha güclü idi, bu cahil münasibətlər onu söndürə bilməzdi. Bir qədər özünə təskinlik verir, ümidini üzür, insanlara olan inamını itirmirdi.

“Sizə dünyanın ən murdar məxluqundan danışmaq istəyirəm - cahil insandan. Hələ ki, insan hansısa əməl uğrunda cəzələnir. Hələ ki, insan ülvə arzularına qovuşmaq istəyindədir. Hələ ki, o büsbütün cəzələnməyib.

Eşidin, ələv qığılcımdan doğar. Hələ ki, sizin hələtində nədə bir işartı, bir əhliq qığılcım var. Vay o gündən ki, insan bu qığılcımdan məhrum olacaq.

Heyhat! Gün gələcək cahil adamlar öz murdarlıqları ilə barışacaqlar” [79, s.12].

Zərdüşt məhz bunun qarşısını almaq, insanı insan kimi görməyi, yetirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Cahilliyin nə olduğunu anladır, cahillikdən əl çəkməyi məsləhət bilir. Müxtəlif yollarla bu ağrıdan, bu dərddən xilas olmağın cərəsinə axtarırdı.

“Eşidin, sizə cahil insanın sifətlərini sayıram. Cahil insan: “Sevgi nə deməkdir? Xalq nə olan şeydir? Həsərət nədir? Ziya necə şeydir axı? - deyib gözlərini döyəcəm” [79, s.13] deyər insanları bu laqeydlikdən, bu avamlıqdan, bu korluqdan xilas olmağa səsəyir.

Nikbinlik, inam hissi ilə yaşayan böyük alim bəzən çox kədərli danışır, cahil adamlara üzünü tutaraq ürək yangısı ilə onları belə səciyyəyləndirir:

“Bir az hərəkət düşsələr el-obalarına da tüpürüb çıxıb gedərlər, tək günləri xoş keçsin. Hələ ki, onlarda məhəbbət adına nədə qalıb, bəs necə, yoxsa şəhivət qurdu iliyini gəmirər axı” [79, s.13].

Zərdüştün min-min illər bundan öncə dediyi bu fikirlər necə də bu günümüzə səsəyir! İndinin özündə “el-obaya tüpürüb” xoş güzəran, xoş gün dalınca çıxıb gedən, yad ölkələrə axışan adamlarımızı göz önünə gətirin! Doğrudandı onlar ali insani hissələrdən məhrumdur?! “Sevgi nə deməkdir?” “Xalq nə olan şeydir?” “həsərət nədir?” hissələrinə laqeyddirlər?! Bu suallara Zərdüşt səviyyəsində cavab vermək çətindir. Doğrudandı onlar yurdsevərlik, el-obaya bağlılıq, vətənpərvərlik hissələrinə yaddırlar?! Bu adamlar Zərdüştün “ali insan konsepsiyası”na düşürmü?! Yoxsa, burada dövr, zaman müqəssirdir? Yəni ictimai mühit, şərait ittiham olunmalıdır? Bu suallara cavab vermək o qədər də asan deyil. Son cümlədəki fikir daha müasirdir; bu eybəcər hissə də onları çəkib aparmırmı?...

Zərdüşt sözünə davam edir:

“Vəfa - etibar deyilən şey onlara (yad görünür). İnsanlıqdan danışana dəli adı yapırdırlar.

Zəhər də versən içərlər, tək bir az da hərəkət uyusunlar. Ölümün də asanına qaçırırlar, zəhərin miqdarını azca artır, canını həmişəlik qurtar.

Hər dəndə iş-güc dalınca da gedirlər, başlarını nə iləsə qatmalıdırlar axı. Amma nəbadə iş, əyləncə həddini keçər.

Nə varlanmaq eşqində olan var, nə kəsib düşmək istəyən. Hərəsi bir cür baş ağrısıdır. Nə hakimlik eşqinə düşən var, nə də qulluq göstərmək istəyən. Həmi birtəhər başını girmək istəyir.

Başsız sürü! Bərabərlik istəyirlər. Elə bil hamısı eyni qəlibdən çıxıb. Başqa cür düşünürsənsə öz əl-ayağınla get otur dəlixanada...

Hamı özünü ağıl dəryası hesab edir, elə bilirlər yerin altını da bilirlər, üstünü də. Gəl ki, heç kim o birini bəyənmir. Elə hey savaşıır, söyüşürlər, amma kin saxlamırlar, kinin cana ziyanı var axı.

Səhərdən axşama kefə baxır, bədənlərinə pərvəriş verirlər. "Gör necə bəxtəvərik" deyib qürrələnilər" [79, s.13-14].

Lakin bu sözləri kimə deyəsən! Cahil özünü cahil saymır.

"Bu ara camaatın qara-qışqırığı Zərdüştü susmağa vadar etdi. Qaraqüruh: "O cahil insanları bəri elə, Zərdüşt! Ya da bizim özümüzü cahil insana çevir. Fövqəlinsanı, biz sənə peşkəş eləyirik" - deyə boğazını yırtırdı. Kefləri ala dağda idi. Şadlıqdan yerə-göyə sığmırdılar" [79, s.14].

Zərdüşt bu vəziyyətə odlanır, acıyır və təəssüf edir:

"Zərdüştün üstünə elə bil matəm buludundan su ələndi: Onlar məni anlamır, mənim fikirlərim onlara çatmır - deyə inlədi.

Gör neçə illərdi dağlarda yaşayıram. Müsahibim göllər, ağaclar olub, bəlkə indi adamların dilini yadırgamışam? Ruhumun sıcağı, qəlbimin odu dağı-daşı yandırır, amma bunlara əsər eləmədi. Sözlərimi zərəfat sandılar. Üzümə baxıb gülürlər. Bu gülüşün arxasından isə nifrətləri aydın duyulur. Gülüşlərinin bunu adamı iliyinəcən dondurur" [79, s.14-15].

Bununla belə, Zərdüşt o qədər də ümitsiz deyildi, insanın böyüklüyünü görür. müsbət cəhətlərini duyur, onu qiymətləndirir, insanın bu dəyərlərini araşdırır, alqışlayır, özünəməxsus üslubda insanı inkişaf etdirmək, ona təsir göstərmək, onların anlamaq, ayılmaq hissini, duyğusunu tərpədir. Dönə-dönə, müxtəlif səmtdən məsələ üzərinə qayıdır, öz sözünü deyir, müsbət, ləyaqətli insanın böyüklüyünü qabardır, ona fəlsəfi mənalı verir.

"İnsanda böyüklük adma bir şey varsa, o da onun son məqsəd deyil, yalnız məqsədə doğru bir vasitə, körpü olmasıdır, insanda sevilməsi bir şey varsa, onun bir adlamac, keçid olması, gəldi-gedərliyi" [79, s.10].

Bu fəlsəfi fikri belə açıqlamaq olar ki, insanın başladığı bir iş, əməl qırılmaz, o biriləri tərəfindən davam və inkişaf etdirilir, nəhayətsiz bir fəaliyyət alınır, bu fəaliyyət əbədidir. Hər bir fərd, hər hansı bir işi başlayır, onu sona çatdırır, tamamlaya bilməsə, buna ömrü çatmasa da, başqa birisi və ya bir neçəsi bunu davam və inkişaf etdirir. Bu fikir elə Zərdüştün özünə də aiddir; o, böyük insan idi, insan böyüklüyünün təsdiqi idi; "Avesta"nı yaratdı, onun əsaslarını qoydu, bir insan ömrünü, 77 il yaşadı və dünyasını dəyişdi, amma bu böyük və əzəmətli iş onun məsləkdaşları - maq//muğlar tərəfindən davam etdirildi, sınaqlardan keçdi, keçirildi, bəşəriyyət üçün əvəzsiz bir abidə oldu. Məhz bu mənada insan körpüdür, o, böyükdür, əvəzənilməzdir. İnsanın bu böyüklüyünü təsdiq edən məziyyətlər zəngin və rəngarəngdir. Belə insanları Zərdüşt sevir, o bu insanların dostudur; bu keyfiyyətləri bütün insanlarda görmək, bütövlükdə xalqı və xalqları bu ruhda yetişdirmək amalı ilə yaşamış, nitqlərini söyləmiş, yazmış, yaratmış, məsləkdaşlarını yetirmişdi.

Zərdüşt tənqidi fikirlərinin ardınca insanın məziyyətlərini sayır, ucalığını göstərir; belə adamları sevdiyini elan edir, başqalarını da bu keyfiyyət və ünsiyyətləri qazanmağa çağırır: *"Ey insanlar, siz də belə olun!"* - demək istəyir.

"O adamları sevirəm ki, nifrət etməyi bacarsınlar. Yalnız naqisliyə nifrət bəsləyən kəs fəziləti qiymətləndirə bilər.

O adamları sevirəm ki, həyatın öləri-itəri bir şey olduğunu anlayıb ondan bəşəlli yapışırlar.

O adamları sevirəm ki, canlarını boş xəyallara, cəfəng ideyalara deyil, torpağa, vətənə fəda edirlər, o torpağa ki, bir vaxt fəvqəlinsanın məskəni olacaq.

O adamları sevirəm ki, dünyaya kor gəlib, kor getməsinlər, həyatdan bir şey anlasınlar. Öləndə də arxayın olsun ki, ruhunu az da olsa kamilləşdirə bilib.

O adamları sevirəm ki, canına cəfə verir, özündən sonra bir iz qoymaq istəyir.

O adamları sevirəm ki, mərddir, çünki gözüylə od götürə-götürə dünyanın qəm yükünü çiyində daşımağa tək onların hünəri çatır.

O adamları sevirəm ki, közü öz qabağına çəkməsin, ruhunu saflaşdırmağın qeydinə qalsın.

O adamları sevirəm ki, mərdliyi ilə ölümü öldürsünlər, insan kimi yaşayıb insan kimi də olsunlar.

O adamları sevirəm ki, hər şeyin yaxşısına can atırlar, əslində tək bir yaxşı cəhəti olan adam ideal adamdan yaxşıdır, çünki belədə insan bu tək cəhətə daha çox alışır; o, alın yazısı kimi insana ölüncə yoldaşlıq edir.

O adamları sevirəm ki, həyatda naxışı tutanda, həxti gətirəndə xəcələt çəkir - "Mən taleyin bu bəxşisinə layiqəmmi? - deyər öz-özündən soruşur.

O adamları sevirəm ki, sözü havaya sovurmur. Əməli boş vəddən üstün tutur.

O adamları sevirəm ki, gələcək qarşısında məsuliyyət, keçmiş qarşısında ehtiram, indinin önündə fədakarlıq duyusun.

O adamları sevirəm ki, onlar fədakardır, indi qədir-qiyətləri bilinməsə də, sabaha tək onlar üzüağ çıxacaqlar.

O adamları sevirəm ki, Tanrısının da səhvlərini görür, lap Tanrının qəzəbindən tarmar olacağını bilsə belə, ayaq geri qoymur.

O adamları sevirəm ki, əzabkeşdir, cəfəkeşdir, axı insan qəlbinin böyüklüyü onun çəkdiyi əzablarla ölçülür. Yalnız onlar qiyamət körpüsünü cəsarətlə adlayır.

O adamları sevirəm ki, gözü-könlü toxdur, mənaəmlilik buxovundan azaddır.

O adamları sevirəm ki, açıq fikirlidir, ürəyi açıqdır. Belə adamların ağı həmişə qəlbinin səsinə qulaq asır. Qəbləri isə onları axirət gününü unutmamağa sövq edir.

O adamları sevirəm ki, insanların başı üstündən asılmış qara buluddan düşən ağır damlalara, şimşəyin yaxınlaşmasını xəbər verən elçilərə bənzəyir" [79, s.10-12].

Zərdüşt kamil insan idi, kamillərin kamili idi. O, insanları özü kimi kamil görmək istəyirdi. O, kamil insani şimşəyə bənzədir, şimşək hesab edirdi:

"Eşidin, mən də şimşəyin cərcəsiyəm, buluddan düşən ağır damlayanı: bu şimşək özü isə kamil insandır" [79, s.12].

Zərdüştün ali insan sandığı adamlar bu adamlardır. Zərdüşt özü nitqlərində özünəməxsus ifadə tərzini, üslub - "O adamları sevirəm ki!" təkrarı ilə 18 ali insan obrazı, surəti yaratmışdır. O, mənalı ömrünü bu keyfiyyətli, bu fəzilətli insanlar yetirmək - yetişdirmək üçün sərf etmişdi. Bu elə bir başlanğıcdı ki, nə qədər bəşər övladı var, insanlıq var, bu ali ideya, bu təlim də var və yaşayacaqdır. Zərdüştüyün əbədiyyəti də bundadır. Buna görə də "Avesta" 9 minillik yolu keçib gəlib, bütün təzyiqlərdən, ona qarşı olan müqavimət və hücumlardan, oddan-aloqdan çıxıb bu günə gəlib çatmışdır. Belə ali insanlar o vaxt da həyatda vardı ki, Zərdüşt onları görür, onlara olan sevgisini bildirir, onları nümunə gətirir, təqdir edirdi. Onda bəs nə üçün bütün adamlar, bütövlükdə xalq və xalqlar bu səviyyədə olmasın, bu ruhda yetişməsin, kamilləşməsin. Dünyaya belə kamil, ağıllı adamlar gərəkdir. Zərdüşt bunu istəyir, bu uğurda mübarizə aparırdı. Camaata üzünü tutaraq deyirdi:

"Mən sizi fəvqəlinə olmağa çağırıram.

Fəvqəlinə kürreyi-ərzini mənasıdır. Birdəfəlik anlayın ki, ali insansız yer üzünü bir qara qəpiyə dəyməz" [79, s.7].

İnsana bundan yüksək, bundan ali qiymət verilməyib. Zərdüşt qədim dünyamızın əvəzsiz filosofudur. Zərdüşt dünyasına qayıdıb elmi ədalətlə ona yanaşmaq, onu dünyaya necə var, elə də təqdim etmək bir borcdur. hər şeydən qabaq, ali insani borc, ali alim borcu!

“Yanmayan ürəkdən alov çıxmaz” - deyiblər. Zərdüşt yanır-
dı, alovlanırdı. Mövcud vəziyyət, gördükləri, müşahidə etdik-
ləri, ona hörmətsizlik edən cahillər, gülüşlər və s. onu bezdirmiş-
di. Xüsusilə kəndirbaza tamaşa yığnağında ona olan təzyiq,
kəndirbazın yıxılıb qəflətən ölümü, ölünü meydanda qoyub
camaatın dağılışması və s. Zərdüştə yeni bir həqiqəti bəyan edir,
onun fəaliyyətində yeni bir dönüş yaradır. Qəlbinə xitabən
deyir:

*“Elə bil içimdə ay doğdu, anladım ki, mənə davamçılar lazımdır,
kor-koranə iradəmə tabe olan ölü canlar, ruhsuz cəsədlər yox.
Mənə elə davamçılar gərəkdir ki, şüurla mənə qoşulsun, məninlə
oddan-alovdan keçməyə hazır olsun.*

*Elə bil içim nurlandı. Mən üzümü bütün xalqa deyil, öz davam-
çılara tutmalı, sözümlü tək onlara deməliyəm. Zərdüşt bütöv bir
sürünü otara bilməz.*

*Yaradana ardıcılar gərəkdir, ölü canlar, başsız kütlə yox.
Yaradan özünə həmməslək axtarır ki, yeni xariqələr yaratsın.*

*Yaradan axtarır Zərdüşt özünə, qoluna söykək olub məhsul
yığanlar və bayram edənlər soracağındadır...*

*Yaradana, əkinçiyə, bayram edənlə qoşulmaq istəyirəm, onlara
göy qurşağını və fəvqəlhəsana aparın bütün pillələri göstərmək
istəyirəm” [79, s.21].*

Zərdüşt davamçılarını “məhsul yığanlar”, “bayram edənlər”,
“biçinçilər” adlandırır. Məhz onun ideyalarını, ədəbi, fəlsəfi
fikirlərini, dini görüşlərini həmin məsləkdaşları, davamçıları
davam etdirmiş, tarixin hər cür çətinliklərindən fədakarlıqla
qoruyub, yaşadıq bu günə gətirib çıxarmışlar.

*“Məsləkə can atıram, öz yolumu gedirəm, lənglərin,
astagəllərin üstündən atılacağam.*

Qoy mənim yüksəlişim onların qurub olsun!” [48, s.21].

Zərdüşt bu böyük inam və nikbinliklə fəaliyyətə başlamışdı...

2). Zərdüştün ali hökmdar istəyi

“Avesta”da Yim tarixdən götürülmüş qeyri-adi, əfsanəvi bir
şəxsiyyət kimi verilir. O, qeyri-adi fəaliyyəti və xidmətləri, ağılı,
zəkası ilə bəşəriyyətə nümunədir. Hökmdarlıq nümunəsi “Yim
yalnız “Videvdat” 2-də “Memorial siyahıda” (“Yaşt”, 13, 130)
yerin ilk hökmdarı kimi təsvir edilir. Sonrakı zərdüştlük mətn-
lərində isə Paradatın ilk qanuni əfsanəvi hökmdarları sırasında 3-
cü yerdə yada salınır” [79, s.157].

Mənbələrdə yenə deyilir: “Hindiran dövründə Yim barədə
müxtəlif qəbilələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur: Günəş tanrısı,
panti-onun baş tanrısı, axirət dünyasının sahibi, bəşəriyyətin
“qızıl əsrinin” hökmdarı, mədəni qəhrəman, münbitlik yaradan və
s. Bir-birilə heç bir əlaqəsi olmayan belə təsvirlər əsasında
“Kiçik Avesta” ənənəsi “Avesta” kanonuna (“Videvdat” 2) daxil
olan özünəməxsus məntiqi mif yaratdı.

Fraqardın birinci hissəsinin əsas məzmunu insanların ölməz
olduğu və bolluq və əmin-amanlıq şəraitində yaşadıkları “qızıl
əsrin” hökmdarı Yim barədə “Kiçik Avesta” şərhlərindən
ibarətdir. İkinci hissədə isə Yimin insanlara mədəniyyət gətirdiyi,
axirət dünyasına yol açan və o dünyanın baş tanrısı olan qəhrə-
man olduğu, möminlərin ölümlər dünyasının tanrısının iqamət-
gahında kef çəkdiqləri, qışın nəticəsi kimi dünyanın sonu və
ümumdünya daşqını barədə əfsanələrdən bəhs edilir” [79, s.157].

Mif, nəhayət, qeyri-adi əhvalat, hadisələr, qeyri-adi şəxsiy-
yətlər haqqında yaranır, dillərə düşür.

"Vendidad"ın II fəslində ("Yim haqqında hekayə"də) nəql olunan məzmun - "himn"də və "Yasna"da deyilənlər bu və ya başqa səmtdən tamamlanır, təsdiq edilir. Belə anlaşılır ki, "Avesta" dinini - məlum Zərdüştü yaratmağı, onun elmi əsaslarını qoymağı Hürmüz əvvəlcə Yimə təklif edibmiş; o isə buna razılıq verməyibmiş.

"Və ona, ey Zərdüşt, mən Hürmüz dedim: "Hazır ol, ey gözəl Yim, Vivaxvantın oğlu, mənim dinimi öyrən və qoru".

Və ey Zərdüşt, həmin gözəl Yim mənə dedi: "Mən təlim üçün yaranmamışam ki, din öyrənim və qoruyum"

Və ona, ey Zərdüşt, mən Hürmüz dedim: "Əgər sən, ey Yim, mənim dinimi öyrənməyə və qorumağa hazır deyilsənsə, onda mənim əmin-amanlığımı qoru və mənim mühitimi çoxalt, müdafiəçim, qoruyucum və gözətçim olmağa hazırlaş".

Və ey Zərdüşt, həmin gözəl Yim mənə cavab verdi: "Mən, mən sənənin mühitini böyüdəcəyəm, mən sənənin asayışını gücləndirəcəyəm, mən sənənin müdafiəçin, qoruyucun və gözətçin olmağa hazır olacağam. Bəli, mənim hakimiyyətimdə nə soyuq külək, nə də qaynar külək, nə xəstəlik, nə də ölüm olmayacaq"[61, s. 7-8].

Beləliklə, Hürmüz Yimin qarşısına iki mühüm təklif qoymuş olur:

1). *"Mənim dinimi öyrən və qoru!"*

Yim bu təklifi qəbul etmir, açıq ürəklə deyir və etiraf edir: *"Mən təlim üçün yaranmamışam, mən buna hazır deyiləm!"*

2). *Onda "mənim əmin-amanlığımı qoru, mənim mühitimi çoxalt, ...mühafizəçim olmağa hazırlaş!"*

Yim bu təklifi qəbul edir və deyir: *"Mən sənənin mühitini böyüdəcək, mən sənənin müdafiəçin olmağa hazır olacağam!"*

Burada bəşər tarixi üçün çox mühüm və incə mətləblərə toxunulur; kamillik, insani ləyaqət təlqin edilir.

1) Təvazökarlıq insanın zinətidir.

2) Həyatda hər işin öz adamı var və hər kəs bacardığı işdən yapışmalıdır.

3) İnsana onun layiq olduğundan artıq qiymət vermək dünyada ən ağır cinayət, insanlığa xəyanətdir. İnsanlar bu həqiqəti dərk etsə, daha çox fəaliyyət göstərə, insanlığa həqiqi xitmət edə, xeyir verə bilərlər.

İnsanlar tarixən bu həqiqəti dərk etməkdə çaşıb qalmış, çox səhvlərə yol vermiş və bunun əzabını da çəkmişlər. Bəzən bütünlükdə xalq, kütlə haya-küyə uyub layiq olmayan bir adamın arxasınca getmiş, onu özlərinə hökmdar seçmiş, sonra bunun ağrısını da dadmışlar. Təbii olaraq, bu bəşəri, çətin və məsul işin öhdəsindən gələ bilmədikləri üçündür ki, heyvanlara, quşa və s. daha artıq inanmaq, etibar etmək məcburiyyətində qalmış, "dövlət quşu" adı ilə onu uçurmuş, quş kimin başına qonsa onu da özlərinə padşah seçmişlər. Bizim dastan və nağıllarımızda bu həqiqət öz əksini gözəl tapmışdır.

Bu gün də bu çaşqınlıq var.

"Avesta"dakı həmin məzmun elə bu nöqtəni vurur.

İnsanın özünü dərk etməsi, xalqın özünü dərk etməsi, hər kəsə layiqincə qiymət verə bilməsi paklıq və kamillikdir, ali insani və xəlqi yetkinlikdir. İnsan, xalq gərək ilk növbədə özünü dərk etsin. Nəyə qadir olduğunu bilsin. Cəmiyyətdə belə insanlara həmişə ehtiyac duyulub. Bu mənada Yim tarixi simadır, kamil insandır. Daha dürüst desək, "Avesta"da Hürmüz tərəfindən təqdir edilən, insanlara (xüsusilə, işgüzar, zəngin, dövlətli, varlı adamlara) örnək ola biləcək təvazökar, özünü dərk edən, xeyirxah, ağıllı bir adamdır. Buna görə "Avesta"da onun barəsində dönə-dönə söz açılır, vəsf "himn"ləri oxunur, fikirlər söylənilir, öz fərasəti, bacarığı, ağıllı ilə başqalarına təsir edib hərəkətə gətirə biləcək uğurlu əməllərindən danışılır, *gözəl* bir insan kimi təqdir edilir.

Hürmüz onu məhz “gözəl insan”, “gözəl Yim” deyər Zərdüşta təqdim edir.

Yim “Avesta”da öz işgüzarlığı, çalışqanlığı, cəmiyyətdə maddi nemətlər bolluğu yaratması ilə seçilən və yaddaqalan bir surət - ümumiləşmiş tarixi şəxsiyyətdir ki, bu gün üçün də nümunə ola bilər.

“Avesta”da Yim haqqında bir neçə yerdə danışılır. Onun qüdrətli səltənətindən həsədlə söhbət açılır. Yimin hökmlərliyi zamanı “şaxta və bərk istilər yox imiş”; “nə qocalmaq varmış, nə də ölüm”, “nə asılılıq varmış nə də devlər - şər qüvvələr” (“Yasna”, IX, 5). Mütəxəssislər bu dövrü “Şumer qızıl əsrinə” aparıb çıxarırlar, o dövrlə tutuşdururlar, müqayisə edirlər...

Bütün bu üstünlüklər, əfsanəvi hökmdar Yimin təbliğ və təqdir olunan nailiyyətləri, əslində qədim Şumer-Babil mifləri əsasında məharətlə işlənib və “Avesta”ya daxil edilib. Maqlar Yimin şəxsində Tanrı səviyyəli əsl hökmdar, iş-güc adamı, əmin-amanlıq gətirən, halal var-dövlət qazanan, insanların hər işinə yarayan, hər çətinlikdən çıxmağı bacaran, əfsanəvi Şumer qəhrəmanları kimi hökmdar surəti yaratmışlar. Zənnimizcə, Yim öz müdrikliyi və səxavətilə “tanrılara tay olan” Şumer qəhrəmanı Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştimin timsah, Nuh peyğəmbərin prototipidir ki, “Avesta”da yaradılıb.

Qədim Şumer tufanı (sel-su daşqını) dövrünün mifik qəhrəmanı Yim ilə bağlı bir “himn”də deyilir:

“Ona qurban gətirdi

Dəbdəbəli sürülərilə zəngin olan Yim

Xukarya dağımın zirvəsi üstə -

Yüz at, min cöngə, on min qoyun.

Və o ondan xahiş etdi:

“Ver mənə elə bir uğur,

Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardisur

Ki, mən ən ali hökmdar olum:

Bütün kişvərlər üzərində,

Devlər və insanlar üzərində,

Cadugərlər və pərilər üzərində,

Gavə və Qarapan hökmdarları üzərində

Ki, devlərdən xilas edim,

Həm əmlakımı, sursatımı,

Həm məhsulunu, sürüsünü,

Həm sakitliyini, şərəfini”.

Və ona bu uğuru verdi

Anahit Ardisur

Necə ki, həmişə uğur istəyəndə verir uğur...

[61, s.17-18].

Əgər insan nəyə qadir olduğunu hiss və dərk edərsə, buna inamı varsa, bu, çox gözəldir, bu, yetkinlik əlamətidir.

Yim Anahit Ardisurdan **ən ali** hökmdar olmaq istəyir, bu arzuda, bu istəkdə olduğunu öz dililə deyir. Bu isə adi hal deyil. Bu o Yimdir ki, Hürmüzün ona təklif etdiyi *“Hazır ol, ey gözəl Yim, mənim dinimi öyrən və qoru, peyğəmbərlik elə!”* - buna razılıq verməmişdi. Onun öz amalı vardı, özünə daha artıq güvənirdi... O buna hazır olmadığını deyir. İndi isə Anahit Ardisurdan xahiş edir, ona qurban gətirir ki, *“Mən ən ali hökmdar olum!”*.

Yimin bu arzusu, istəyi yerinə yetir. Zərdüştün ali hökmdar amalı onun insanlığa xidmət istəyindən doğmuşdur. Yimlə bağlı söhbətlər “Zərdüştlüyün mifologiyası”nda daha geniş şəkildə alırlar, bir qədər də açılır, şərh edilir. Orada deyilir:

“Yim xişəta - parlaq Yim, Zərdüşta qədər Ahura Mazdammın söhbət etdiyi ilk insandır. Ahura Zərdüşt dinini ona elan etdi:

- Ey gözəl Yim, Vivaxvantın oğlu, sən mənim üçün İnamın qoruyucusu və daşıyanı ol!

*Anma Yim dinin peyğəmbəri və daşıyanı olmağa hazır deyildi.
O, Ahura Mazdaya belə cavab verdi:*

*- Mən İnamın qoruyucusu və daşıyanı yaranmamışam və
öyrənməmişəm.*

*- Əgər sən, ey Yim, mənim üçün İnamın qoruyucusu və
daşıyanı olmayacaqsansa - Ahura Mazda ona dedi, - onda sən
mənim üçün dünyanı artır, sən mənə dünyanı böyüt! Sən dünyanın
müdafiəçisi, qoruyucusu, rəhbəri ol! Yerdə hökmranlıq et!*

*- Hə! - deyər Yim buna ruh yüksəkliyi ilə cavab verdi. - Mən,
mən sənin dünyanı becərəcəyəm; mən sənin dünyanı böyüd-
əcəyəm, mən dünyanın müdafiəçisi, qoruyucusu və rəhbəri
olacağam. Mənim hökmranlığım altında nə soyuq, nə isti külək,
nə xəstəlik, nə də ölüm olmayacaqdır!*

*Onda Ahura Mazda təntənəylə Yimə qızıl buynuz və qızıl
bəzədilmiş qançı verdi..." [56, s.157].*

Təbii ki, bir qədər dəyişikliyi ilə əsl məndə olan fikirlər
mifdə yenidən təkrar olunur və ona bəzi əlavələr də edilir.

"Həmin andaca Ahura Mazda tərəfindən bəxtəvərlənmiş ilk
Yer hökmdarına yol yoldaşı olmaq məqsədilə parlaq ilahə
Xvarna göydən yerə endi.

Xvarnanın nuru ilə işıqlanmış Yim Xukaryanın zirvəsinə
qalxdı.

Orda o, Anahit Ardivisura yüz at, min cöngə və doqquz min
qoyun qurban verdi və ilahəyə müraciət etdi:

*Mənə elə uğur ver ki,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Mən bütün kişyərlər üzərində,
Bütün dev və insanlar üzərində,
Cadugər və pərilər üzərində,
Mən ən ali hökmdar olum.*

<...>

*Həm əmlakımı, azuqəsini,
Həm məhsulunu, sürüsünü,
Həm sakitliyini, şərafini
Devlərdən qoruya bilim.*

Anahid Ardivisur bu uğuru ona verdi" [56, s.158]. Yim eyni
ibadətə sürülərin mömin havadarı Qeş İrvana müraciət edir,
onun da köməyinə və iltifatına nail olur...

"Və nəhayət, Yim Ahura Mazdanın təmiz əxlaqlı qızı,
mərhəmətli ilahə Aşidən xahiş etdi,

O, Aşiyə belə müraciət etdi:

*"Sən mənə, mərhəmətli Aşi
Elə uğur ver ki,
Mən Mazdanın yaratdığı
Sürünün məhsuldarlığına nail olum.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarına
Ölməzlik verim.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarından
Aclığı da, susuzluğu da uzaqlaşdırım.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarından
Qocalığı da, ölümü də uzaqlaşdırım.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarından
Çox qızgım və soyuq küləyi də uzaqlaşdırım...
Və Aşi də yaxınlaşdı
Onun yanına gəldi.
Çox sürülərin sahibi
Cəlalı Yim
Belə bir mərhəmətə nail oldu.*

*Vivaxvantm oğlu Yim beləcə hökmranlıq qazandı" [56,
s.159].*

Mif və rəvayətlərdə Yimin hökmranlığı dövründə gördüyü böyük işlərdən danışılır. Onun verdiyi sözlə sədaqətli olduğu, necə həvəslə, yorulmaq bilmədən bütün həyatını insana xidmətə sərf etdiyi və bundan zövq aldığı, fərəh duyduğu dönmə-dönə xatırlanır, təqdim edilir, onun işgüzarlığı, təsərrüfatçılığı, torpağa sevgisi, məhəbbəti və s.-nin dillərə düşüb sürətlə yayıldığı göstərilir, təlim olunur.

“Qüdrətli Yimin hökmranlığı dövründə devlərin törəməsi olan nə saxta oldu, nə bürkü, nə qocalıq, nə ölüm, nə də ki, həsəd. Nə qədər ki, Yer üzərində qəbilələrin, heç bir eybi olmayan rəhbəri Vivaxvantın oğlu Yim hökmranlıq edirdi, zahirən on beş yaşlı cavan təsiri bağışlayan ata da, oğul da yanaşı addımlayırdılar” [56, s.159].

Mif davam edir:

“Üç yüz firavanlıq ili başa çatdı və yer canlı vücutlarla: insanlarla da, xırda və iri mal-qarayla da, itlərlə də, quşlarla da, alovsağan qırmızı odlarla da aşib-daşdı. Sürü artıb çoxalır, uşaqlar doğulurdu, ölümsə yoxdu. Yerdə darısqallıq yarandı, iri və xırda mal-qara və insanlar üçün yer çatışmırdı [56, s.159].

Bəs indi nə etmək, necə hərəkət etmək, nədən başlamaq gərək? Buradan tərəqqinin, inkişafın yeni fəlsəfi proqramı yaranır. Bu, “Avesta” təlimindən gəlir: göstərişi isə yuxarıdan Yaradan verir.

Yim Tanrı seçimidir. O isə özünü hər sahədə doğruldub. Ya onu əvəz edə bilən yeni ali insan gərək, ya da dünyanın işlərini yenidən ona həvalə etmək, tapşırmaq gərək. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Yimə müraciət edilir.

“Onda Ahura Mazda Yimi yanına çağırıb ona tapşırırdı ki, yeri genişləndirsin... O, bu yerə qızıl buynuzdan üfürdü, qamçısını çəkdi, dedi:

- Əziz Spenta Arməti, xırda və iri mal-qaranı və insanları yerləşdirmək üçün aralan və eninə genişlən!

Bax beləcə Yim yeri əvvəl olduğundan üçdə bir dəfə artırdı və orda xırda və iri mal-qara da özünə yer tapdı, insanlar da orda öz istək və arzularına müvafiq olaraq yerləşə bildilər” [56, s.159].

Daha bir üç yüz il keçir. Mal-qara da, insanlar da - hər şey aşib-daşır. Ahura Mazda yenə də Yimi yanına çağırır və Yaradandan buyruğu ilə yer əvvəl olduğundan üçdə iki dəfə böyüdüür..

Yimin hökmranlığı, yenidən üç yüz il davam edir. Və hər şey yenidən, üçüncü dəfə təkrar olunur. Yim də Yaradandan ona verdiyi alətlərin köməyi ilə yeri Ahura Mazdanın ilk vaxtlar yaratdıqlarından üçdə üç dəfə böyüdür, genişləndirir. *“Və orda xırda və iri mal-qara da yerləşə bildi, insanlar da öz arzu və istəklərinə uyğun olaraq, istədikləri kimi orda məskunlaşdılar”* [56, s.160].

Üç yüz illik hökmranlıq üç dəfə beləcə davam edir: əmin-amanlıq, işgüzarlıq, firavan həyat, xoşbəxt günlər!...

“Lakin insanlara əbədi olaraq bu cür xoşbəxt həyat sürmək qismət deyilmiş. Günahkar maddi aləmə şimaldan sərt qışlar hücum çəkirdi və bütün canlılar ölümə məhkumdu.

Hər şeyi bilən Ahura Mazda bunu bilirdi. O, Vaxvi Datının Aryan Vecə sahilində göy sakinləri olan axur və yazatların şurasını çağırırdı.

Həmin şuraya Vivaxvantın oğlu mömin hökmdar Yim də dəvət olunmuşdu. O öz mömin-firavan məyyətlərinin müşayiəti ilə allahların hüzuruna gəldi və Yaradıcı Ahura Mazda ona belə dedi:

- Ey Vivaxvantın oğlu, ləkəsiz Yim! Öz sərt saxtaları və külləkləri ilə birlikdə qış maddi aləmə hücumu keçib, qar buludları çox iri olacaqdır, qar hər tərəfi örtəcəkdir, hətta dağın zirvələri də, aşağı axan coşğun çaylar da qarın altında qalacaqdır. Sənin hakimiyyətin saysız-hesabsız itiriblarla dolacaq. Nə canlı məxluq varsa, hamısı: dərələrdə yaşayanlar da, dağlarda dolaşanlar da,

pəyə və tövlələrdə sığıncaq tapanlar da əzab-əziyyət çəkəcəklər!” [56, s.160].

Çıxılmaz vəziyyətdir. Bəs indi nə etməli? Həyatı necə davam etdirmək, canlı aləmi necə xilas etmək gərəkdir? Burada yenə Yaradan dada çatır, köməyə gəlir.

Ahura Mazda Yimə müraciətlə:

“Bir yerə bax, Yim, göz işlədikə onu bir kənarından o birinə qədər öz nəzərlərindən keçir! Mal-qara üçün kifayət qədər tərəvətli otu və buz kimi təmiz sulu bulaqlara malik olan bu yer sənin səltənətidir. Bu xoşbəxt torpağı qoru! Yoxsa qış qurtarandan və qarlar əriyəndən sonra onu su basacaqdır. Ey Yim, əgər maddi dünya qoyun izinə rast gələcəksə, onu möcüzə sayacaqdır. Hasar düzəlt, Yim, onunla bu yeri hasara al. Qoy bu hasarın ölçüləri hər bir dörd tərəfə bir at yürüşü ölçüsündə olsun, adına da Vara deyilsin. Vara ilə sərt qışdan, devlərdən, bəlalardan qorun. Və bu yerdə ən əzəmətli, ən yaxşı, ən gözəl olan dişi və erkəklərin toxumlarını ora, hasarın arxasına, təhlükəsiz məkana apar. Hər növ mal-qaranın toxumunu, hər növ bitki toxumunu, bu yerlərdə ən dadlı, ən ləzzətli yeməli nə varsa, onların toxumunu ora gətir. İnsanların Varada olduğu müddət ərzində hamını cüt halında saxla. Ora bir xatıra uzunluğu olan su çəkdir, orada bitməz-tükənməz yemək mənbəyi olan həmişəyaşıl zəmilər yarat, evlər də tik, mənzillər də, talvarlar da, hasarlar da sal, çəpərlər də çək. [Varanın] qabaq ətrafında doqquz keçid düzəlt, ortasında altı, daxilində üç. Qabaq ətrafına yeddi min kişi və qadın yerləşdir, ortasına altı yüz, daxilinə üç yüz. Onları qızıl buyuz vasitəsilə Varaya doldur və Varanın daxilindən işıqlanan qapı-pəncərə ilə bərkət...” [56, s.160-161].

Bu, müraciət bütün insanlara deyilən sözdür, məsləhətdir. Firavan həyat, insan kimi yaşamaq və yaşatmaq istəyirsənsə, bunları etməlisən. Daha aydın desək, bunlar Tanrı buyruğu, Yaradanın bütün zamanlara və bu gün də nəzərində olan

insanlara tapşırığıdır, öyüd-nəsihətidir. İnsanlar bunları yadda saxlamalı, deyilənlərə əməl etməlidir.

“Yadında saxla, ey gözəl Yim, həmin Varada heç vəchlə nə qabaqdan donqar, nə də daldan donqar olmamalıdır; nə şikəstlər olmalı, nə dəlilər, nə anadangəlmə ləkənilər, nə əxlaqsızlar, nə xəstələr, nə çürükdışlilər, nə uşağını salmış cüzamlı qadınlar, nə də ki, Əhrimənin nişanlarının göstəricisi olan digər qüsurlara malik olanlar olmalıdır” - deyər Ahura Mazda öz öyüdüünə davam etdi” [56, s.161].

Tarixin dərinliyindən gələn tam müasir sivil düşüncə!

Bu öyüdləri dinləyən Yim fikrə dalır, düşünür və öz-özünə deyir. *“Axtı mən Varanı necə, necə tikə bilərəm?!”*

Hər şeyi bilən Ahura Mazda onun nə düşündüyünü duyur və onu yenə vəziyyətdən çıxarır, ruhlandırır, özünə inamı artırır, ona cəsarət verir və yol göstərir.

“Və ruhlanmış, özünə inamı artmış mömin Yim hər şeyi Ahura Mazdanın buyurduğu kimi etdi. O, ölçüsü hər bir dörd tərəfə at qaçışı qədər olan Vara hasarı düzəltdi, ora xatıra qədər uzunluğu olan su çəkdi və bitməz-tükənməz yemək mənbəyi olan həmişəyaşıl biçənəklər yaratdı.

Orada o, insanlar üçün evlər və mal-qara üçün ağıllar olan məskənlər saldırdı...

Yim on səkkiz küçə saldırdı. Və bütün kişi və qadınların, bu yerlərdə ən böyük, ən gözəl və ən yaxşı heyvanların, bu yerlərdə ən dadlı, ən ləzzətli məhsulların toxumlarını ora apardı. Və [Varaya] gətirdiyi bütün toxumları o həmin insanların, heyvanların, bitkilərin Yimin məkanı olan hasar daxilində qaldıqları müddət ərzində hər növə uyğun cütlərə ayırdı.

Hasarda Yim qəfəs düzəltdi və pəncərə saldı.

Bu böyük zəhmət başa çatanda yer həm törədilməmiş işıqla, həm də törədilmiş işıqla işıqlandı. Varanın sakinlərinə elə gəlirdi

ki, ulduzlar, Ay və Günəş ildə yalnız bir dəfə çıxır və batırlar. İl onlara bir gün kimi göründü.

Hər qırx ildən bir hər qırx cütdən əkilər, oğlan və qızlar doğuldu. Hər bir ev heyvanının da eynilə o cür. İnsanlar da Yimin saldığı bu məkanda xoşbəxt həyat yaşadılar. Onların hər biri yüz əlli il yaşadı, bəzilərinin dediyinə görə isə onlar ümumiyyətlə ölmürdülər" [56, s.162].

Mifin rəvayətin sonluğu belədir, bu nəticə ilə tamamlanır:

"Öz əsəbləri ilə birlikdə Şərin Ruhu qəfil basqına keçdi, şimal küləyi əsdi, çox şiddətli, sərt soyuqlar başlandı, qar yağdı.

- Yimin səltənətində, yaşıl ot çüçürür, quşlar oxuyurdu... qayğı və kədərsiz qızıl günlər baş alıb gedirdi" [56, s.162].

Tanrı - Yaradan bu firavan həyatı insanlardan əsirgəməsin, bu kədərsiz, "qızıl günlər" yenə də baş alıb getsin!

Amin!

3) Zərdüştün ailə, məhəbbət fəlsəfi təlimi

Ailə, məhəbbət ilahi nemətdir. Buna görə də müqəddəs anlayışdır. Ailə, məhəbbət insanlığın əzəli və əbədi bəxtidir. Buna görə də əvəz edilməzdir...

Bu barədə ilk söz, nəzəri-fəlsəfi fikir Zərdüşt peyğəmbərə məxsusdur.

Zərdüştün bu dünyəvi fikirləri "nitq"lərində, sorğu, sual-cavab, danışiq, söhbət, dialoq şəklində və həyatı dəlillər, müşahidələr əsasında deyilib, yazılıb və izahını, şərhini alıb. Hər zaman üçün qiymətli və yararlı olan bu fikirlər bizə çox qədim dünyamızdan miras qalıb. Bu fikirlər ulu Zərdüşt babamızın insanlığa əvəzsiz töhfəsidir və hər vaxt öz təzəliyini, əbədiliyini, ölməzliyini təsdiq edib və etməkdədir. Ailə insanlığın başlanğıcıdır, ilahi bir hiss, duyğu təməlində yaranır, qarşılıqlı anlaşma.

sevgi əsasında qurulur. Buna Zərdüşt peyğəmbər şahidlik edir.

Zərdüştə sual verib soruşurlar ki:

"Ey Zərdüşt, dünyanın ən şirin neməti nədir?"

Zərdüşt cavab verir:

"Uca göylərin, ulu Tanrının insanlığa bəxş etdiyi ən şirin, ən ali nemət sevgi, eşq, məhəbbət hissi, duyğusudur; qadın üçün kişi, kişi üçün qadın dünyanın ən şirin nemətidir, onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Sevgi ilahi nemətdir".

Əlbəttə, burada söhbət ilkin ailə həyatı, insanı insan edən, yetirən ailə sevgisindən gedir. Bu isə çox geniş anlayışdır. Oğlanla qızın, ər ilə arvadın məhəbbətindən başlanan bu Tanrı neməti nikahla, ailə ilə tamamlanır; inkişaf edir, övlada, övladdan valideynə, qohum-qardaşa, kəimata və nəhayət, bəşəriyyətə keçir, geniş dünyəvi mənə və mahiyyət kəsb edir. Məhz son vaxtlar baş alıb gedən: "Dünyanı gözəllik xilas edəcək!" fikri təkzibə möhtacdır. "Dünyanı sevgi, məhəbbət, eşq xilas edəcəkdir!"

Zərdüştün ailə və məhəbbətlə bağlı fikirləri davam və inkişaf etdirilir.

Evlənmək, ailə qurmaq istəyən bir gənədən Zərdüşt soruşur: "Sənə bir sualım var, qardaşım! Verəcəyən cavab ruhunun dərinliyindən xəbər verəcək. Cavansan, ailə, uşaq istəyirsən; səndən soruşuram: Sənin kimi bir adamın uşaq arzulamağa haqqı varmı? Sən özünün müzəffər, əzabkeş, ağıl mülkünün sultanı olduğuna əminsənmi? Səndən soruşuram: yoxsa səni dilləndirən adicə şəhvanı tələbatdır, ya tənhalıq? Bəlkə özündən narazılıq?"

Cavab almadan Zərdüşt davam edir:

"İstəyirəm ki, zəfərlərini də, azadlığımı da uşağın adı ilə bağlayasan! Uşaqlarına, arvadına canlı heykəllər qoymalısan. Özündən ali bir şey yaratmalısan. Anma gərək əvvəlcə özün kamilləşəsən. Sadəcə artıb-törəməyin deyil, yüksəlmənin qeydinə qalmalısan. Qoy nikah bağı bu yolda sənin yardımçın olsun" [79, s.78].

Ailə qurmağın, uşaq sahibi olmağın son dərəcə məsuliyyətli bir iş olduğu məsələsi göz önündədir. Zərdüşt qarşıya çox ciddi tələblər qoyur, "yaradanın özünü yaratmalısan" - deyər bəşəri tələblə çıxış edir, evlənmək arzusunda olan gənci bərk imtahana çəkir, düşündürür:

"Daha ali bir vücut yaratmalısan, ilk təkən, öz-özünə deyirlənən təkər - qıyası: yaradanın özünü yaratmalısan" - deyir. Ailənin rəsmi dayağı olan nikahı da ona əlavə etməklə, ailənin, sevib-sevilməyin ilahi məzmununu açır. Müqəddəsliyinə işarələr vurur, ailə cütünü - ata və ananın mənəvi saflığını, qarşılıqlı ehtiramını önə çəkir.

"Kəbin, ailə deyəndə mən yaradanların özlərindən daha kamil bir məxluq yaratmaq naminə qovuşmaq istəyini başa düşürəm. Mən bu istək sahiblərinin bir-birinə qarşılıqlı ehtiramına ailə deyirəm. Sənin nikahının məna və məqsədi bu olmalıdır" [79, s.79].

Bu qızıl sözlər Zərdüştün müsahibi olduğu tək bir gəncə aid deyil, milyonlara dediyi söz, verdiyi təlimdir. Bu gün də öz işini görür, nə qədər ki, insan var, insanlıq var, dəyər və qiymətini saxlayacaqdır.

Bununla belə, Zərdüşt ailə qurmaqda və münasibətlərdə mənfə və dözülməz halları da pisləyir, xüsusi olaraq vurğulayır, belə hallardan qaçmağı lazım bilir. Bu ali, müqəddəs məsələdə adamların qeyri-ciddiliyi, yüngüllüyü və gözüyumulu hərəkətlərini tənqid edir, ah-nalə nidaları ilə qarşılayır.

"Amma çoxlarının ailə adlandırdığı bu lüzumsuz şey - ah, heç bilmirəm buna nə ad verim? Ah, miskin ruhların bu cütləşmə tələbatı! Ah, ruhun bu iyrənc cütləşmə ehtirası! Ah, bu mənfur cütləşmə yağı!"

Onlar bütün bunları ailə adlandırır, üstəlik deyirlər ki, kəbinlərini göydə mələklər kəşib. Eləsə, mən bu çirkəb toxumu səpən səməyə lənətlər deyirəm. Yox, bu səməvi torda sarmaşan heyvanlara dözə bilmirəm" [79, s.79].

Ailəyə bu cür yüngül, şüursuz münasibətlərin nəticəsi olaraq alınan halları xüsusi vurğulayan Zərdüşt deyir:

"Belə şeyə ailə deyib mənə güldürməyin. Bəxtinə belə valideyn düşən hansı uşağın acı göz yaşı tökməyə haqqı çatmır?" [79, s.79].

Zərdüşt real həyatdan, müşahidə etdiyi, gördüyü hadisələrdən danışır, dediklərini təsdiq üçün ləyaqətli bir tanışını xatırlayır, ürək yağı ilə onun həyatını misal çəkir:

"Bir kişini çox ləyaqətli, yetkin adam sandım, amma elə ki, onun arvadını gördüm, bütün ərs-kürş gözümə dəlixanaya döndü. Kaş ki, müqəddəs zətlə gic toyuq cütləşəndə yer üzünə gələydi, torpaq ayaqlar altında od tutub yanaydı. O, bir qəhrəman tək həqiqət axtarışına çıxdı, qazancı isə kiçik bir yalan oldu. O yazıq özü buna ailə deyir. Qaraqabaq idi. Hər adamla oturub-durmaz, müsahiblərini də seçib sonalayardı. Amma axırda özü elə bir müsahib seçdi ki, cəmi gördüyü günlər burnundan gəldi. O buna ailə deyir. O özü mələk xislətli bir kənim axtarırdı. Amma işi elə gətirdi ki, vurdu özü bir arvadın kəniminə döndü, indi gərək özü mələk ola ki, beləsini yola versin" [79, s.79-80].

Ürək yağı ilə belə halları da göstərən Zərdüşt ailə qurmaqla insanların zəiflik göstərməsinə, "gözü yumulu hərəkətlərinə" də təəssüf edir. Onları ayıq olmağa səsləyir. Başqa bir müqayisə verir, həyatı misal gətirir: *"Ağlın kəsəni mal alanları fəndgir görmüşəm, bir şeyi almaqdan qabaq, yüz ölçüb bir biçərlər. Di gəl, dünyanın ən kələkbas adamı da arvadı elə bil gözüyumulu alır" [79, s.80].*

Zərdüştün mövqeyi tam aydındır. Son sözünü tövsiyə, məsləhət şəklində belə deyir: *"Sizin ən ulvi sandığımız məhəbbət belə adı bir şövq, ağrılı bir közərtidir. O, sizin ən yüksək zirvələrə gedən yolunuzu işıqlandıracaq bir məşəl olmalıdır.*

Bundan belə öz fəvqünüzdə sevməlisiniz. Əvvəl hələ sevməyi öyrənməlisiniz. Bunun üçün gərək sevginin acı bədəsini nuş edəsiniz. Elə bir sevgi göstərin ki, bədəsi acı dadmasın? Yəni fəvqəlınsan həsrətinə tutuşduran, sənin canına bu yaradan yangısını salan da odur.

Yaradanın yangısı, fəvqəlınsan həsrəti: de, qardaşım, ailədən istəyin budurmu?

Bu istək, belə ailə qarşısında mən səcdə edirəm [79, s.80].

Azərbaycan xalqının ənənəvi olaraq davam edib gələn mənəvi keyfiyyətlərinin çox qədim tarixi kökləri var. Ümumən, türk mədəniyyəti tarixində "Avesta"nın təsiri çox güclü olub. Zərdüştün ailə, məhəbbət təliminin təsiri daha güclü görünür.

Dedik ailə, məhəbbət məsələsi bəşəriyyətin əzəli məsələsidir, insanı insan edən, necə deyək, insan qəlibinə salan mühüm amildir. Hələ m.ö. IV minillikdə "Bilqamis" dastamında kəndin müdrik qocaları, ağsaqqalları məsləhət görür ki, meşələrdə dolaşan, vəhşi həyat sürən Enkidünü qadınla tanış etmək, onu "insan"laşdırmaq üçün evləndirmək, ailə həyatına çəkmək gərəkdir. Onların qərarı belə olur: *"Yənsə, həmin adamı yalnız qadın yənəcə"*

Enkidü Şamxat adlı qadınla yaxınlaşdırılır və evləndirilir. Ailə həyatı, yediyi-içdiyi, daddığı həyat nemətləri ona insani keyfiyyətlər verir. Onu əsl həyata atır. İnsan cərgəsinə qoşur. Həyatın cövhəri, ali neməti isə sevgidir, məhəbbətdir, qadındır, bir sözlə, ailədir. Ailədə sevgi, məhəbbət olanda, qısqanclıq hissi də doğur.

Ailə cəmiyyətin əzəli və ilk həyatı telidir. Zərdüşt cəmiyyətin bu həyatı telinin, bu axarının fəlsəfəsini verib.

"Dədə Qorqud kitabı"nda təsvir olunan ailələrin, bu ailələrin dünyaya gətirdiyi, Zərdüşt təbirincə desək, yaratdığı oğul və qızların yetişməsi, kamilləşməsi və təlim-tərbiyəsində "Avesta"nın, Zərdüştün fikirlərinin, dünyagörüşünün güclü təsirini

görməmək olmaz. Çox imkanlı şəxs - bəy, xan olsalar belə, onların "göz açıban gördüyü, könül verib sevdii" bir həyat yoldaşı var. Ömrünün sonunadək ona sədaqətli qalırlar. Dastanlardakı Qazan xan, Dirsə xan, Baybörə bəy, Qazlıq Qoca, Qanlı Qoca ailələri Zərdüşt ruhu, onun fikir və arzularına tam uyğun, gözəl, nümunəvi ailələrdir. Bu ailələrin yaratdığı Uruz, Buğac, Beyrək, Yeynək, Qanturalı kimi oğullar - hər cəhətdən kamil, mərd insanlar Zərdüşt ailə təlimi, əxlaq-etikasının yetirməsidir - desək, bəlkə də burada yanlışlıq olar, amma səhv olmaz...

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, insan konsepsiyası - insanın kamilliyi, ləyaqəti və aliliyinin tərənnümü həmişə öndə verilib. Biz bunu "Dədə Qorqud"da, Nizaminin, Füzulinin və başqalarının qəhrəmanlarında aydın şəkildə görürük. Məs., mən "Dədə Qorqud" kitabını xalqımızın fəzilət və əxlaq-etika kodeksi adlandırdım, oradakı fəziləti, qəhrəmanlığı, ailə-məhəbbəti, sədaqəti, mərdliyi-mətanəti qeyd-şərtsiz bu gün də davam etdirməyi arzu edərdim...

Nizami "Avesta"dən çox şey əxz edib. Qədim dünyamızın biliklərini öyrənmiş, bu bilikləri əsərlərində vermiş, öz sözünü də demişdir. Bəşəriyyətin ilkin mənəvi neməti olan sevgi, eşq, məhəbbət haqqında o, demişdi:

"Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!"...

Nizami sevgini, eşqi, məhəbbəti uca göylərin mehrabı sayırdı. Bu fikrin qaynağı isə dərinidir. Şair sevgini, məhəbbəti, eşqi "dünyanın diriliyi" hesab edirdi, ali insani duyğuların mənşəyinə, haradan gəldiyinə işarə vurur, "həyatın mənəsi, diriliyidir" - deyə təqdim edir.

"Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı bütün cahanı..."

Əgər olmasaydı eşqin danəsi,
Gəlməzdi dünyadan dirilik səsi" - deyir.

Əslində bu fikir, irfani düşüncə "Avesta"dan gəlir. Sevgi, məhəbbət, eşq haqqında Zərdüşt fəlsəfi fikrinin bədii şəkildə davamı və inkişafıdır...

Zərdüştün "nitq"lərində "qadınlar haqqında" ayrıca bir söhbət var. Bu söhbət mükəllimə şəkildədir, sorğular və buna verilən cavablardır. Qadınlardan danışanda isə sevgidən, məhəbbətdən yan keçmək olmaz. Bəzi fikirlərlə mübahisə də etmək olar. Eybi yox, qoy olsun. Axı, bu fikirlər min-min illər bundan əvvəl deyilib. İnsanı dünyaya gətirən, insan yaradan insan haqqında nə qədər çox bilsək, o qədər yaxşıdır, görək qədim dünyada nə vardı, ondan bizə nə gəlib çatıb? Həm də qadın barədə, onun sevgisi barədə.

Zərdüşt sözünə belə başlayır:

"- *Gecənin bir aləmi nə itiyin itib, Zərdüşt? Qoltuğunun altında gizlətdiyin nədir? Yoxsa, sən də oğurluğa qurşanmışsan, şirin dostu?"*

- *"Elədir, qardaş" - Zərdüşt dedi. "Bu bir xəzinədir, mənə bağışlayıblar, yanıma gəzdirdiyim bir həqiqətdir. Özünü də qışqırıqçı qundaq kimidir, devən, ədəb-ərkan gözələn deyil, ağzını yummasan, səsi aləmi başına götürər" [79, s.73].*

Yarı zarafat və ərklə verilən cavabda böyük məna və eyləmlər, sirlər var. Verilən sual da, alınan cavab da ilk baxışdan çoxmənalıdır, sirlərlə doludur. Bu sətirlərdə Zərdüştə məxsus bir şivə, üslub, fikri ifadə tərzini özünü göstərir. Bu sətirlər "Avesta"dan, ola bilsin ki, əslindən almançaya, almançadan ana dilimizə tərcümə edilmiş olsa da, öz şirinliyini, koloritini saxlayıb. Diqqət edin: "Qoltuqda gizlədilan qundaq" - "xəzinə", "həqiqət", həm də bu qundaq qışqırıqçıdır. Görək ağzını yumasan, yoxsa aləmi başına götürər: Bütün bu söz və ifadələr

çoxcəhətli Zərdüşt yaradıcılığı və onun məzmunundan soraq verir. Bu "həqiqətlər qundağı"nda rəmzlər, müəmmalar, qanadlı fikirlər, daha nə bilim nələr, nələr gizləni. Bu "həqiqətlər qundağı"nda, bu "xəzinə"də gizlənen sirlərdən biri də qadınlar haqqındadır.

Zərdüşt sözünə davam edir:

"Bir gün qürub çağı tək-tənha yolumla gedirdim. Qabağıma bir qoca qarı çıxdı. Və qayıtdı ki: "Zərdüşt biz arvadlara çox söhbətlər eləyib, amma arvadların özü haqqında ağzına su alıb durub".

Ona cavab verdim ki, arvad barədə kişi ilə danışarlar; "məna də danış" - qarı qır-saqqız olub əl çəkmək bilmədi. "Onsuz da başım görə titrəyir, bu gün yediyim səhər yadımdan çıxır" - dedi.

Əlacım kəsildi, arvada dedim: "Qadın təpədən dirnağa müəmmadır, bu müəmmaların isə tək bir-cə həlli var: hamiləlik. Qadın üçün kişi vasitədir, məqsəd isə həmişə uşaq olaraq qalır" [79, s.73]. Zərdüşt fikrini arvad-kişi münasibətlərinə yönəldir, bəzi sirləri bu səmtdən açıqlayır. "Bəs kişi üçün arvad nə deməkdir?" sualı ilə daha incə mətləblərə toxunur:

"Əsl kişi iki şeyə meyl edir: təhlükəyə və oyuna. Arvadı da ona görə istəyir ki, o ən xətəli oyuncuqdur. Görək kişini hərbi üçün, arvadı isə hərbiçinin nazını çəkmək, yorğunluğunu çıxarmaq üçün tərbiyə edəsən..."

Həddən artıq şirin meyvəni hərbiçi ürəyi götürməz. Arvaddan ona görə beş əlli yapışırlar ki, dünyamın ən şirin qadınının da xəmrəsi acıdan yoğrulub.

Kişi nə qədər uşaqaşanlı olur-olsun, arvad uşağa ondan yaxşı bələddir.

Əsl kişi özü təbiətən uşaqdır, bu uşaq oynamaq, əylənmək istəyir. Qadınlar, ayıq olun ki, kişinin içindəki bu uşağı gözədən qoymayasınız" [79, s.74].

Bu sözlər, bu fikirlər böyük həyat yolu keçmiş, həyat təcrübəsinə malik olan böyük bir filosofun sözləri, fikirləridir, şərh etməkdə çətinlik də çəkilir. Bəlkə də bu kəlamlar zamanına görə söylənib, hərbcilərdən daha çox misal çəkilir...

Bu kəlamların ardınca Zərdüşt maraqlı bir misal-bənzətmə verir: qadınla kişini dəmir və maqnitlə müqayisə edir: "*Qadın ən çox kimə nifrət edir, bilirsən?*" Sualı ilə qadını dəmirə, kişini maqnitə bənzədir, belə bir misal çəkir: "*Dəmir maqnitə deyir: Bilsən, sənə necə nifrət edirəm. Məni cəlb edirsən, özünü çəkir-sən, amma yapışdırmağa gücün çatmır*" [79, s.75].

Zərdüşt qadın sevgisini, qadın məhəbbətini yüksək qiymətləndirir, deyir: "*Bütün qəlbi ilə sevən hər bir qadının gözündə dünya bir cənnətə dönür*" [79, s.75].

Ulu peyğəmbərin son sözü, qadınlara verdiyi yüksək qiyməti və tövsiyəsi belədir:

Qadın deyilən təmiz, gözəl bir oyuncağı, hələ qovuşmadığımız, həsrətində, intizarında olduğumuz bir dünyanın fəzilətindən nurlanan daş-qaşa bənzətməlidir.

Sizin sevginiz uğuruna ulduzlar səpilmiş dan yerini andırmalı, fikriniz, zikriniz tək bir olmalıdır: kaş fəvqəlinsanı mən doğaydım.

Sizin gücünüz sevginizdədir. Qorxduğunuz adamların üstünə getsəniz, silah əvəzinə bu sevgini qurşanın!

Sizin şərəfiniz sevginizdədir. Yoxsa, qadın nə bilir şərəf nədir? Daim sevildiyindən artıq sevmək, heç vaxt ikinci olmamaq - bax, bundadır sizin şərəfiniz!" [79, s.74].

9. ANAHİT ARDVISUR HİMLƏRİ

"Ardivisur - Yaş" bütünlükdə "Anahit Ardivisur himnləri" adı ilə təqdim olunur [29, s.13-33]. "Avesta"da Anahit Ardivisur mühüm ilahi qüvvədir, qəhrəmanlara yol göstərən, kömək edən, uğur verən ilahədir. Qəhrəmanlar ona qurban gətirir, ondan uğur diləyir, kömək istəyir. Ya bu uğur, kömək onlara verilir ya da onlar rədd cavabı alırlar.

Bu "himnlər"dən üç istiqamətdə danışmaq olar.

1). Ümumi məsələlərə bağlı "himnlər".

İ.S.Braginski yazır: "Avesta"nın mətnləri, tacik və fars arxaik-mifik surətləri təsdiq edir ki, kainat - "ulu valideyn cütündən", ana Torpaqdan və ata Göydən doğulur və yaranır. Günəş və su insana oxşar tanrı Mitra və Anahit Ardivisur şəklində dəyişilib tanrılar sırasında ucalır. Xarın (qədim İran "Olimpi") zirvəsində təbiətin gücü və mövcud "kainatın intəhasız" hökmranlığı kimi təəcəssüm etdirilir" [41, s.41].

Fikir təkzibə möhtacdır. Artıq bizə məlumdur ki, tacik və fars folkloru və müfologiyasına çıxılan bu fikirlərin əsası, özülü Şumer-türk folkloru və miflərilə bağlıdır, bunların kökü çox dərinliklərə gedib çıxır. "Kainatın ulu valideyn cütündən" yarandığı, "ata Göydən, ana Torpaqdan doğulub törəməsi" fikri də bütünlüklə qədim Şumer-türk fəlsəfəsinin, düşüncə və ağılının məhsuludur. Taciklərə və farslara da ancaq buradan keçə bilərdi. Müəllif isə həmin fikri birbaşa taciklərə və farslara aid edir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün akademik V.V.Struvenin L.Vullinin kitabına yazdığı "İlk söz"də onun özündən sitat

gətirib tənqid etdiyi bir mülahizəsinə nəzər salaq: “Erkən xanədanlıq dövründə barbarlıq vəziyyətindən çıxan təkə Şumer, hər mənada Misirdən xeyli irəli getmişdi”; “Şumer qərb mədəniyyətinin ilk yurdu olmuşdur və misirlilərin, babillərin, assurilərin, finikiyalıların, qədim yəhudilərin və nəhayət, hətta yunanların incəsənət və dünyagörüşünün qaynağını məhz şumerlərdə axtarmaq lazımdır” [42, s.8]. V.V.Struve bu fikrinə görə L.Vullini “tarixi həqiqəti açıq-aşkar təhrif etməkdə”, “öyrəndiyi mədəniyyət qarşısında sitayiş etməkdə” təqsirləndirir. Halbuki bu fikir təzə deyil, hələ qədim yunan filosofları bu fikirdə olublar. Ərəstu “Fəlsəfə haqqında” əsərinin I kitabında maqların misirlilərdən daha qədimliyini qeyd edir, digər yunan filosofları da onunla razılaşırdı [49, s.65]. Maqlar isə “mənsə və söyköcü etibarilə şumerlərlə qohum tayfa idilər” [80, s.30].

Keçən əsrin ortalarından Dəcələ və Fərat çayları ətrafında aparılan qazıntı işləri, tədqiqatlar və gəlinən nəticələr hələ o vaxtlar yunan alimlərinin (görünür, onlar bu mədəniyyətlə tanış imişlər) dediklərini bir daha təsdiq etdi. L.Vulli də yuxarıda “tənqidə məruz qalan” fikrə gəldi, həqiqət həqiqəti çəkib gətirdi, yerin qatlarında yatıb qalan zəngin mədəniyyət faktları, necə deyərlər, əşyayi-dəlillər bunu sübut etdi. S.N.Kramerin “dünya mədəniyyətinin və mədəni aləmin qaynağı Şumerdən başlanır” [60, s.14] fikri də məhz bu son yüz ilin tapıntı və tədqiqatlarının nəticəsi olaraq söylənmişdi. Maraqlıdır. V.V.Struve bu kitabın “Ön söz”ündə S.N.Kramerin xidmətinə qiymət verərkən, öz-özünü təkzib edir, yuxarıda L.Vulli barədə dediklərinin tam əksini söyləyir, özü-özünü vurur: “S.N.Kramer elm üçün dünya mədəniyyətinin qədim ədəbi və dini kitabələrini kəşf etdi. Bununla o, inandırıcılıqla üzə çıxartdı ki, Şumer ədəbiyyatı Babil və onun vasitəsilə yunan, yəhudi və hətta Qərbi Avropa xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyətinə bilavasitə təsir göstərmişdir. Xüsusən, müəllifin Şumer mifləri

və digər ədəbi-dini kitabələrin Bibliya mətnləri ilə müqayisəsinin bizim oxucular üçün böyük əhəmiyyəti vardır” [60, s.14].

Bütün bunlar inkaredilməzdir, qəbul edilməyə bilməz... Anahit Ardivisur himnlərinin başlanğıcında uzun bir “nəqərat” verilir. Burada mühüm həyati məsələlərə toxunulur. Bunlardan bir necəsi üzərində dayanaq:

1) *Su həyatdır, insan səadətinin dörd zəruri amilindən, dörd mühüm şərtindən biridir, Tanrı səviyyəsidir. Bunsuz həyat yoxdur. Buna görə su ilə, onun varlığı ilə fəxr etməyə dəyər. Bu, tərifə, vəsfə layiqdir. Nəqəratda axar sular, suların tökül-düyü Vorukaş gölü (və ya dənizi)ndən, iltixarla danışılır, məhəbbətlə söhbət açılır, həyat çeşməsi “Tanrı sakini” kimi təqdim olunur.*

*“Düz uzumna axıb gedən sular
Gəlib burda bir yerə yığılar,
Güclü Xukarya zirvəsilə axıb,
Vorukaş dənizində tökülür.
Vorukaşın sahili bütün
Coşur, təlatümə gəlir.
Dalğalardan qabarır daxili bütün
Haçan ona axıb töküləcək;
Haçan ona tərəf yönələcək,
Anahit Ardivisur?
Yanımda onun min körfəzi,
Yanımda onun min axarı var.
Və bu hər bir körfəzin
Və bu hər bir axarın
Uzunu dörd on günlük* at yoludur...
Əgər atlı bacarıqla gedərsə” [61, s.14].*

* “Dörd on gün” ifadəsi əslində, rus dilində “четыре десятка дней” [61, s.14.35]; qədim türk dilində say sistemidir. “dörd on gün” - qırx gün deməkdir.

Burada *Xukarya* və *Vorukaş* adları diqqəti cəlb edir, təsvir və məzmunca bizə doğma gəlir. “İzahlar”da Vorukaş sözü belə açılır: “Vorukaş - müqəddəs Xukarya dağının dibində yerləşən, Tanrı sakini sayılan göl (və ya dəniz)” [57, s.315]. “Müqəddəs Xukarya” bizim doğma Qafqazın və “Tanrı sakini” Vorukaş bizim dünya gözəli Kaspi-Xəzər gölü (və ya dənizi) onların miladdan öncəki minilliklərdəki adı olmalıdır!!

Yəqin ki, bu belədir.

2) *Hürmüz fəxr edir ki, suları o yaradıb, bu sular onunkudur, “yeddi kişvər üzrə uzanıb gedən”, qış-yay şır-şır axan bu sular insanlara səadət gətirir, ona görə bu suları yaradıb ki, kəndləri, həyətləri, vilayəti, bütün ölkəni abad eləsin, çiçəkləndirsin.*

*“Və bu suyun axarı mənimdir,
Uzanıb gedir Yeddi Kişvər üzrə.
Və bu suyun axarı mənimdir
Qış-yay durmadan şır-şır axır.
O mənim üçün səadət və su verir.
Həm ailəyə ər, həm ana qucağı,
Həm qadın döşünün südlünü.
Mən Hürmüz bunları yaratdım
Ona görə ki, ev və kənd,
Vilayət və ölkə çiçəklənsin.
Mən hişz edim qoruyum onları
Müdafiə edim, saxlayım onları” [61, s.14].*

3) *Hürmüz Anahitin gəlməsindən, yəni günəşin doğmasından, ulduzların yerə enməsindən məmnundur, bunu, qüdrətli qolları ilə kainatı qucaqlamasını sevinclə Zərdüştə xəbər verir, tərifləyir, onu su, suyun ruhu kimi vəsf edir.*

*Budur, ey Zərdüşt, o gəldi.
Anahit Ardivisur!*

*Hürmüzdən, öz yaradandan bura.
Həqiqətdə gözəldir onun qolları!
Ağdır, atın omba sümüyü tək güclüdür.
Öz uzunluğu ilə bəzəyir, göz oxşayır;
Füsunkarlığı, durmadan axması ilə,
Daha hüdürdən-hüdürlə qalxması ilə...*

[61, s.14].

4) *Sonra Anahitin ürəyindən keçən, onu düşündürən tərif nəğmələri gəlir; “Göylərə tərif yaraşır” deyiblər. Nə üçün o, təriflənməsin, vəsf edilməsin!*

*“Bu düşüncəylə məşğuldur o:
“Kim məni mədh edəcək?
Kim məni südlə - Haomadan ibarət südlə
Saf, süzülmiş Zaotra ilə anacaq?
Kimə zövq, həvəs verim mən?
Mənə sadıq olana, məni eşidənə,
Şənlik və gümrahlıq verim mən?!”
Dəbdəbə üçün, böyüklük üçün
Aydın ibadətə mədh istəyirəm.
Anahit Ardivisuru, Artanın əzizini.
Bəli, beləcə hamını özünə cəzb etsin.
Bəli, beləcə səni daha çox saysınlar...
Kimə zövq, həvəs verim mən?
Mənə sadıq olana, məni eşidənə
Şənlik və gümrahlıq verim mən?...”*

[61, s.15].

Anahit Ardivisur himnlərinin “nəqərat”ı öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı himnlərdən sonra təkrar-təkrar bu “nəqərat” gəlir.

“Avesta”nın yaradıcıları olan maqlar mövcud tarixi, ədəbi-bədii təcrübədən, öz ulularından - qədim Şumer-Babil mədəniyyəti nailiyyətlərindən məharətlə istifadə edərək, yeni süjetlər yaradır, tarixi mövzulara müraciət edir, təzə söz deyir, fikir söyləyir. “Avesta”ni işləyirdilər. Onlar qədim qəhrəmanlar Yim, Kəyomərs, Rüstəm Zal və b. haqqında söz deyir, maraqlı əhvalatlarla bu qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini zənginləşdirirdilər. Görünür, bu, eyni zamanda sarayın tapşırığı, hakim ideologiyanın rəyi, başqa sözlə, göstərişi və tələbi ilə olurdu.

2). Qədim İran qəhrəmanlarını vəsf “himn”ləri

“Avesta” yüzilliklər boyu Şumer-Babil mədəniyyəti və ədəbi ənənələrlə fars həyat tərzini, məişətini, adət-ənənələri və b. mənəvi keyfiyyətləri təkmilləşdirmişdir. Bu mənada maqlar sarayın - hakim dairənin təklifi və ya təkidi ilə az iş görməmişlər. Bu cəhət görkəmli tədqiqatçıları belə çaşdırmışdır. Buna görə, “Avesta”ni ancaq farslara məxsus kitabə kimi birtərəfli tədqiq etmiş, fikir söyləmişlər. Məs., İ.S.Braginski öz tədqiqatlarında “Avesta”da “Şumer qızıl əsri” mifindən, digər Şumer-türk, iskit-saq,türk, savramat və s. adət-ənənələri, məişət və s-dən istifadə edildiyinin üstündən keçə bilməmişdir. Lakin hər vəchlə faktları farsların xeyrinə yozmuş, “Avesta”ni bütövlükdə İranla, İran tarixi və həyatı ilə bağlamağa cəhd göstərmişdir. Bu, Turan-türk səmti və türk ruhunu tamam qırır: “Avesta”nın farslara məxsus olduğunu təsdiqə çalışır [41, s.15, 61-40]. Buna görə də biz unudulmuş bu səmtə yön alıb, ana kökdən gələn, “Avesta”nın ümumi ruhuna hakim kəsilən əsas xətt, qaynaq və telləri araşdırmağa üstünlük verdik. Çünki əslində bu səmtə çəkkən dəlillər daha güclü və ağılabatandır.

“Avesta”da qədim İran-Turan münasibətləri və qəhrəmanları, onların fəaliyyət dairələri, təşəbbüsləri barədə “himnlər” daha maraqlıdır, bu “himnlər”də münasibət aydın olur. Məs., İran hökmdar nəslindən olan qüdrətli Tus-Turan bahadırları

üzərində qələbə çalmaq üçün Anahit Ardivisurdan uğur diləyir, xahiş edir:

*“Ona qurban gətirdi Tus döyüşçüsü,
Məharətli atlı basqıncı.
O, xahiş etdi, ona bağışlasın güc:
Cəng arabasını idarə etmək
Və cisminə sağlamlıq.
Yağıya uzaqdan göz qoymaq,
Düşməndə qələbə çalmaq,
Bir zərbdə düşməni sarsıtmaq.
Və o ondan xahiş etdi:
Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, mən bahadırlar üzərində qələbə çalım
Besak övladlarına.
Dağ keçidindəki xətrəstükya,
Ən uca, hamıya lazımlı yerə,
Artanın tanıdığı Qonqxa qalalarına
Ki, başını əziz Turan torpağı qoşumumun:
“Əlli dəfə yüz zərbə ilə,
Yüz dəfə min zərbə ilə,
Min dəfə on min zərbə ilə,
On min dəfə yüz min zərbə ilə”.
Və bu uğuru ona verdi
Anahit Ardivisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyəndə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirəndə,
Ehtiramla qurban verəndə” [61, s.21].*

Başqa bir “himn”də turanlılara qarşı duran digər qüvvələrin qurban gətirməsi təsvir olunur və onların xahişi yerinə yetirilir.

“Ona qurban gətirdi Aşavazda, Purudaxştayın oğlu,
Həm Aşavazda, həm Trita Sanyucların oğulları.
O yerdə [müəyyən edilmiş] ulu Tanrıya,
Müqəddəs hökmdara,
Cəld qaçan atların sahibinə Apam Napata
Yüz at, min cöngə və on min qoyun.
Və onlar ondan xahiş etdilər:
Ver bizə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardvisur!
Ki, biz qələbə çalaq
Turan Danavrları üzərində
Və Asanban, Qara nəsli üzərində
Və Asanban, Vara nəsli üzərində,
Və rəşadətli Dureket üzərində
Onların çox əcəb və zəngin vuruşunda”.
Və onlara bu uğuru verdi
Anahit Ardvisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyənə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə” [61, s.24].

Turanlılara qarşı duran bu qüvvələrə rəhm edilir, onların işi təqdir olunur, qələbə çalmaq üçün şərait yaradılır, uğur verilir. Turan qəhrəmanları isə bu mənəvi təminatdan məhrumdur.

İran hökmdarı Xosrova (Gavə Xosrova, Gavə Xusrava) haqqında “himn”:

“Ona qurban gətirdi
Arilər ölkəsinin bahadırı
Xosrova, hakimiyyətin dayağı,
Dərin və vüsətli
Çeçasta gölünün qarşısında.

Yüz at, min cöngə və on min qoyun.
Və o ondan xahiş etdi:
“Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardvisur!
Ki, mən ən ali hökmdar olum
Butun kişvərlər üzərində,
Devlər və insanlar üzərində,
Cadugərlər və pərilər üzərində,
Gavə və Qarapan hökmdarları üzərində.
Ki, bütün cəng arabalarını
Birinci mən idarə edirəm.
Hər vaxt at yarışında
Ki, tora düşməyim, canıdan xilas olum,
Əgər o, bədəlfkar at döyüşündə üstün gəlməsə”
Və bu uğuru ona verdi
Anahit Ardvisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyənə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə” [61, s.20-21].

İran hökmdarı Gavə Usan (Kavaid nəslinin hökmdarlarından, orta əsrlərdə kəyanidlər) haqqında “himn”:

“Ona qurban gətirdi mərd
Bacarıqlı Gavə Usan,
Erzifya dağı üstündə.
Yüz at, min cöngə, on min qoyun
Və o ondan xahiş etdi:
“Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardvisur!
Ki, mən ən ali hökmdar olum
Bütün kişvərlər üzərində,

Devlər və insanlar üzərində,
Cadugərlər və pərilər üzərində,
Gavə və Qarapan hökmdarları üzərində".
Və bu uğuru ona verdi
Anahit Ardvisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyənə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə" [61, s.20].

Hər iki hökmdar eyni məqsəd və arzu ilə ilahə Anahitə müraciət edir, qurban gətirir, uğur diləyir, hər ikisi də istəyinə nail olur, "həmişə uğur istəyənə uğur verən" ilahə onların arzusunu yerinə yetirir.

3) Qədim Turan qəhrəmanlarını vəsf "himn"ləri

"Avesta"da Turan qəhrəmanları və hökmdarına münasibət başqadır. Onlar da qurban gətirir, uğur diləyir, lakin istədiklərini Anahit Ardvisurdan ala bilmirlər, onlara rəhm edilmir, uğur verilmir.

İran qəhrəmanı Tus ilə bağlı "Vəsf himni"ndə onun "Turan torpağı qoşununun başını əzim" fikri verilir. "Məharətli atlı, basqınçı Tus" Anahitdən xahiş edir, diləyir ki, Turan torpağı üzərində qələbə çalım. Alp Ər də Anahitdən bu torpaqlarda öz hökmlərini möhkəmlətməyi diləyir, xahiş edir. Xvarno səltənətinə çatmaq istəyir. Turan qəhrəmanları da bu torpaq uğrunda mübarizə aparır, vuruşurlar.

Ehtiramla Turan bahadırı cəsur Besak nəslə Anahit Ardvisura qurban gətirir və ondan uğur istəyir.

"Ona qurban gətirdi cəsarətli
Besak övladları.
Dağ keçidindəki Xşatrosuka,
Ən uca, hamıya lazımlı yerə.
Qanqxa qalalarına, Artaya əziz olana:

Yüz at, min cöngə, on min qoyun.
Və onlar ondan xahiş etdilər:
Ver bizə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardvisur!
Ki, biz qalıb gələk güclü Tusa,
Ki, başını əzək ərəb torpağı qoşununun
Əlli dəfə yüz zərbə ilə,
Yüz dəfə min zərbə ilə,
Min dəfə on min zərbə ilə,
On min dəfə yüz min zərbə ilə.

Onlara bu uğuru vermədi
Anahit Ardvisur" [61 s.21-22].

Başqa bir Turan qəhrəmanı Anahit Ardvisura qurban gətirir, ondan uğur istəyir:

"Ona qurban gətirdi
Vandarmanış, Arçataspin qardaşı
Vorukaş sularında:
Yüz at, min cöngə və on min qoyun.
Və o ondan xahiş etdi:
"Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardvisur
Ki, mən qələbə çalım
Şanlı Gavə Biştasp üzərində
Və cəsur atlı Zarivar üzərində.
Ki, Arilər torpağı qoşununu məhv edim.
Əlli dəfə yüz zərbə ilə,
Yüz dəfə min zərbə ilə,
Min dəfə on min zərbə ilə,
On min dəfə yüz min zərbə ilə.
Ona bu uğuru vermədi
Anahit Ardvisur" [61, s.31].

Münasibət aydındır. Qərəzlidir, açıq-aşkar “ögey-doğmalıq” hiss olunur. Bu nə üçün belədir? İnsanlığa Tanrı, ilahə münasibəti, əlbəttə, belə ola bilməzdi. Burada Tanrıya xəyanət əli var. Bizcə, bu fars-saray münasibətindən irəli gəlib, amma ilahənin - Tanrının elçisi Anahitin adından deyilib. Bu da saxtakarlığın bir üsuludur.

İran və Turan bahadırlarına olan bu münasibət, bu qərəz onların hökmdarlarına da aiddir. Bu qərəz, “ögey-doğmalıq”, onların adına deyilən “himn”lərdə də özünü göstərir. İran hökmdarlarına “rəhm” edilir, “uğur verilir”, Turan hökmdarına isə yox.

Turan hökmdarı *Franqrasyan* (əslində: Alp Ər Tonqa, orta əsrlərdə, xüsusilə fars mənbələrində Əfrasiyab) haqqında “himn”:

Ona qurban gətirdi canı turanlı Franqrasyan
Saysız-hesabsız:

Yüz at, min cöngə, on min qoyun

Və o ondan xahiş etdi:

Ver mənə elə bir uğur,

Rəhmlı, qüdrətli Anahit Ardvisur!

Ki, mən Xvarno səltənətinə çatım:

Vorukaşın ortasında şəfəq saçı,an,

Arilərə aid indiki və gələcək ölkə olan

Zərdüşta mənsub olub da, Artaya inanan.

Ona bu uğuru vermədi,

Anahit Ardvisur!” [61, s.19].

Belə anlaşılır ki, İran-Turan müharibələrində qəhrəman Turan hökmdarının məğlubiyətinə səbəb də güya Tanrının iranlılara verdiyi üstünlük və müharibənin taleyinin “ədalətlə” həllidir. Bu mühüm tarixi hadisənin “Avesta”da əksi belədir.

İran dövlət ideologiyasına uyğun şəkildə təqdim və təqdir olunub; “Avesta” iranlaşdıqca saxtalaşdırılıb!

Burada məsələyə Firdovsinin münasibətinə nəzər salmaq maraqlı olar. “Şahnamə”də də Turan qəhrəmanı Əfrasiyaba və ümumən türkə eyni münasibəti müşahidə edirik. Firdovsi türklərin İrana hakim olduqları bir dövrdə, yəni 934-1020-ci illərdə yaşamışdı. 1010-cu ildə tamamladığı “Şahnamə”-ni Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etmişdi. 60000 beytlik bu əsərdə İranın tarixi dastan üslubunda verilir. Şair özünün yaşadığı dövrdə türklərin hakimiyyətində olan İranın parlaq keçmişini güclü meyl və çəşğunluqla təsvir edir. İranın turanlılarla (türklərlə) apardığı döyüşlər və ən güclü türk hökmdarı olan Ər Tonqaya qarşı qazanılan İran zəfərindən danışıarkən, xıltını gizlədə bilmir və “indi hakim olan sizsiniz, amma vaxtilə Zal oğlu Rüstəm və Keyxosrov sizin ən böyük dövlətinizi məğlub etmiş, yıxmışdı...” - şəkildə iranlılarda müstəqillik duyğusunu oyatmağa, gücləndirməyə çalışır”. Buna görə, təbii olaraq Sultan Mahmud da əsəri 60000 qızilla yox, gümüşlə qiymətləndirmişdi...

“Həqiqət incələr, amma üzülməz” - deyiblər. Qədim ümum-türk folklorunda Alp Ər Tonqanın - Əfrasiyabın ölümünə həsr olunmuş 11 ağı, matəm nəğməsi məşhurdur. Bu ağılarda əsl həqiqət göstərilir. Alp Ərə xalq məhəbbəti və rəğbəti tərənnüm olunur. O, Turan-türk xalqlarının birliyi və səadəti uğrunda çarpışan cəsur sərkərdə - əfsanəvi xalq qəhrəmanıdır. O, yenilməz idi, rəşadətli idi, “dağ cüssəli” idi, lakin xəyanətin qurbanı oldu, öldürüldü. Bu ölüm - qəhrəman sərkərdənin xaincəsinə həlakət xalqda hiddət doğurdu, onu yasa batırdı.

Şer - ağılarda döyüş zamanı xəyanət, aldatmaq, “tələ qurmaq” halları şər iş, hiyləgərlik kimi pislənir, hiddətlə qarşılanır. Zəmanəyə də nifrət yağdırılır ki, ərənlilik, kişilik dünyası yox

olub gedib, xəyanət, namərdlik dövrü başlanıb, görünür, dünyanın axırındır. Ağılardan birini xatırlayaq:

Özlək yaraq gözətti
Oğrı tuzaq uzattı
Bəğlər bəgin azıttı
Qaçsa, qalı, qurtulur [90, III, s.233-234].

(Gözlənیلən an çatdı:
Oğru tələ uzatdı.
Bəylər bəyindən azdı
Qaçsa, qalır, qurtulur).

Şer-ağrı qədim dünyanın türk ləyaqəti ilə bağlı müharibə, döyüş qanunlarının bir həqiqəti üzərində deyilib. Şərdə Alp Ər Tonqanın ölümü və bu ölümün əsl səbəbi verilir, xəyanətin qurbanı olduğu göstərilir. Müharibənin ənənəvi qayda-qanunları pozulub, mərd-mərdanə döyüş, qarşı-qarşıya vuruşma yox, xəyanətə, "oğurluğa", gizli "tələ qurmaq" kimi nakışılı-yə əl atılıb, "zaman tamam kərlənib". Bu isə insanlığa ziddir, türk ləyaqətinə yaddır, bir sözlə, iblisliyin qəhrəmanlığı üstələməsidir. Ulu sərkərdənin, hökmdarın ölümü və məğlubiyyətinə də səbəb bu xəyanət olub...

Bu, Turan hökmdarı haqqında xalqın öz sözü, gözü ilə gördüyü və yaddaşında saxladığıdır, sənət dili ilə dediyi fikridir, qəti qənaətidir. Təxminən iki min altı yüz il və bir qədər də artıq bir müddət ərzində onun yaddaşında qalıb, sənətdə dəftərində gəzib-dolaşmış m.ö. VII əsrdən gəlib eramızın XI əsrinə çatıb. Mahmud Kaşğarlımın "Divan"ına düşüb...

Bəs, "Avesta"da bu mühüm, yaddançıxmaz tarixi hadisə nə üçün əksinə işıqlandırılıb? Xəyanət Əfrasiyabın adına yazılıb, o, "canı" adlandırılıb?

Qələm düşmənin əlinə keçəndə belə olur.

"Himnlər"də ayrı-ayrı Turan-türk qəhrəmanları, Turan "danavrları" nəslə (Qara, Vara, Duraket, Besak) övladları yad edilir, onlar "cəsur", "rəşadətli" (ruscası: doblestniy, smeliy), "bahadır" adlandırılır və s. Bu, təbiidir, ədalətlidir, sənətin əbədi qanunlarına da uyğundur. Bəs necə olur ki, bu qəhrəmanlar "cəsur", "bahadır" adlandırılır, onların döyüşləri "rəşadətli" sayılır, başçıları, bu döyüşlərin sərkərdəsi təhqir olunur, "alçaq", "canı", "xain" (ruscası: zlodey) deyər təqdim edilir?! Hər halda, burada məntiq pozulub, ədəbi-bədii cəhətdən də bir naqislik var: dövr, zaman öz işini görüb, ruhunu bura hopdurub, qərəzini büruzə verib. Əlbəttə, əslində bu hadisə, yəni İran-Turan müharibələri ilə bağlı həmin məzmun "Avesta"nın, yaranması və inkişafının ilk mərhələsinə təsadüf edir, çünki əslində hadisə o dövrə aiddir. Söz yox, o vaxt da "Avesta" mətninə daxil olub. Yəqin ki, "Avesta" İran dövlətinin dini-ideoloji kitabı kimi qəbul edildikdə, daha dürüst desək, mənimsənil-dikdə, dəyişdirilib, məzmun istənilən sənətə yönəldilib. İlahə Anahiti də istədikləri kimi, özlərinə sərf edən tərzdə hallandırılıblar, "himn"ləri dəyişiblər.

Təkrar edirik: ilahə Anahit Ardivisur tərəfindən bütün İran bahadırlarına, necə deyərlər, güzəşt var, rəhm var, uğurlar dilənir və verilir, ümumən münasibət ilahi münasibətdir. Lakin turanlılara və qəhrəmanlarına münasibət ilahi deyil, qərəzlidir. Bu ögey - doğmalıq nə ilahə, nə Hürmüz, nə Zərdüşst sifətidir. Amma "Avesta"da əksini tapıb. Dünyanın işinə bax! Sarayın hökmü, "şıltaqlığı" tarixi həqiqəti necə də dara çəkir, Tanrını da yolundan sapdırır!

Məsələ bundadır ki, gərdişi-dövrən necə hərəkət edir, zamanın "sükunu" kimin əlindədir? Özünü "yenilməz" elan edən Kir, onun oğlu və davamçıları imkan verərdimi ki, Turan həqiqəti, Turan bahadırları və hökmdarı haqqındakı tarixi

həqiqət “Avesta”da olduğu kimi qalsın! İran hökmdarlarından Gavə Xosrovanın oğlu müharibədə Turan hökmdarı tərəfindən öldürülmüşdü. Kir özü də Massaget-sak döyüşündə həlak olmuş, Tomiris tərəfindən başı kəsdirilib qanla dolu tuluğa salınmışdı... Kinin, qəzəbin kökləri dərin idi. Arada intiqam hissi vardı. Belə bir şəraitdə Turan-türk elinə, səltənətinə, bahadırlarına, hökmdarına müsbət münasibət olardı?! Amma bu, “Avesta” kimi müqəddəs bir kitaba düşməməli idi...

“Anahit Ardvisur himnləri”ndə hamıya, hər kəsin istəyinə müsbət cavab verilir, Turan qəhrəmanları və hökmdarlarından başqa. Əjdaha da bunların sırasındadır. Əjdaha ilə əlaqədar “himn”də deyilir:

“Ona qurban gətirdi üçağızlı Əjdaha
Bavray ölkəsində:
Yüz at, min cöngə, on min qoyun
Və o ondan xahiş etdi:
“Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardvisur!
Ki, bütün yeddi Kişvəri insansız qoyum”
Bu uğuru ona vermədi
Anahit Ardvisur” [62, s.18].

Məntiqi yolla Turan hökmdarı və bahadırları ilə Əjdaha müqayisə edilir, onlara eyni gözlə baxılır. Bu fikri “Qeydlər”də “Bavray” ölkəsinə verilən izahat da bir qədər aydınlaşdırır: “Mifik şər ölkə (iranlıların təsəvvürüncə, bəzi müləhizələrə görə Babilistan)” - [29, s.316]. Əgər belədirsə, onda dünya sivilizasiyanın beşiyi sayılan mədəni bir ölkə haqqında iranlılar nə üçün bu fikirdə olmalı, Babilistanı “Şər ölkə” adlandırmalı idilər?!

Vəziyyətin bu şəkil alması maqların özü üçün də ağır idi, onlar buyruq quluna çevrilmişdilər. “Avesta”nın yaratıcıları maqlar Şumer-Babil əsil-nəsəbli olsalar belə, zamanın gərbişinə tabe olub, göstərişə əməl edirdilər. Buna görə, nəticədə Nizaminin təsvir etdiyi pis günə düşmüş, əyyaşlığa qurşanmışdılar [23, s.171, 175].

“Avesta”, görünür, hər mənada öz əvvəlki müqəddəsliyini, ikinci mərhələdən etibarən itirməyə başlamışdı. “Avesta”, əslində, ilk yaradılışda o qədər güclü, pak və qüdrətli imiş, onun mənəvi aləmi o qədər möhkəm və yenilməz imiş ki, sonrakı keçdiyi inkişaf yolu və mərhələləri bu əsasları yox edə, tamam sıradan çıxara bilməmişdir.

10. "AVESTA" TARİXİMİZİN QARANLIQ SƏHİFƏLƏRİNİ İŞIQLANDIRIR

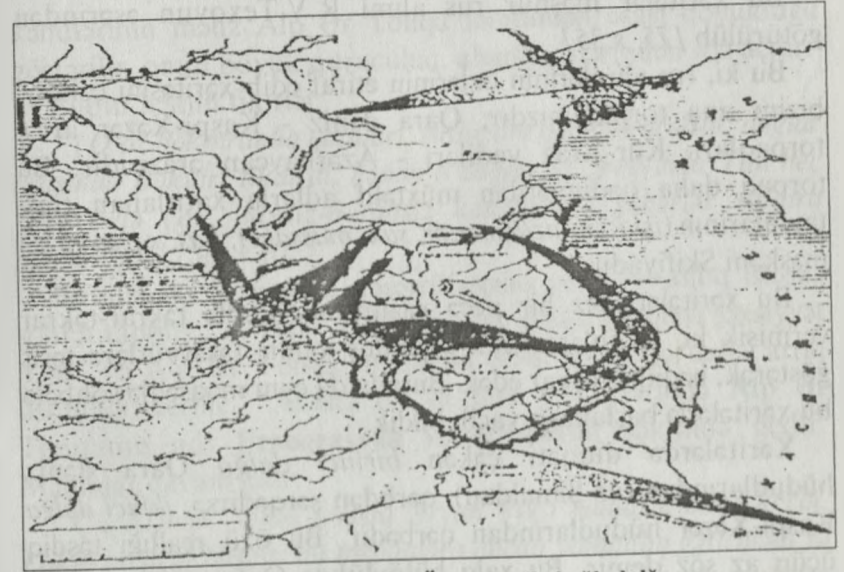
Elmdə əsl həqiqəti demək, tarixi reallığı aşkar etmək çətin olub. Son 70 ildə beyinlərə tariximiz haqqında, varlığımız haqqında, kökümüz, əslimiz-nəcabətimiz haqqında elə səhv, yanlış fikirlər həkk olunub ki, bu fikirləri oradan qoparmaq, o qədər də asan deyil. Məsələn, "guya biz, yəni Azərbaycan xalqı adlanan xalq lap bu yaxınlarda - IX-X əsrlərdə Orta Asiyadan gəlib bu torpaqları "zəbt" edib və məskunlaşmış və s. Bu çox ağır ittiham, real əsası olmayan böhtandır. Tariximiz Sovet imperiyası arşını ilə belə "ölçülmüşdü". Bunun arxasında çox məkrli mətləblər, xəyanətlər gizlənməmişdi. Bunu açmaq, xalqımızın əsl, doğru-dürüst tarixini yazmaq üçün indidən belə, yəqin ki, yenidən 70 il baxt lazım gələcəkdir...

"Avesta" - müqəddəs kitablar toplusu bu gün belə tariximizin qaranlıq nöqtələrinə işıq salmaq, hər sahədə nəzərə çarpan şər və böhtanlara qarşı söz demək, cavab vermək imkanı yaradır. Şər qüvvələr elə məharətlə iş görür, fəaliyyət göstərirlər ki, indinin özündə belə həqiqəti demək, tarixi reallığı aşkarlamaq çətin, çətinədən də çətin..

Bu mənada "Avesta" kitabı mayakdır. Yolumuza işıq salır.

1. Bakının tarixi, yaşı - 2700 il.

Sözə iki müəllifin verdiyi xəritənin fotosunu təqdim etməklə başlayırıq.

Turan imperiyası. Ön Asiya ilə bağlı dalğa

Turan imperiyası. Qafqazla bağlı dalğa

Bu xəritələr məşhur rus alimi R.V. Texovun əsərindən götürülüb [75, s.35].

Bu ki, rus alimlərinin özlərinin etiraf edib xəritəsini çəkdiyi bizim ana torpağımızdır; Qara dəniz - Kaspi-Xəzər arası torpaqları, Kür-Araz vadiləri - Azərbaycan ərazisidir. Bu torpaq daha qədimlərdən müxtəlif adlarla xatırlanan türk tayfalarının (*iskitlər, azllas, azər, sak, massaget, kas, xəzər* və b.) məskəni Skifiyadır.

Bu xəritələri biz bir neçə yazımızda qəsdlə təkrar-təkrar vermişik ki, beyinlərə həkk olunmuş yanlış təsəvvürlərə təsir göstərək, həqiqəti aşkar edək. Burada da eyni məqsədlə söhbətə bu xəritələrlə başlamacağı vacib bildik.

Xəritələrdə diqqəti çəkən *birinci dalğa* Qara dəniz hüdüdlərindən (və Şimaldan), qərbdən şərqədirsə, *ikinci dalğa* Kaspi-Xəzər hüdüdlərindən qərbdədir. Bu özü reallığı təsdiq üçün az söz demir. Bu xalq bütövlükdə Qafqazı içində almış qədim yerli xalqdır. Turan-İskit-türk tayfaları birliyi, imperiyada birləşdirilib. Hələ m.ö. XII əsrdə baş vermiş Troya (tur, türk, turan) - Yunan müharibələrinin təsvirində, bədii əsərlərdə, yaddaşlarda səsi, sorağı gəlib bizə çatıb. M.ö.VII əsrdə Alp Ər Tonqa tərəfindən imperiyada birləşdirilib. Xəritə müəllifləri də bu təsəvvürü yaratmaq, bu reallığı göstərmək istəmiş, bunu təsdiq etmişlər. Bu xəritələr həm də tarixin atası Herodotun "*İskitlər öz hökmranlığını bütün Asiya boyu genişləndirmişdilər*" fikrini gerçəkləyir, təsdiq edir.

Bu hökmranlığın başçısı Alp Ər Tonqa idi. Bu geniş ərazidə - bir ucu Çin, bir ucu da Qara dəniz hüdüdləri - hakimiyyətini gücləndirir, quruculuq və abadlıq işləri aparır, qalalar ucaldır, şəhər və kəndlər saldırır. Bu işlər o qədər nəhəng, qeyri-adi idi ki, mifik təsəvvürlər yaranır, rəvayətlərdə səslənirdi. Bu barədə "Avesta"-da, zərdüştlüklə bağlı mifik təsəvvürlərdə, rəvayətlərdə maraqlı və çox qiymətli fikirlər var. Burada Bakının, ətraf

kəndlərinin məhz Alp Ər Tonqa tərəfindən əsası qoyulduğu göstərilir, onun böyük quruculuq, abadlıq işlərindən söz açılır.

Budur həmin fikirlər:

"(O öz hökmranlıq qalaları, istiləçilik qəsrləri ucaldı; dağlar arasında Bakuri tikdirdi, həmin o dağlar ki, ətrafında Yim heç vaxt belə çox, saysız-hesabsız kəndlər və şəhərlər saldıra bilməmişdi" [56, s.207].

Burada öz quruculuq, təsərrüfatçılıq və xeyirxahlıq işlərilə şöhrət tapmış, "Avesta" kitabının qəhrəmanı əfsanəvi şəxsiyyət Yim və Alp Ər Tonqa müqayisə edilir, ikinciyə daha artıq üstünlük verilir. "Avesta"-da və fars mənbələrində Alp Ər Tonqanın adı **Franqrasyan** və **Əfrasiyab** şəklində gedir. Məlumat davam edir:

"Çiçəklənən, səfalı torpaq Aryan Veqə yadların əlinə keçdi. Lakin onların başçısı bu torpaqlara ancaq yamanlıq gətirmədi və çoxlu xeyirxahlıq işlər gördü. O, yeddi kanal çəkirdi, dənizdən uzaqda dayanan gəmilərin şəhərə yan alması üçün sahillərdə çoxlu kəndlər saldırdı və **Kansava** (orta farsca **Kansu, Keyansix, sonralarda ənənəvi olaraq Kansay**) gölündən şor suları köçəri sakların torpaqlarından uzaqlara apardırdı. (Həçənsə çox qədim zamanlarda bu göl yer üzünün digər kiçik dənizlərindən ən təmizi və ən faydalısı idi; onun sahillərində ilan, qurbağa və başqa həşərat olmazdı, çimməyə şəffaf suyu vardı. Sonra su şorlaşdı və ora yaxın getmək olmadı. Çox üfünətli və duzlu, bərk isti küləkli oldu. Franqrasyan Kansava gölünün sucuqlarını yox etdirdi. Odu ki, ilahi göl yenidən insanlar üçün, dəvələr üçün, öküzlər üçün, uluqlar üçün faydalı oldu, həm böyüklərə, həm də kiçiklərə yerləşmək, oturub-durmaq üçün gölün sahilləri yararlı oldu" [56, s.207].

Bu məlumatlar, fikirlər fars mənbələrindən götürülüb rus dilinə çevrilərək çap olunub. Deyilən, söylənən fikirlər hər

mənada diqqəti cəlb edir və qiymətlidir, tarixi həqiqətlərə əsaslanır, onu təsdiq edir. Tariximizin qədim və qaranlıq səhifələrini açır və işıqlandırır. Bakının təməlinin qoyulması və ətraf kəndlərinin salınması tarixi, Bakının liman şəhəri kimi inkişafı, abadlıq işləri, bataqlıq yerlərin qurudulması və s.-dən soraq verir. Və bütün bunlar Turan imperatorunun adı ilə bağlanır. Bu fikirlər, faktlar bir də ona görə daha etibarlı və inandırıcıdır ki, bunları o vaxtkı düşmən tərəf deyir və etiraf edir.

Bununla belə, tədqiqatçı, oxucu buradakı bəzi ziddiyyətli anları, qərəzli münasibətləri, fikirləri də görməyə bilməz. Belə ki, VII-VI əsrlərdə Aryan-Veçə - Kür-Araz sahili torpaqları kimə məxsus imiş ki, bu ölkənin işğalına işarə vurulur, "yadlar"dan danışılır. Yad da, işğalçı da bu qədər doğma, quruculuq, abadlıq işləri görərdimi?

Mənbələrdə, tədqiqatlarda Alp Ər Tonqanın söykökünün **sak** olduğu göstərilir; fars mənbələri də açıqca deyir, etiraf edir ki, "Kansava gölündən şor suları köçəri sakların torpaqlarından uzaqlara apardırdı..." Saklar türk tayfası, türk qolu idi və bu torpaqların əzəli sahibləri idilər. Alp Ər Tonqa da sak idi, bu torpaqdandı, quruculuq işlərini öz doğma elində-yurdunda aparırdı. Aqlın məntiqi var, burada kin-küdurət, qərəzlə deyilən sözlər özünü doğrulda bilməz...

Alp Ər Tonqa məcburiyyət qarşısında İranla müharibə aparmalı olmuşdu. "Avesta"da İran-Turan müharibələri barədə fikirlər, məlumatlar söylənilir, qaranlıq nöqtələr işıqlanır. Müharibənin səbəbi göstərilir (belə anlaşılır ki, Manuçöhr onun iki qardaşını öldürmüşdür), gedişi, gah Turan, gah da İran qoşunlarının üstünlüyündən danışılır, qanlı döyüşlərdən söhbət gedir.

Budur, həmin müharibə səhnələrindən bir-iki epizod:

1) "(Sayruma və Turun Manuçöhr tərəfindən öldürüldüyündən) sonra Franqrasyan və Kersevaz da Aryan Veçeyə hücum etmək üçün qoşun toplamağa başladılar. Tezliklə hökmdar Peşengin sarayının yanında saysız-hesabsız Turan qoşunları yığıldı. Qan çağırışına ölkənin hər tərəfindən atlılar yığıldı, əsgərlər toplandı, hər kəs döyüşə can atırdı. Bu böyük dev hərbi dəstəsinə başçılıq edən **yaramaz Franqrasyan** döyüşçülərin bu səyindən və coşğunluğundan o qədər fərəhlənmişdi ki, artıq Manuçöhr üzərində asan qələbə çalacağına şübhə etmirdi... Doğrudan da müvəffəqiyyət ilk dəfələr Franqrasyanı müşayiət edirdi...

Manuçöhr və onun qoşunu labud olaraq onları gözləyən ölümdən xilas olurlar. Lakin Franqrasyan qalib gəlir (və zəfərlə qalib gəlir, Aryan Veçədə hakimiyəti ələ alır)" [56, s.203-204].

2). "İki qoşun üz-üzə gəldi. Qılınclar cingildədi, oxlar havada vıvıddadı, yerə qan töküldü. Günün axırında Günəş - Xvarxsayt Üfüqə enəndə süllü bağlandı. Yorgun qoşunlar istirahətə çəkilirdilər. Manuçöhrlə Franqrasyansa danışıq üçün görüşdülər. Və onların arasında belə bir razılıq bağlamağı qərara aldılar: qoy Manuçöhrün qoşun dəstəsində ən mahir oxatan Aryaxsuta dağından ox atsın; ox hara düşsə, bu vaxtdan başlayaraq ari və Turan torpaqlarının sərhəddi ordan keçəcək.

Qoy andiçmə və müqavilə bağlama allahı olan Böyük Mitranın özü buna şahid olsun!" [56, s.208].

Razılığa gəlirlər. Ən mahir oxatan çağırılır.

"Gənc Ereş (ya da Ereşxa orta fars və farsca Araxş) ən yaxşı oxatan hesab olunurdu. Manuçöhr onu çağırırdı və dedi:

- Sənin vətəninin və sənin xalqının taleyi sənin əlindədir. İşə başla, nəcib atamın ləyaqətli oğlu!

Qoy allahlar səninlə olsunlar!

Erexş cavab vermədi. Nəyə lazımdır təmtəraqlı sözlər? - Hər şey onsuz da aydındır. O, dinməzə yay-kamanı götürdü, ox qabını oxla birlikdə çiyinə saldı və Aryaxşutaya tərəf getdi.

Şəfəq yeri ilk söküləndə o, artıq dağın ən hündür yamacındaydı. O, oxu yaya taxaraq üzünü Şərqi çevirib gözləməyə başladı. O, oxu Günəş çıxan kimi atmalıydı. Alov saçan odlu kürə artıq yerin altından çıxıb görsənməyə başlamışdı - lakin onu hələlik ancaq Erexs görürdü: belə ki, o, dağın səhər küləyi ilə əhatə olunmuşdu, ari və Turan qoşunlarının görmək üçün yığışdıqları aşağıda isə zülmət gecə hökm sürürdü.

Lakin çox tezliklə yamac boyu ilk günəş şüaları süründü. dalmca ikinci, üçüncü, yənə də, yənə də və nəhayət göydən yerə işıq seli axdı. Zirvələrdə qarlar işıq saldı, quslar cəvələməyə başladılar. Erexs yazatlara müraciət edib yayı var gücü ilə dartdı və oxu buraxdı.

Və yerə yıxıldı. Manuçöhrün döyüşçüləri Aryaxşutaya qalxıb onun üzərinə əyləndə, o artıq ölmüşdü. Tərbiyəli gəncə nə qədər qüvvə varsa, hamısını o oxun atılmasına sərf etmişdi. Həyat onu tərk etmişdi" [56, s.203].

Turanla İranda sərhadı o vaxtdan sülh, barışıq əsasında müəyyən olunmuşdu. **2700 il bundan qabaq.** Bu sərhadı dəqiq müəyyən etmək çətin olsa da tarix onu çəkib gətirib. İndinin özündə Arazdan cənubda yaşayan 30-40 milyonluq xalq-Azərbaycan türkləri o vaxtdan bu torpağın sakinləri, sahibləridir. Maraqlıdır. Məhəmmədağı Zöhtabının "**İran türklərinin əski tarixi**"ndə bu nöqtə çox ətraflı şəkildə işıqlandırılır. "Avesta"da deyilən fikirlər də bu həqiqəti təsdiq edir. Bax buna görə də bu böyük həqiqətpərəst alim İran mürtəcə dairəsi tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirildi. Məgər bu cür anti-bəşəri yollarla tarixin gedişinə qarşı çıxmaq, həqiqətin ağzına daş basmaq olarmı?! Bura onu da əlavə edək ki, bu günlərdə İranda dövlət başçısı Hatəmi Ermənistanda olarkən

dedi ki, "Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın birləşdirilməsi fikri, ideyası gülcünc zarafatdır, xəyaldır".

Lakin bu xəyal deyil, zarafat da deyil, tarixi reallığa əsaslanan həqiqətdir. Bu öz yerini tapacaqdır!

Artıq qeyd edildiyi kimi, bu fikirlər, məlumatlar "Avesta"da, Zərdüştliklə bağlı mifik təsəvvürlərdə, rəvayətlərdə verilib. Lakin real həyatdan gəlir: "Avesta"-nın təlim-təsir dairəsinin çox güclü və əhatəli olduğunu göstərir. Yənə, bəlkə də oxucunu "mif", "rəvayət" anlayışları bir qədər çəkindirə, inamını azalda bilər. Əslində mif, rəvayət, əsatir uydurma, xurafat deyil. Bunlar tarixdən gəlir, yaranır. Bu münasibətlə böyük türkoloq-alim Mirzə Kazım bəyin fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi: "*Mif, əsatir real, təbii və ictimai hadisələrin insan təsəvvüründə inikasından başqa bir şey deyildir*".

Bakı üzərinə qayıdaq.

Tarixin gedişində Bakı inkişaf edir, dəyişir, ətrafında yeni kəndlər, bağlar-bağatlar salınır, yeni adlar yaranır, təzələnir və s. Hələlik burada bir-iki kəndə, onların adlarına nəzər salaq.

Turkan//Türkan kəndi, bu kəndin adı, izi qədimlərə gedib çıxır, Alp Ər Tonqanın Bakı ətrafında saldırdığı ilk kəndlərdən ola bilər?! "Avesta" rəvayətlərində səslənən fikirlər də deyir ki, qədim tur-türk qollarından olan saklar bu torpağın, Bakının əzəli sakinləri idilər. Daha qədim **Kas-Kaspi** tayfaları da türk köküdür; **Turkan//Türkan** adı da buna şahidlik edir, həqiqətə yan almaq üçün bu adın özü az söz demir.

İndinin özündə Bakı ətrafında Qala kəndi və qala adları var. Bu adlar, Alp Ər Tonqanın tikdirdiyi, "*ucaldığı hömranlıq qalaları*" və "bürcləri"-nin bu günə gəlib çatmış izi, nişanələri deyildirsə, bəs nədir?

Bakı ətrafı torpağı tarixi mənbələrdə uzun müddət **Kirkan, Kırkaniya** adlanıb. Bu torpaq duzlu, şor sularilə məşhur olub.

Bu mənə torpağın adına da təsir edib, onu dəyişib: Abşoran//Abşeron, yəni duzlu sular məskəni, duzlu sulu yer mənasını alıb: “Abşeron” adı ilə məşhurlaşib, tarixə düşüb. Sözün, adın bir hissəsi **ab//ap** (farsca), digər hissələri **şor+an** (türkcə) - Abşoran//Apşeron şəklinə düşüb, formalaşib.

Təbii sual doğur: bəs bu fars sözü *ab* haradan çıxıb, *şor* sözünə yapışib? Bu suala cavab vermək üçün, mövzudan bir qədər kənara çıxılsa da tarixə, tarixin gedişinə nəzər salaq.

Tarixən Bakı inkişaf edir, dəyişir, tayfalar, qövmlər ora gəlir, məskən salır, əhalisi qarışırdı...

Alp Ər Tonqadan, təxminən 3 əsr sonra Makedoniyalı İskəndər Kafkaza üz tutur, Bakıya yürüş edir. İranda Dara ilə döyüşlərdə qələbə çaldığı, atəşgədələri dağıdıb, kitabxanaları yandırdığı, “Avesta” kitabını məhv etdiyi çağlarda Dara qoşununun zabitləri qoşun hissələrilə özlərinə sığınacaq, salim yer tapmaq məqsədilə Arazı keçib Şimala – Azərbaycana ayaq basır, pənah gətirir, Lənkəran, Astara və Kaspi – Hirkan dənizi sahilləri boyunca məskən salır, meşələrə, dağlara çəkildilər...

Yunan tarixçisi F.Arrian “İskəndərin hərbi yürüşləri” əsərində yazırdı: “İsgəndər Qafqaza gəlib çıxdı...O, Hirkaniyaya gedirdi. Öyrənmişdi ki, Dara qoşununda qulluq edən yadellilər dağlara tərəf qaçmışlar, onları tapurlarla birgə tabe etmək istəyirdi” [77, III, s.28-29].

Məşhur tarixçi Diodor həmin fikri öz əsərində belə tamamlayır: “İsgəndər öz qoşunu ilə Hirkaniyaya girdi və ölkənin bəzən Hirkan adlanan Kaspi dənizindək olan bütün şəhərlərinə yiyələndi. Hirkanianı və onunla həmhüddud tayfaları özünə tabe etdi. Daranın qaçmış hərbi qulluqçularının çoxu özləri ona tabe oldu” [50, XVII, s.75].

Diodorun yazdığına görə bunun əksinə olan hallar da baş vermişdi. Dara ordusundan yayınıb Kaspi-Hirkan hüduqlarında sığınacaq tapan hərbi qulluqçular, qoşun hissələri, bəzən də

yerli tayfalarla birləşib İskəndərə qarşı durmaq, istəmiş, asanlıqla təslim olmamışlar; “İsgəndər Hirkanianı sahillərilə keçərkən “mərdlər məkanı” deyilən diyarla toqquşdu. Özlərinin müstəsna gücü ilə seçilən bu adamlar İsgəndərin uğurlarına etinasızlıq göstərdi. Və onu hörmətlə qarşılamayı layiq bilmədilər. Səksən minlik qoşun cəsarətlə keçidi tutub makedoniyalıların gəlməsini gözlədi. Hökmdar onların üzərinə hücum çəkdi, döyüşdə çoxu həlak oldu, qaçanları keçilməz yerlərə qovuldu” [50, VIII, s.16].

Mətdəki Hirkanianı indiki Astara - Lənkəran diyarı və Abşeron torpağıdır. Odur ki, rus mətnindəki “Strana mardov” ifadəsini - yer adını aqlın məntiqilə “**Mərdlər məkanı**” - **Mərdəkan** tərcümə etdik. Güman ki, indiki Mərdəkan kəndi - qəsəbəsinin əsası, çıxış nöqtəsi buradan, bu mənədir: o vaxtdan mərdlər məkanı, mərdlər məskanı – Mərdkan// Mərdəkan şəklinə düşüb. Bu mənənin, bu adın doğuluşuna Diodorun “*Səksən minlik qoşun cəsarətlə keçidi tutdu*”, “*müstəsna gücü ilə seçilən adamlar*” onunla vuruşdu - məzmunu təsirini göstərmişdi. Bu cəsur adamlar - “öz müstəsna gücü ilə seçilən adamlar (yəqin ki, saklar) məğlub olsalar belə, İsgəndərə qarşı durub mərdliklə vuruşduqları üçün tarix bu torpağı, bu məkanı onların adına möhürləmişdi. **Strana mardov//Mərdlər məkanı//Mərdəkan**; calaq söz, yer-kənd adı: **mərd** (farsca), **kan//an** (türkcə). Tarixin ədalətinə bax! Saklarla farsların birgə göstərdiyi mərdlik necə də həqiqi qiymətini alıb!! Hər ikisini mərdlikdə birləşdirib, əbədləşdirib...

Bizim eranın əvvəllərindən farsdilli tayfaların şimala axını davam etmişdir. Sasanilər dövründə Sasani hökmdarları (Ənuşirəvan və başqaları) türk tayfalarından - sak, kaspi, as//az-lardan qorunmaq və hökmdarlıqlarını yaşatmaq, möhkəmlətmək

məqsədilə Kaspi-Xəzər hüduqlarından Dərbəndədək fars tayfalarını yerləşdirmişlər [bax: S.Nəfisi, *Sasani tarixi*, I c., s.62].

Bu tayfalar yerlilərin dilində *tat* - yad elli, gəlmə, özgə tayfa (bax: 53, s.541, I mənada), *talış* - ağac, ağaclıq, meşəlik yer (bax: 53, s.528; I mənada) mənasına uyğun gəlir, yəni ağaclığa, meşəliyə çəkilib yaşayanlar, farsdillilər. Həmin tayfaların bir qisminin, yəni indi *lahuc* dediyimiz tayfanın dağlara çəkilib məskən saldığı yerlərin Talıstan (meşə-dağlıq diyar) adı da, görünür buradandır; *tal* sözünə əlavə olunan *ıs* əslində *talış* sözündəki işəkilçisidir ki, *ş* səsi *s*-ya keçib; *tal+ış//tal+ıs* - *Talış* (*s*) *tan//Talıstan* şəklini alıb.

Tarixin məntiqi güclü olur.

Əgər bu farsdilli tayfalar qədim yerli xalqın - sak, tur, türk, kaspi, as//az tayfalarının dilində yeni adlar almışsa, bu təbii haldır, bu adların onlara verilməsi faktının özü də sübut edir ki, əcdadlarımız olan türk tayfaları bu torpaqda əzəlidir, aborigen xalqdır, onların təsir dairəsi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri daha güclü olmuşdur və indi də güclüdür.

Tarixin məntiqi güclü olur.

Əgər Sasani padşahları Kaspi-Xəzər hüduqlarının - ümumən Azərbaycanın türk tayfalarından özlərini qorumaq, mühafizə etmək, hökmranlıqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə fars tayfalarını bura köçürüb yerli xalqı, dili sıxışdırıb özünüküləşdirmək - "farslaşdırmaq" istərkən, bunun əksinə olan hallar baş vermişsə, yəni gəlmə - köçürülmə tayfalar özləri türkləşmişsə (Makedoniyalı İsgəndər dövründən başlanan bu proses hələ də tamam başa çatmamışdır; tatlar, talışlar, lahıclar, hazırda ikidilli xalqlar sayılırlar), burada yerli-aborigen xalq müqəssir deyildir, tarixin gedışı, mövcud həyat tərzini gəlmələrin tale - müqəddəratını belə həll etmişdir. Burada qeyri-təbii bir hal yoxdur...

"Avesta" Azərbaycan xalqının
mədəni mədəniyyət tarixidir

2. Səmərqəndə səfərdən alınan təəssürat.

Bu yaxınlarda Türkünstanın qədim mərkəzi Səmərqənddə olduq. Orada "Avesta" kitabının qəhrəmanı Turan imperatoru Alp Ər Tonqanın - Əfrasiyabın adına muzey var. Ətrafında kiçik tərəciklərdən ibarət, vaxtilə imperiyanın əsas mərkəzi olmuş sahə mühafizə edilib saxlanılır: ətrafına dəmir hasar çəkilib. İza-hatçının verdiyi məlumatlara görə, müxtəlif əşyalar və divarlarda nümayiş etdirilən şəkillər qazıntı zamanı oradan aşkar edilib.

Həmin şəkillərdən ikisinin fotosunu veririk.

Bu şəkillərdə ön planda diqqəti cəlb edən iki ərin, kişinin kimliyini dəqiq müəyyən etmək çətin olsa da, ulularımız, m.ö.VII-VI əsrlər türk tipi haqqında təsəvvür yaradır. Burada daha ön plana çəkilənin imperatorun özü olduğunu güman etmək də olar.

Biz bu kökük, bu xalqıq: *Bir ucu Çin sərhəddi (o vaxtlar hələ Böyük Çin səddi çəkilməmişdi), bir ucu da Yevkos pontunun*

(Qara dənizin adı da hələ yox idi) qərbi sahilləri, tən ortada isə Atropaten torpağı (o vaxtlar hələ Azərbaycan adı da yaranmamış, formalaşmamışdı, torpaq isə həmən torpaqdı), doğma yurd Aryan-Veçə (Kür-Araz adı da hələ ortaya çıxmamışdı), Hirkaniya-Kaspi-Abşeron sahiləri, qədim doğma Vətən torpağı - Türküstan eli...

Alp Ər Tonqa bu elin başçısı idi, onun xidmətlərini, böyüklüyünü tarix unutmamışdır: "Avesta"da onun barədə himnlər var, yüksək mövqedən söz var, təqdimat var.

O, qüdrətli hökmdar - sərkərdə, qəhrəman, ağıllı, zəkali səfərbər kimi tariximizə düşüb. Türk xalqları əsrlər boyu onun şəninə mərasimlər keçirib. "Alp Ər Tonqa" dastanı onun şərəfinə yaranıb. Tarix var, tarixin təntənəsi, həqiqətin mütləqliyi var. Bütün bunlar elə-belə adi deyil, ali şöhrətlərdir.

Böyük türk şairi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun "Qutadgu bilik" insannaməsində Alp Ər Tonqadan yüksək mövqedən söhbət açılır.

*"Sən bax, diqqətlə bax türk bəylərinə
Yaxşılıq biçilib əyinlərinə.
Türk bəyləri icrə ən şöhrətli ər
Alp Ər Tonqa idi - daim səfərbər.
El-oba içində adlı, şanlı, mərd,
Elmli, zəkali, ən cəsur xilqət.
Əfrasiyab derdi taciklər ona
Xalqı birləşdirib yığdı başına.
Kimlər dolandırır bəşəriyyəti
O kəs ki, güclüdür elmi, sənəti"[36, s.33]*

Nizamidə, "Xəmsə"də bu bəşər övladı ehtiramla xatırlanır. Məhinbanu ana onu iftixarla yad edərək, tərbiyə etdiyi şahzadə Şirinə nümunə göstərir və tövsiyə edir ki, bizim əslimiz-nəcabətimiz var, Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab kimi kökümüz var; Xosrovla görüşərkən adımızı uca tut; belə bir müqayisə də aparır, Alp Ər Tonqanı Günəşə bənzədir:

*O, aydırsa, biz də günəşik,
O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq*

- deyir.

Əbəs yerə bu böyük insan "Avesta" kitabının qəhrəmanı olmamışdı, mifləşməmiş, rəvayətlərə düşməmişdi.

Türk alimi Camal Anadolun tədqiqatlarında Alp Ər Tonqa öz qiymətini alır. O yazır: "İranlılar midiyalıları turanlı hesab etmiş, Midiya ölkəsinin isə Turana daxil olduğu fikrini söyləmişlər. Keyxosrovla müharibə edən Əfrasiyabın Sak hökmdarı olduğu göstərilir. Bu baxımdan qədim iskitlərlə bağlı olan sakların da türk qollarından biri olduğunu qəbul etmək gərəkdir. Burada midiyalıları və sakları haqqında irəli sürülən təxmini tarixlərin doğruluğunu təyin etmək çətinə də, Əfrasiyabın türk hökmdarı olduğu mübahisəsizdir. Çünki onun

böyük və əziz xatirəsi Asiya türkləri arasında əsrlərcə yaşayıb və İran rəvayətlərindəki uydurma ad altında deyil, türk ənənələrinə görə Alp Ər Tonqa şəklindəki türkcə adı və ünvanı ilə tanınan bu ulu hökmdarın şərəfinə türklər yüz illərlə mərasimlər keçiriblər” [5].

Bütün bu deyilən fikirlərin tarixi əsası var, real zəminə əsaslanır. Bu zəmin “Avesta” kitabından başlanıb gəlir.

11. ZƏRDÜŞT BÖYÜK TANRIDAN ÖLMƏZLİK İSTƏYİR

İnsanın arzusu tükənməzdir. Ölməzlik, əbədi həyat eşqi də insanın çox qədim tarixə malik istəyi və arzusu olub. Bu barədə “Avesta”da, qədim Şumerdə – “Bilqamis” dastanında, Nizamidə - “İsgəndərnamə” əsərində danışılır. Bu istək, bu arzunun həyata keçməsi mümkün olmasa da, insanın ürəyindən keçmişdir, onu düşündürmüşdür, hətta çarpışmış, min bir əzab-əziyyətlə qatlaşmış, amma buna nail ola bilməmişdir. Deməli, bəşər övladını düşündürən, məşğul edən məsələdir. Buna görə üstündən keçmək olmur. Dünya ədəbiyyatının şah əsərlərində belə məsələyə münasibət bildirilib...

“Avesta” ilə bağlı mənbələrdə, mifik təsvir və rəvayətlərdə deyilir:

“Zərdüşt böyük tanrı Ahura Mazdanın qabağına gəlib ağlaya-ağlaya dedi:

- Ey Ahura Mazda! Məni ölməz et!

- Mən sənə bu xahişinə əməl edə bilmərəm, - deyər Ahura Mazda peyğəmbərə etiraz etdi. - Əgər mən səni ölməz etsəm onda sən öldürmək üçün Əhrimənin yaratdığı Karapan Bratrok-reş Tur da ölməz yaradılar. Və əgər Bratrok - reş Tur ölməzlik tapsa, onda dünyanın ən axırda Şərdən xilas olması baş tutmaz və möminlər üçün gələcək yaşamaq mümkün olmaz”

Zərdüşt inilti ilə hərkədən səsləndi:

- Sən Küləyi yaratdın, sən Suyu yaratdın, <...> Odu yaratdın, yerdə və kainatda hər nə varsa, hamısını sən yaratdın, amma məni ölməz etməyi bacarmadın.

Onda Ahura Mazda Zərdüştü Ülvi Ağilla təchiz etdi və peyğəmbər cismani aləmdə və ruhi aləmdə hər nə olubsa və olacaqsın, hamısını gördü və yerdə yaşayan hər bir insanın taleyi ona məlum oldu" [56, s.302].

Burada da incə mətləblərə, insan həyatının daha həzin, yaralı nöqtələrinə toxunulur, sirləri açılır.

"Fikrən o başqa bir şey də gördü: ölməz ola-ola uşağı olmayanları da, ölən ola-ola ailəsi və uşağı olanları da. Birincilər Zərdüştə kədərli və dərdli göründülər, ikincilər sevinclə dolu.

Və onda o, Ahura Mazdaya dedi:

- Sadə xoşbəxt insan həyatı mənə uşaqsız ölməzlikdən daha yaxşı qismət kimi göründü" [56, s.302].

Zərdüşt etiraf etməli olur ki, ailə, övlad elə insanın ölməzliyidir, onu yaşadır, ruhən və nəslən əbədi edir - əbədləşdirir, elə bu özünü sadə insan xoşbəxtliyidir, sevinclə dolu.

Gözəl fəlsəfi təlimdir: bütün dövrləri əhatə edir, insanın fərəhini, sevinc və istəyini, habelə kədərini və dərdini açır, insanın ölməzliyinin, əbədi həyatın nə olduğunu diqtə edir. Buna görə də Ahura Mazda onun fikrini, dediyi sözləri bəyənir, təsdiq edir:

"-Sən əsl sözlər dedin. Və mənə, böyük Tanrıya da daha xoş olar ki, başqa insanlar kimi yaşayasan, evinə sənə uşaq doğan arvad gətirəsən, nəinki ölməz olasan və uşaqsız qalasan. Bu mənim sənə sözümdür, mömin Zərdüşt - onu insanlara çatdır" [56, s.302].

Başqa bir mətnə ölməzlik və əbədi həyat haqqında Zərdüştə Ahura Mazda arasında gedən həmin söhbət bu şəkildədir:

"Zərdüşt Ahura Mazdadan ölməzlik istəyəndə, böyük Tanrı öz peyğəmbərini Ülvi Ağilla təchiz etdi. Zərdüştün fikri baxışları qarşısında dörd qanadı - qızıldan, gümüşdən, poladdan və dəmirdən olan bir ağac canlandı.

- Bu xəyal nəyi ifadə edir, ey mömin Ahura Mazda? - Zərdüşt soruşdu

- Belə ki, mən bir budağı qızıldan, o birisi gümüşdən, iki, yerdə qalanı isə poladdan və dəmirdən olan qərribə bir ağac gördüm.

- Ağacın kökü və gövdəsi - bu sənin dünyaya gəlməyinlə başlayan axırcı Eradır, ey mömin Zərdüşt, - deyə Ahura Mazda peyğəmbərə cavab verdi - Dörd budağı isə bu gəlməli olacaq dörd dövrüdür. Qızıl budaq sənin həqiqi dini qəbul etdiyindən vaxtdan sonra başlayacaq. Sən Kavi Viştaspin himayədarlığına nail olacaqsın və bu böyük hökmdarı mazdayan Həqiqətinin yoluna gətirəcəksən. Gümüş budaq Kavi sülaləsindən olan Spendatın (orta farsca Spandatt, farsca İsfəndiyar) oğlu Artaspinin hökmdarlığı dövrüdür. Polad budaq Kavadanın oğlu Xosrov Ənuşirəvanın hökmdarlığı dövrünü təmsil edir. Dəmir budaqsın - qanıqən və qeyri-qanuni Aysmanın əlaltılarının qaranlıq hakimiyyətini təmsil edir" [56, s.303].

Mətnə deyilir ki, ("Zərdüşt başa düşdü ki, mömin Tanrı ona ölməzlik verməkdən imtina etdi) və göz yaşları ilə çıxırdı:

- Ey Ahura! Axı mən, bu vaxtdək nə qədər mömin olubsa və olacaqsın, onların hamısından daha möminəm. Mən sənə yaratdıqlarının içərisində ən yaxşıyıyam!..." [56, s.303].

Bu dəfə edilən xahiş və ona verilən cavabda bir qədər dəyişiklik var. Görünür, bu arzu-xahiş iki dəfə edilib. Ahura Mazda Zərdüştə İlahi Ağılı su halında verir və yeddi gündən sonra geri alır.

Mətnə deyilir:

"-Oğur mən sənə ölməz etsəm, ey Zərdüşt Spitama, - deyə Ahura Mazda bu dəfə [də] etiraz etdi, - onda karapan Bratrok - reş Tur da ölməzlik qazanar <...> və gələcək həyat mümkündür olmaz.

Lakin peyğəmbər öz insani ağılı ilə bu sözləri başa düşmədi. Onda Ahura Mazda onu Ülvü Ağulla təchiz etdi. Bu Ağılı o, su halında Zərdüştün əlinə verdi və əmr etdi.

- İç!

Zərdüşt müqəddəs suyu içdi - və Ahura Mazdanın Ülvü şüuruna daxil oldu. Zərdüşt gördü və yerin yeddi qatında cismani həyatda baş verən hər nə varsa hamısını başa düşdü.

Yeddinci gün Ahura peyğəmbərdən Ülvü Ağılı geri aldı və insan aqlını ona qaytardı. Zərdüşt oyanaraq bərkədən dedi:

- Mən necə də gözəl və şirin bir yuxuda oldum, ey Ahura Mazda!

- Və sən nə gördün, sənə nə aydın oldu? - deyə Yaradan peyğəmbərdən soruşdu.

- Ey Ahura, - deyə Zərdüşt həyəcanla dedi: mən günaahkar varlıların ruhunu cəhənnəmdə və mömin kasıbların ruhunu cənnətdə gördüm. Mən uşağı olmayan varlıları gördüm - onlar necə də qəmli idilər! Bir də ki, mən yeddi budağı olan ağac gördüm. Onun budaqları qızıldan, gümüşdən, bürüncdən, misdən, qurğuşundan, poladdan və dəmirdəndi.

- Bu ağacı sən keçən dəfə görmüştün və mən onların nə ifadə etdiklərini sənə izah etmişdim...” [56, s.304].

Zərdüşt inamını, Yaradanın fikirlərini bu cür müxtəlif üsullarla: mükəlimə, sual-cavab, yuxu və s. yollarla yayırdı, insanlara çatdırırdı.

Zərdüştün amalı, istək və arzusu insanlığa xidmət idi. Təmənnəsiz xidmət! Günəşin kainata xidməti kimi. Buna görə də fəaliyyətə başladığı andan Günəşə müraciət etmiş və özünü ona bənzətmişdi. Zərdüşt Yaradanından ölməzliyi də buna görə istəmişdi. Lakin bu mümkün olmadı. Əslində isə o, ölməzliyə, əbədiyyətə qovuşmuşdur. İndi Zərdüşt, onun ideyaları bütün dünyanı gəzir. Bu, Zərdüştün ölməzliyi, əbədi həyatıdır.

İnsanın “ölməzlik”, əbədi həyat arzusu, istəyi dünya ədəbiyyatında bir problem kimi qoyulub və işlənilib: tam həlli mümkün olmayan bir problem.

Əgər biz yunan filosof, alim və tarixçilərinin (Hermedor, Hermipp, Ərəstu, Ksanf və b.) hesablamalarını nəzərə alıb “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüştün 9-10 min il bundan qabaq yaşadığını, yazıb-yaratdığını qəbul etsək, insanın “ölməzlik və “əbədi həyat” arzusu və istəyi fikrinin ilk müəllifi Zərdüştüdür. Fikir, ideya, görünür, “Bilqamis” dastanına da, Nizamiyə də buradan keçib. Çünki məsələnin həlli, nəticə “Avesta”da necədirsə, sonra gələn mənbələrdə də əsasən elədir.

12. HÜRMÜZ “DALĞASI”

Nizaminin “Avesta”ya münasibətdə öz mövqeyi, öz baxışı, bu ulu kitabə öz qiyməti var. Bu, “Avesta”nın ruhu, elmi-fəlsəfi əsasları barədə məlumatı xeyli duruldu, mədəni fikir tariximizin bəzi mühüm sahələrini bir qədər də işıqlandırır, tədqiqatımızı zənginləşdirir. Biz burada “əsasları” sözünü işlədik. Bu əsaslar məhz Zərdüştün sağlığında yaranmışdı.

“Avesta”, zərdüştlik Nizami yaradıcılığının ruhuna, istək və amallarına tam hakimdir. Nizami İsgəndərin xəlvətə çəkilib dünya işlərindən xəbər tutması arzusu ilə yeddi alimlə söhbətini verir:

“Çox gecə keçirdik biz kef çəkərək,
Gəlin bir günü də elmə sərf edək!
Bircə gün baxaraq Günəşə, Aya
Fələyin sirrini qoyaq ortaya”- [23, s.493]

deyir.

Burada Hürmüzlə dünyanın o vaxtkı yunan alimlərini - Ərəstunu, Valisi, Bəlinası, Sokratı, Fərfuryusu, Əflatunu qarşılaşdırır, onların “fələyin sirri”, “dünyanın yaranması”, “varlığın ilk tarixi” kimi mühüm problemlər barədə fikir və rəyləri, dünyagörüşləri dinlənir. Nizami Hürmüzün zəkası, elmi mövqeyi, dünyagörüşü barədə onun öz dili ilə nüfuzlu söz deyir, fikir söyləyir, mülahizələr yürüdü. Orada “Hürmüzün dedikləri” məhz “Avesta”dan, onun ruhundan gəlir, söylənir:

“Hürmüz də əl atdı qifila sarı,
Zənciri çeynədi əqlin açarı.

Düynü açmadan əvvəl sidq ilə
Şaha dua edib başladı belə!..
Düşünə yoluna düşəndən bəri
Seyr etdim firuzə rəngli göyləri.
Zənnimcə, bu dərya şövkətli göylər
Dağ başına çəkən tüstüyə bənzər.
Bu qorxunc tüstünün üstündə ancaq
Bir elə nur var ki, pak, təmiz, parlaq.
Örtmüşdür o nuru tüstü pərdəsi
Şan-şan görünmədə tutqun çöhrəsi.
Pərdəyə nəqş olan pəncərələrdən,
İşıqlar süzülür cahana hərdən.
Bizim gördüyümüz Gün, Ay, ulduzlar,
Həmin işıqdandır bütün hər nə var.
Vardır bu xilqəti yaradan fəqət
Bilmirəm nə sayaq olmuş ilk xilqət”

[23, s.498].

“İlk xilqətin” necə yarandığı, zühur etdiyi barədə bizə məlum Şumer-Babil miflərində də fikir beləcə müəmmalıdır. Birdən-birə Tanrı *ata An və Tanrı ana Ki-nn* niqahından *Enlil və Enki* qardaşları doğulur, ondan sonra daha yeni övladlar törəyir və s.

Hürmüzün dilindən deyilənlər də, təxminən eyni fikirlərin təqdimidir.

Yunan alimlərinin fikirləri də “Avesta”dan gəlir. Bu fikirlər bütünlükdə, hələ m.ö. VI əsrdə “Yeddi müdrikin məclisi”ndə sak Anakarın dediyi və şərh etdiyi fəlsəfi müddəalarla səsleşir. Plutarx həmin məclisdə iskit-sak Anakarın fəlsəfi mövqeyini, habelə onun dili ilə filosof Falesin nöqteyi-nəzərini belə şərh etmişdi: “Anakar dedi: həqiqətən, əgər od da, su da, külək də, bulud da, yağış da Tanrının silahıdırsa, bunlarla o, bəzilərini

xilas edir və yaşadır, digərlərini isə məhv edir və öldürür. Əgər ancaq heyvanlar onun işində tamamilə yararsız olsaydı, təəccüblü görünərdi. Çox güman ki, onlar da Tanrıdan asılıdır və ona qulluq edir, iskitlərin oxu, ellinlərin isə lira və fleytası kimi hərəkətlərinə cavab verir” [70, s.387].

Bir şair kimi, Anakar fikrini poetik şəkildə tamamlayır. “Ruhun da, hətta heyvanların da Tanrıdan nə dərəcədə asılı olduğu” fikrini demək, bir qədər də aşkarlamaq üçün gözəl, poetik bir müqayisə aparır, Falesin dediyi fikrə öz münasibətini də əlavə edir. Aydın olur ki, bu fikirlər İsgəndərin başına yığıdığı yeddi alimin dediklərindən əvvəl mövcud idi, ümumən yunan fəlsəfi fikrinə çoxdan məlum idi. F.X.Kessidi yunan fəlsəfi fikrinin doğuluşu və təşəkkülündən danışarkən yazır: “Həqiqətlərin ağıla uyğun dərki prosesinin Falesdən çox qabaq (hələ Homerin dövründən) başladığı mübahisəsizdir, amma niyə bu fəlsəfə və teoqonik mif birtipli dünyabaxışı olmalı idi. Bu da həqiqətdir ki, mifologiyann surətləri aqlın ifadəsinə köçürülərək ilk yunan naturfilosofları üçün təbiət qüvvəsi (od, torpaq, su və s.) oldu, Tanrı olmadı. Lakin bu o deməkdirmi ki, mif mövzusu eyni bir şeydir?” [57, s.104-105].

Müəllif qoyduğu suallara cavab verə bilmir və məlum fikri Homerin dövrü ilə məhdudlaşdırır, ondan o yana getmir, halbuki bu mifik təsəvvürlər və fəlsəfi baxışların əsası, kökü və inkişafı da, istər-istəməz bu köklə bağlıdır. Müəllif isə od, torpaq, su, hava - təbiət qüvvələrinin, əslində qədim Şumer-Babil mifləri və fəlsəfi təsəvvürlərindən gəldiyi və Tanrı anlayışı verdiyinə işarə belə etmir. Bu təsəvvürün də əslində Şumer mifləri ilə bağlı olduğunu müəllif unudur, fikrin ilkin qaynağı, çıxış nöqtəsi göstərilir.

Nizami hələ XII əsrdə Hürmüzün dililə “yeddi alimlə” söhbətində və “yetmiş alimlə mübahisəsi”ndə onların suallarına

cavablarında bu dərinliklərə getmiş, yunan fəlsəfi fikrinin ilkin qaynaqlarına münasibətini bildirmiş, işarələr vurmuşdu.

Nizaminin qələmə aldığı yeddi alimin dediklərinə nəzər yetirək.

Əgər Ərəstu deyirsə ki:

Gövhər keşməkeşdən doğub parladı,
“Hərəkət eləyən cism” oldu adı.
Həmin cism qərar tutmayıb bir an
Dönür, hər lənirdi, əsla durmadan.
Bu cismin parlayan saf parçaları
Həmişə qaçardı mərkəzə sarı.
Yüksəyə uçanlar etdi hərəkət,
Aşağı enənlər tapdı sükunət...
İlk pərgar hər lənib dövr edən zaman
Bu uca göylər də yarandı ondan.
Göyün gərdisindən od oldu aşkar
Od hərəkət edən qüvvədən doğar.
Odu qüvvəsindən hava yarandı
Hava istilikdən od kimi yandı.
Havada rütubət bol idi əslən,
Rütubət hərəkət etmədiyindən,
Onun zərrələri çöküb su oldu.
Bu cürə yarandı təmiz, şirin su.
Xılt saldı su daim sakit duraraq
O xıltan törədi gördüyün torpaq
Dörd ünsür yaratdı o pərvərdigar
Hərə öz yerində oldu bərqərar.
Qatdı bir-birinə onları həyat
Yaratdı bunlardan bitki, nəbatat,
Bitki də başqa cür artdı, dirçəldi.
Cürbəcür heyvanlar vücuda gəldi

Bu qədər dərk edir ağıl hikməti
Uzağa getməyə yoxdur qüdrəti”

[23, s.494-495].

Valis deyirsə ki:

“Mən də arz eləyim: dünyaya təməl,
Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl.
Qızgın hərəkətdən və çaxnaşmadan
O yerə çatdı ki, od oldu əyan.
İldırım buxardan ayırdı odu,
Bundan rütubətli hava doğuldu.
Suyun qatılığı getdikcə artdı,
Həmin qatılıq da yeri yaratdı.
Çovhərlər yerbəyer olduğu zaman
Təbiət qoynunda yarandı cahan...”

[23, s.496].

Bəlinas deyirsə ki:

“İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq
Qalan tərkiblər də ondadır ancaq...
Onlardan birinci işıqlı oddur.
Dünyanın ən yüksək tağı da odur
İkinci havadır, hərəkətdədir,
Hərəkət etməzsə, bilinməz nədir
Üçüncü sudur ki, təravət verər,
Hər şeyə təzəlik, lətafət verər.
Dördüncü torpaqdır tapdayır əyyam
Tapdanan köksündən toz qalxır müdam”

[23, s.496].

Sokrat deyirsə ki:

“Xilqət səhifəsi açılmamışdan
Bircə vücut varmış, o da Yaradan.

Bir bulud yaratmış özmi, cəlalı,
Şimşəyi, yağışı olmuş faydalı.
Onun yağışından yaranmış göylər,
İldırımından da Günəş, Ay, Ülkər.
Maddələr çökdürüb ondakı buxar
Bu Yeri yaradıb etmiş bərqərar”

[23, s.497].

Fərfuryus deyirsə ki:

“Hələ bu dünyalar yaranmamışdan,
Bir cəvhər yaratdı böyük Yaradan.
Tanrının feyziylə yetirdiyi bu
Cəvhər bir müddətdən dönüb oldu su.
İkiyə böfündü sonra bu su da
Yarı üzdə qaldı, yarısı altıda.
Maye olan hissə etdi hərəkət
Quru olan hissə tapdı sükunət.
Hərəkət eləyən - Göy oldu parlaq,
Sükunətdə qalan - bu Yer, bu torpaq”

[23, s.497-498].

Oflatun deyirsə ki:

“Düşünüb mən belə verirəm qərar
Ki, yoxdan yaranmış bütün varlıqlar...
Bir kəs ki, əql ona od verib: Qadir.
Özü bildiyini özü xəlq edir.
Ayrıca yaradıb o, hər gövhəri
Vasitə olmayıb burda digəri.
Hər gövhər bəzənib kəmalə yetdi,
Ortadan ixtilaf, ziddiyyət getdi.
Bu zidd qüvvələri bir yerə qatdı,
Ağıllı, hünərli insan yaratdı.

Bircə qarışqanın qanadında sən
Tanrı qüdrətini görə bilərsən" [23, s.499].

Bütün bu fikirlərin kökü, əsası bizə məlumdur və qədim Şumer-türk fəlsəfəsi qaynaqlarından gəlir...

Ərəstunun dedikləri "odun hərəkəti", "odun qüvvəsindən hava yaranması", "havada rütubətin bolluğu", "onun zərrələrinin çöküb su olması", habelə "suyun sakit durmasından xılt alınması, ondan da torpağın törəməsi", beləliklə də dörd ünsürün Od, Hava, Su və Torpağın mövcud olması bütövlükdə Şumer-Babil rəvayətlərindəki fikirlərdir. Alimin son beytdəki etirafı da təbii görünür:

"Bu qədər dərk edir ağıl hikməti
Uzağa getməyə yoxdur qüdrəti!"

Çünki o vaxtlar mövcud məlum fikir bu qədər idi, artıq deyildi. Rəvayətlərdə bundan uzağa gedilməyib, bundan artıq deyilməyib və bu fikirlər dünya modelinə çevrilib, qəlibə düşüb. Budur, rəvayətdə:

"Başlanğıcda kainatın bütün varlığı
Böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuş..."
[71, s.23].

Valisdə:

"Mən də ərz eləyim: dünyaya təməl.
Məncə, su olmuşdur, hər şeydən əvvəl"

Beləliklə, Sokratın, Fərfuryusun, Əflatunun fikirləri haqqında da eyni sözü demək olar.

Plutarxın xatırlanan "Yeddi müdrikin ziyafəti" əsərində Anakar qədim iskit-türk fəlsəfi fikri üzrə mülahizələr yürüdür,

zərdüştlüyün əsas müddəalarına toxunur, insanın yaranması və idarə olunmasında Tanrıdan - Od, Su, Torpaq və Külək (hava)dan danışdı. Maraqlıdır, həm Plutarxın "Ziyafəti"ndə, həm də Nizaminin yeddi filosofunun mülahizələrində bir qədər fərqlə, təxminən eyni fikirlər bu və ya başqa üzdən çək-çevir edilir, ona az və çox dərəcədə əlavələr olunur, bir-birini təkrarlayan yeni fikirlər artırılır və s.

"Bilqamis" dastanında kainatın, insanın yaranması, tale müqəddəratı tanrıların hökmü, göylərin Yerlə, torpaqla qovuşması - məhəbbətlə izah edilirdi. Bu fikir, fəlsəfi dünyagörüşü ənənəsi "Avesta"dən sonra get-gedə inkişaf etmiş, sonralar "Orxon-Yenisey"də öz əksini tapmışdı. Bu mənada "Gültəkin" kitabələrində ifadə olunan bu fəlsəfi fikir məsələnin mahiyyətinə daha artıq işıq salır: "Üzə Gök Tanrı asra yağız yir qılutukda ekin ara kisi oğlı qılunms - üstümüzde Göy Tanrı aşağıda Yerlə qovuşduqda ikisinin arasında insan oğlu doğulmuşdur" [Gb.1].

Burada "qovuşma" [qılınma] sevgi, məhəbbət, vüsala yetmə mənasında yozula, düşünülə bilər. Bütövlükdə fikri belə açmaq olar: Ata göylər, yəni Tanrının işığı (Günəş), havası, yağışı (su) Ana torpaqla qovuşduqda, bu qovuşmadan (sevgidən, məhəbbətdən) insan oğlu doğulmuş, ümumən bütün canlı aləm - heyvanat, nəbatat da bu "sevgidən" törəmişdir. Bu fikir insanın və mövcud varlığın yaranması haqqında Şumer-Babil miflərində deyilən fikirdir. İnsanın əmələ gəlməsi, doğuluşu barədə bütün mövcud nəzəriyyələrdən ən ağılabatandır. O, insanın meymundan yarandığı fikrini də vurub keçir, heçə endirir və milyon illər qabağa gedir. "İnsan meymundan əmələ gəlibsə, bəs meymun özü haradan yaranıb?" - sualına da cavab verir, insanlığın ilk ata-anası sayılan "Adəm və Həvvə" mifinin ilkinliyi üstündən də qələm çəkir...

Bu fəlsəfi fikir əslində məhz göylərə - Tanrıya inamdan doğmuşdu. Şumer-türk mifləri və kitabələrində əksini taparaq qədim dünyamızın aparıcı fəlsəfi fikri olmuş, ənənəvi qırılmaz mənəvi teli kimi davam edib gəlmiş, hər tərəfə - Şərq və Qərbə də öz güclü təsirini göstərmişdir. Burada bizim üçün, Azərbaycan-türk xalqı üçün yad təsir axtarmaq əbəsdir. "Avesta" bu qaynaqlardan süzülüb gəlib, ümman olub. Dədə Qorqudun ilham çeşməsi də buradandı. Nizami də bu ana kök, inam və zəngin ənənələrdən bəhrələnib, bu fikirlərdən qanadlanıb...

"İsgəndərnamə" əsərində ayrıca "İsgəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi" fəslə diqqəti cəlb edir. Yenə də "yeddi alim". Burada Nizami Hürmüzü alimlərin başçısı kimi qələmə verir, ona xüsusi ehtiramını bildirir, onu bütün filosoflardan üstün sayır, "yeddiinci göyə qaldırır".

"Yeddiinci Hürmüzdü, bilir ki, hamı,
Yeddiinci göydədir onun məqamı" [23, s.492].

Nizami "İsgəndərnamə"də yetmiş alimin Hürmüzü inkar etməsi məsələsini qoyur. Bu səbəbdən də o, alimlərin həlak olub daşa döndüyünü yazır. Böyük şair Hürmüzə "ustad" alim deyə ehtiram göstərir, onu dönə-dönə vəsf edir. Nizaminin mövqeyi burada tam aydındır.

Tarixdə yeni elmi fikir, kəşf, nəzəriyyənin özünə asanlıqla yol açma bilmədiyi, ciddi müqavimətə rast gəldiyi, təzyiqlərə, böhtanlara, təhqirlərə və hətta işgəncələrə məruz qaldığı məlumdur. "Avesta"nın yaradıcıları Hürmüzün də, Zərdüştün də taleləri belə olmuşdur; bu tarixi həqiqəti Nizami nəzərdən qaçır, ibrətli bir söhbət, hekayət kimi onun üstündən keçə bilməzdi.

Hekayədə yunan fəlsəfəsinin, rumlu alimlərin Hürmüzə hücumuna, onun haqq sözünü danmalarına, ona atılan

böhtanlara qarşı Nizami ağı, düşüncəsi dayanır. Nizami onu müdafiə edir. Elmdə, fəlsəfədə tarixiliyi, haqqı, ədaləti, gözləmək, düz sözü, haqq sözü müdafiə etmək kimi bəşəri məsələlər qaldırır və şair bu barədə öz sözünü deyir:

"Hürmüz adlı alim haqq danışmaqda
Gedərdi hamıdan daim qabaqda.
Çox möhkəm olardı onun dəlili,
Qane elyərdi hamını dili.
Bir çox ruhanini faş etdiyindən,
Oldu yunanlılar onunla düşmən.
Bir gün yetmiş alim çıxardı qərar,
Onun hər sözünü etsinlər inkar:
"Hürmüz nə söyləsə, razı olmağa,
Doğru sözlərinə qulaq asmayaq,
Onu yerli-dibli elyərk inkar..." [23, s.464].

Nizami:

"İnkarla haqq sözü danmaq mı olar?!" -
deyə birçə nidalı sualla dərhal söhbətə müdaxilə edir, onlara öz münasibətini bildirir. Bu, eyni zamanda Hürmüzün "Avesta"da ifadə olunan, həyata keçirilən haqq söz, düz söz təliminin tam dərkə və həmin mövqeyi müdafiəsi idi, ədalətə, düzlüyə qarşı dayanan şərq qüvvələrinə qəti etirazı idi:

"Hamısı söz qoyub əhd elədilər:
Hürmüz çıxardıqca mədəndən gövhər
Qiymətdən salsınlar söz dənizini,
Torpaqla örtünlər xəzinəsini,
Hər doğru sözünə yalan desinlər,
Onun haqq sözünü eşitməsinlər..."

[23, s.464].

Nizami Hürmüzün, həqiqətən "söz bəhrindən gövhər saçdığı" yazır:

"Hürmüz söz bəhrindən gövhər saçanda,
Elmi-ilahidən söhbət açanda
Hər sözə dəlillər gətirib ustad,
Hər şeyi aydınca etdikcə isbat,
Gördü ki, onlara heç etmir bu kar
Hər şeyi hay-küylə edirlər inkar"

[23, s.464].

Hürmüz yenidən sözə başlayır, yenidən "qəlbə yox, daşa da təsir edən" dəlillərlə fikir söyləyir. Lakin bu sözlərə də məhəl qoyulmur:

Başqa bir xəzinə çıxartdı üzə,
Yeni dəlillərlə başladı sözə.
Gətirdiyi dəlil, dediyi fikir
Qəlbə yox, daşa da edərdi təsir.
Yenə də sözünü təsirsiz görəcə
Bildiyi ki, burda var yaqın bir kələk"

[23, s.464]

Hürmüz üçüncü dəfə işıqlı zəkasını, əqlini işə salır, öz ağıllı fikri, müdrik kəlamı ilə onlara təsir göstərə bilmir:

Üçüncü dəfə də müşküllər açan
Dililə haqq sözü eylədi bəyan.
Qəlbə fərəh verən gözəl sözlərdən
Onlara söylədi nə qədər desən.
Bu qədər çaldığı zəngin səsinə
Heç biri etina etmədi yenə..."

[23, s.464-465]

Burada Hürmüz yorulur, aydın dəlilləri qəsdən dandıqları və tərs davrandıqlarına görə qəzəblənir, onlara nifrət yağdırır, lənət oxuyur:

Qışqırdı onlara hiddətlənərək,
Qalın yerinizdə qiyamətədək" [23, s.465]

deyir, alimlər daşa dönüb yerində qalır.

Nizami Hürmüzün nifrət və lənətinin nəyə qadir olduğunu qədim mifik təfəkkürlə bağlayır, bu əsasda da təsvirini verir:

Bir anın içində o yetmiş nəfər
Qalıb hərəkətsiz buza döndülər.
Başları su kimi ayağa düşdü,
Donmuş bədənləri torpağa düşdü"

[23, s.465].

Hürmüzün tutduğu mövqeyin düzlüyünü, elmdə haqqın, ədalətin, həqiqətin qarçısı olduğunu Nizami İsgəndərin sözlərilə bir daha təsdiq edir. Bir yunanlı, ağıl və zəka sahibi kimi, bu hadisəyə - dastana onun verdiyi qiyməti, həqiqətin təsdiqinə müdaxiləsini belə təsvir edir:

"İsgəndər "afərin" söyləyib ona.
Ordan tez qayıtdı öz dərğahına.
Hər kəsə xəlvətdə, düşəndə fürsət,
Ona bu dastandan edərdi söhbət:
"Yetmişlər başladı tufan salmağa
Özləri çöp oldu, Hürmüzsə dalğa"

[23, s.465]

Hadisəyə Nizaminin münasibəti, son sözü maraqlıdır. Şair, Hürmüzün – "Avesta"nın elmi-dini fikirlərinin, fəlsəfi görüşlərinin haqq olduğunu sözün tam mənasında müdafiə, təsdiq və təbliğ edir.

"Haqqı eşitməsə hər kəs dünyada,
Ömrünü kül edib verəcək bada.
Ustadın dərslərini kim etsə inkar,
Onlartək kəfənə tutacaq rüzgar.
Dəlili qüvvətli olan bir sözü
Qanmaq istəməyən bədbəxtdir özü.
Taca layiq dürrü yerlərə vuran
İdraksız, şüursuz, nadandır, nadan!
Hünərə göz yummaq deyildir hünər,
Hansı bir ağıllı tülə bez deyər?
Alimlə xoş rəftar etsən əgər sən,
Özün öz elmini aşkar edərsən"

[23, s.466].

Bütün bu fikirlər Zərdüşt təlimindən gəlir.

Nizaminin bu son sözü gələcək nəsillərə deyilən sözdür, verilən ibrət dərsləridir, "Avesta"ya verilən qiymətdir.

"İsgəndərnamə"dəki "Alimlərin Hürmüzü inkar etmələri və həlak olmalarının hekayəti" qədim Şumer-türk fəlsəfəsinin, "Avesta"da cəmlənən dünyagörüşünün təntənəsi, bütövlükdə o vaxtkı yunan fəlsəfi fikri üzərində qələbəsi idi. Bu, tarixi həqiqətin böyük Nizami tərəfindən bədii təsdiqi idi. Nizami mövcud fəlsəfi fikrin qaynaqlarına yaxşı bələddi. O, qədim Şumer-türk fəlsəfi fikrini də, "Avesta"nı da gözəl bilirdi. Buna görə filosofları qarşılaşdırır, fikirlərini təhlil edir, öz sözünü də deyirdi.

Nizami bu tarixi həqiqəti bədii və əqli-məntiqi yolla, Hürmüzün yetmiş alim üzərindəki qələbəsilə təsdiq etmişdi.

"Avesta"nın, Hürmüzün kəlamlarını "haqq söz", "ustadın dərsləri", "taca layiq dürr", "hünər xəzinəsi", "bezlə müqayisəyə gəlməz tül" saymış, onun tərəfində dayanmışdı.

Burada Nizami çox güclü bədii təsdiqdən məharətlə istifadə edir. O, türk ağlının, türk zəkasının, türk elmi və fəlsəfi fikrinin əzəli və üstün olduğunu, güclü "dalğa" olduğunu məhz dövlət başçısının - Makedoniya padşahının dili - sözü ilə onun özünə təsdiq etdirir:

"Yetmişlər başladı tufan salmağa
Özləri çöp oldu, Hürmüzsə dalğa".

Padşahın sözü onun möhürüdür, rəsmi təsdiqidir. Bu, Nizamiin "Avesta"ya, onun yaradıcısına, ideya-məzmununa verdiyi əsl qiymət idi ki, bunu İsgəndərə də təsdiq elətdirir. Bununla da "Avesta" və onun yaradıcılarına qarşı elədiyi haqsızlığı İsgəndərin öz dili ilə özünə dedirdir, səhvini özünə düzəltirdir, zərdüştliyə qarşı münasibətini tamam dəyişdirir. Təsədüfi deyil ki, İsgəndər tərəfindən "Avesta"ya, zərdüştliyə və davamçılarına I kitabda - "İsgəndərnamə"də divan tutulduğu, maqlar öldürüldüyü, təqib edildiyi, atəşgahlar dağıdıldığı, yandırıldığı halda, II kitabda "İqbalnamə"də "Avesta"dakı elmin, fəlsəfi fikirlərin dünyəvililiyi, əhatə dairəsinin genişliyi təsdiq olunur, yunan alim-filosoflarının da bu dairədən kənara çıxma bilmədikləri və Hürmüzün böyüklüyü, onun "məqamının yeddinci göydə durduğu" etiraf edilir. Nizami Bərdə hökmdarı Nüşabə vasitəsilə İsgəndərə "mərdliyin yolunu göstərdiyi" kimi, burada da Hürmüzün ağı, zəkası ilə ona dərs verir, dünyagörüşünü təzələyir, elmi qüdrəti qarşısında baş əydirir. Zərdüşt inamına, maqlara etdiyi amansızlığın qarşı, bir növ peşmançılıq çəkdirir.

Bu, Nizaminin çıxardığı çox uğurlu bədii-məntiqi nəticə, böyük mənəvi qələbə idi.

Nizaminin atəşpərəstliyə, Zərdüşt dininə rəğbəti tam aydındır: yaradıcılığının ümumi ruhu bunu təsdiq edir. “Xosrov və Şirin” poemasında maraqlı bir səhnə var. Ova çıxan gənc Xosrov bir kəndlinin evində düşüb keyf məclisi qurur, atı girib göy bir tarlanı, əkin sahəsini otlayır, qulu keçib bağçadan qora dərir. Bundan xəbər tutan hökmdar qəzəblənib oğlunu qanunu pozduğuna görə ciddi cəzalandırır: “Təxtini alıb kəndliyə veririr, atının ayaqlarını kəsdirir, çalqıçını sazından məhrum etdirir”. Bir sözlə, qora acısını oğluna daddırır... Nizami bu hadisədən çıxış edərək öz qəti sözünü deyir: O dövrlə öz dövrünü müqayisə edir, *Zərdüşt dini ilə islam dini qanunlarını qarşı-qarşıya qoyur, tutuşdurur:*

“Doğma bir övlada əvvəl nə sayaq
Ədalətlə tənbeh olunurdu, bax!
Hanı o ədalət, o insaf hanı?!
Verə öz oğluna böylə cəzani?!
İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı
Durub tərəf çıxan bir adam hanı?
*Atəşpərəstlikdə dünya eləydi
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi...*”

[24, s.35].

Nizaminin rəyincə zərdüştlüyün insani qanunları islamdan “yüz dəfə uca” və ədalətli idi. Sonda Nizami işarə vurur, özünü danlayır ki, bu “nəsihət”ə qulaq asan kimdir ki! Bu tənqid ona ağır otura, o özü cəzalana bilər, onun üçün pis olar; odur ki, tez mətləbə qayıdır, sözünü belə tamamlayır:

Qayıt əfsanəyə, Nizami, bəsdir,
Nəsihət quşunun səsi pis səsdir”.

Məlum olduğu kimi, Nizamidə “Xeyir və Şər” adlı hekayə də var. Bu, qədim tarixi-ənənəvi mövzudur ki, “Avesta”dan gəlir. Hekayədə maraqlı əhvalat nəql olunur, “Avesta”nın nikbinliyə təlqin edən ruhu, Xeyrin qələbəsi tərənnüm edilir.

Nizami “Avesta”nın ən güclü tədqiqatçısıdır.

İnsanlığa xidmət, xeyirxahlıq və işıqla bağlı nə varsa - sülh, əmin-amanlıq, eşq, sevgi, ideal, amal, arzu, ümid, inam, namus, qeyrət, ismət, gözəllik, paklıq, şan-şərəf, düzlük və s. işıq Tanrısının - Hürmüzün şəfqətidir. Əhrimən zülmətin, şər qüvvələrin, yalanın və böhtanın davamı. hər vaxt yeni şəraitdə təzahürüdür. “Avesta”da təbii olaraq bu surət bir qədər də dərinləşib, təkmilləşib, daha kamil şəkildə düşüb. Zülmətlə, şərə, qara niyyətlərlə bağlı bütün mənfi keyfiyyətlər Əhriməndə cəmləşir. “Avesta”da bütün dövrlərdə ondan qorunmaq və mühafizə yolları göstərilir.

“Avesta”nın bəşəriyyəti ondadır ki, bu əvəzsiz müqəddəs kitab hələ min-min illər bundan əvvəl şər qüvvələrə qarşı durmağın yollarını göstərmiş, insan kimi ömrü başa vurmağın qanunlarını vermiş, insanlığı əmin-amanlığa, ədalətə, mərdliyə, əməyə, zəhmətə, inama çağırmış, hökmdarları azgınlıqdan, qəddarlıqdan, yamanlıqdan, qara niyyətlərdən çəkendirib, insanları işığa, nura, maarifə dəvət edib. Buna görə də “Avesta”nın təsir dairəsi çox geniş olub. Tədqiqatlar göstərir ki, “Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə basqımına qədər “Avesta”nın ümumi həcmi 21 cilddən (bütövlükdə 815 fəsildən) ibarət imiş. Hər biri “nəsk” adlanan həmin cildlərin yeddisi dünyanın və insanın yaranmasına (bu, ilk cildlərdir), yeddisi əxlaq, hüquq və dini qanunlara, nəhayət son yeddi cild təbabət və astronomiyaya həsr olunmuşdu”.

Bugünkü Azərbaycan, İran, Orta Asiya xalqları, millətləri “Avesta” ruhu ilə yoğrulub. Zərdüştlük insanın hüquq və

xeyirxahlıqla bağlı mənəvi keyfiyyətlərinin yaranması, nizamlanması, zənginləşməsi, möhkəmlənməsi və əbədiləşməsi işində öz tarixi rolunu oynayıb, işini görüb, özünə əbədi həyat və nüfuz qazanıb, ölməzliyə qovuşub.

Hürmüz-Zərdüşt-"Avesta" dalğası bəşər zəkasının elə güclü, qüdrətli dalğasıdır ki, tarixin ağır yollarını keçib, bu günə də gəlib çata bilibdir.

"Avesta" Azərbaycan torpağının, bu torpağın oğlunun - Zərdüşt zəkasının və onun sədaqətli davamçıları olan maqların - muğların yaradıcılığının məhsuludur.

"Avesta" Azərbaycan-türk xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir, bu tarixin aydın göstərən güzgüsüdür...

KİTABDA GEDƏN FOTOŞƏKİLLƏR

1. "Avesta"nın yayılma və nüfuz dairəsini göstərən xəritə...	24
2. Bakının Buzovna qəsəbəsində "Atəşgah".....	29
3. "Avesta"nın əlyazma mətnindən nümunə.....	31
4. Mixi-oxşəkilli yazı ilə üç dildə yazı nümunəsi.....	35
5. Şumer mixi - oxşəkilli yazı nümunəsi.....	38
6. Zərdüştün şəkl.....	40
7. Türkiyənin "Hürriyyət" qəzetində dərc olunmuş "4500 yilliq türkcə bulundu" məqaləsinin surəti.....	64
8. Fransanın Qlozel vilayətində aşkar edilən "Keyik rəsmi üzərində yazı".....	65
9. M.ö. IV-III minilliklərə aid ibadətqahlar.....	68
10. Kübar iskit qadınlarının Müqəddəs od-alov qarşısında Tanrıya ibadəti.....	70
11. Gümüş cam üzərində "Haoma şirəsinin dualanması" təsviri.....	129
12. Zərdüştçülərin möhürü və Cəlilabad diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilən Haoma şirəsinin istehsal alətləri.....	130
13. Turan imperiyasının ərazisini göstərən xəritələr.....	189
14. Səmərqənddəki "Öfrasiyab" muzeyində m.ö. VII əsrə aid türk tipini nümayiş etdirən şəkillər.....	199

Elməddin Əlibəyzadənin

**"Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir"
əsəri haqqında**

Adı çəkilən əsərdə milli, dini mədəniyyət və mənəviyyətə, tariximizin, dünyanı heyrətə salan əzəmətli abidəsi "Avesta" haqqında olduqca maraqlı və zəngin elmi məlumatlar verilir. Əsərdə "Avesta"-nın meydana gəlmə zamanı və məkanı, etnik mənsubiyyəti, dili və s. bu kimi məlumatlar daha çox diqqəti çəkir. Müəllif olduqca tutarlı faktlar, inandırıcı məntiqi mühakimələri ilə "Avesta"-nı bizə daha da yaxınlaşdırır, daha da doğrulaşdırır, Zərdüştün ilk dini əqidəmizin banisi olduğunu bizə bir daha inandırılmış və anlatmış olur.

Əsərdə müəllif ancaq reallıqları özündə əks etdirən tarixi, ədəbi-bədii qaynaqlara deyil, ağılın, məfkurənin, məntiqin qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq əsrlər boyu insanın arzu və istəklərindən yaranıb günümüzdə qədər gəlib çatmış mifoloji aləmin zənginliklərinə də baş vurur, maraqlı, xüsusilə "Bilqamus" dastanı ilə "Avesta" arasında, paralellər və tipoloji müqayisələr aparır. Bu da "Avesta"-nın dini-mifoloji köklərindən danışarkən müəllifin olduqca maraqlı və inandırıcılıq ehtimalı güclü olan mülahizələr irəli sürməsinə şərait yaratmış olur.

Bu, bəlli həqiqətdir ki, Zərdüşt, bəşər mədəniyyətinin ilk böyük qaynağı olan "Avesta" kitabı cəhanşümül "əsərini" xeyir və şərin mübarizəsi üzərində qurmuş, tarixin özündən sonrakı dövrlərinə bir ideya qaynağı kimi ötürmüşdür. İstər Şərqi, istərsə də Qərbi böyük mütəfəkkir və sənətkarları "Avesta"-nın tələq etdiyi ideyaların şehrinə az düşməmiş və ümumbəşəri dəyəri olan əsərlər yaratmışlar. Müəllif Nizamidən, Nəsimidən, Xətəidən, Füzulidən...və Qərb mütəfəkkirlərindən gətirdiyi

çoxsaylı misallar və onların təhlili ilə "Avesta" haqqında dediklərimizə bizi inandıra bilər.

Əsərdə "Avesta"-nın quruluşu haqqında məlumatdan sonra Zərdüştün həyatı təlimlərini əhatə edən mövzu çevrəsi açıqlanır. Bəlli olur ki, Zərdüşt təlimlərində aparıcı yeri xeyrin şəra qərbi mübarizəsi, eşq, məhəbbət, torpağa bağlılıq, heyvandarlıq mədəniyyəti və s. bu kimi zaman, məkan və milli-etnik məhdudiyyət bilməyən ümumbəşəri prinsiplər tutur. Əsərdə Zərdüştün söz dünyası və onun sözə verdiyi önəm müəllifin daha çox qiymətləndirdiyi və ciddi araşdırmaya qatdığı məsələlərdəndir.

Əsərin ancaq elmi ictimaiyyətin deyil, habelə geniş oxucu kütləsinin böyük marağına səbəb olacağına şübhəm yoxdur.

Gərgin elmi araşdırmaları, habelə milli vətənpərvərlik duyğuları ilə ərsəyə gətirdiyi tükənməz bir xəzinəyə açar ola biləcəkdir, ona bu nəci, bu ülvi, bizim üçün çox gərəkli və dəyərlili işlərində yeni-yeni uğurlar diləyirəm.

f.e.d. M.QƏMBƏRLİ
22.11.2005

Elməddin Əlibəyzadənin

“Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir”
adlı əsərinə

RƏY

E.Əlibəyzadə Azərbaycan ədəbiyyat və bədii mədəniyyətinin ən qədim və orta əsrlər dövrü sahəsində uzun illərdir ki, ardıcıl elmi araşdırmalar aparır və indiyə kimi Zərdüştün tarixi şəxsiyyəti, onun "Avesta" kitabı, "Avesta" və Şumer dastan əlaqələri, "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında sanballı elmi əsərlər və silsilə məqalələr nəşr etdirmişdir. Onun çapa təqdim olunmuş bu kitabı da Yunesko xəttilə keçiriləcək Zərdüşt və onun "Avesta" kitabının 3000 illiyi yubileyi münasibətilə yazılmışdır.

Kitabın ayrı-ayrı bölmələri zərdüştlüyün və avestaşünashlığın çox çətin və mürəkkəb problemlərinin tədqiqi və izahına həsr edilmişdir. Araşdırmada Zərdüştün kimliyi, milli mənsubiyyəti, doğum və dini-fəlsəfi fəaliyyət yeri, Zərdüştün təlimi, "doğru və yalan"da onun fəlsəfi sistemi, ailə və məhəbbət, mənəvi saflaşmada əməyin rolu, ictimai siniflərin xeyir və şərə görə bölünməsi prinsipi, "Avesta"da xeyir və şər himnləri, Zərdüştün humanizmi kimi məsələlərin izahına tam aydınlıq gətirilmişdir.

Kitabın mühüm cəhətlərindən biri odur ki, müəllif fərqləndirmə siyasətinin mahiyyətini doğru izah edir, Zərdüştün əslən azərbaycanlı olduğunu, "Avesta"nın ən qədim Azərbaycan bədii-fəlsəfi mədəniyyət abidəsi olaraq Zərdüştün dünya-görüşünü əks etdirməsini əsas tarixi faktlarla təsbit edir. Elməddin müəllim bu kitabında Zərdüştü və onun təfəkkür məhsulu olan "Avesta"nı iranizmin saxta nəzəriyyəçilərinin inhisarından qoparıb mənsub olduğu xalqa qaytarmaq yolunda çox şərəfli təşəbbüs göstərmişdir. Zərdüşt, onun əsəri "Avesta"nın tədqiqatçısı kimi deyə bilərik ki, E.Əlibəyzadə

*“Avesta” Azərbaycan xalqının
mənəvi mədəniyyət tarixidir*

qabaqkı illərdə çap olunmuş kitab və məqalələrində olduğu kimi, bu əsərində də Zərdüştün tarixi şəxsiyyəti və "Avesta"nın dərin, antik yunan məxəzlərinə və bir sıra Avropa alimlərinin fikirlərinə dayanaraq bu qədim abidənin Urmiya ətrafında təşəkkül tapan Muğ mədəniyyəti üzərində yaradıldığını elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Kitabın II-IV bölmələri bu məsələnin tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllif eyni zamanda bildirir ki, "Avesta" Şumer-Babil mifləri və dini inanclarından müəyyən təsirləri qəbul etmişdir (s.15). Şumerlərin Turan-Altay-Qafqaz mənşəli türk olduqlarını irəli sürən alimlərin nəzəriyyələrinə dayanılsa, bu fikirdə müəyyən bir həqiqi qanunauyğunluq olduğunu görmək çətin deyildir.

Kitabın üçüncü bölməsində "Avesta"nın məkanı, dili, əlifbası və milli mənsubiyyəti" məsələsini araşdırarkən bəzi rus və Avropa alimlərinin fikirlərinə tənqidi münasibət bildirən E.Əlibəyzadə məntiqi dəlillərə, bəzən linqvistik mülahizələrə dayanaraq fəsr tayfalarının indiki İran yaylalarına gəlişindən çox-çox qabaq qədim Azərbaycanda Zərdüştün zühuru və "Avesta"nın yaradıldığını irəli sürür (s.26).

Ümumiyyətlə, Avropada, Şərqdə avestaşünashlıq elmi problem olaraq qalır. Onun həlli kompleks tədqiqatlardan asılıdır. Nəzərə alınsa ki, indilikdə "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında biri də bu sətirlərin müəllifi olmaqla üç nəfər alim ardıcıl araşdırmalar aparır, onda E.Əlibəyzadənin Zərdüştün və onun əsərinin yubileyi ərəfəsində yazdığı bu araşdırma Azərbaycan elmi üçün ən yaxşı töhfə ola bilər.

Mən f.e.d. E.Əlibəyzadənin çapa təqdim etdiyi "Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir" adlı əsərinin nəşrini gərəkli sayıram.

f.e.n. SASANI ÇİNGİZ

15.09.2004

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN GÖSTƏRİCİSİ

Tədqiqatda əsas, ilk mənbələrdən – Herodotun “Tarix”, Strabonun “Geoqrafiya” kitabları, “Dədə Qorqud kitabı” (Drezden əlyazma nüsxəsi), “Orxon-Yenisey” kitabələri və Kaşqarlının “Divanı”ndan gətirilən dəlillərin səhifələri məlum qayda, yəni elmi ədəbiyyatda istifadə olunan işarələrlə göstərilir.

Tədqiqatda istifadə olunan başqa mənbə, elmi-nəzəri fikir, sitat və s. sıra nömrələri üzrə verilir və ora həmin mənbələrin səhifələri əlavə olunur.

1. “Avesta”, birinci kitab, Bakı, “Azərnəşr”, 1991
2. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, I c., Bakı, “Elm”, 2004
3. “Bayatılar”, Bakı, “Azərnəşr”, 1980
4. *Bilqamis dastanı*. Bakı, “Gənclik”, 1985
5. *Camal Anatol*. Tarixə hökm edən millət – türklər. “Aydınlıq”, 1991, 10 avqust
6. *Çəmən-zəminli Y.V.* Əsərləri, Bakı, 1976
7. “Dalğa” (qəzet), 1991
8. *Dadaşzadə M.* Azərbaycan xalqının orta əsr mədəniyyət tarixi, Bakı, “Elm”, 1985
9. *Əlibəyzadə E.M.* Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi, İslamaqədərki dövr, Bakı, “Gənclik”, 1998
10. *Əlibəyzadə E.M.* Müqəddəs kitablar kitabı “Avesta”, “Azərbaycan XXI əsr”, 2000, 15-21 və 22-28 noyabr
11. *Əlibəyzadə E.M.* “Avesta”nın özü də, tarixi də saxtalaşdırılıb, müsahibə, “Bizim əsr”, 2001, 10 fevral
12. *Əlibəyzadə E.M.* “Avesta” kitabını Makedoniyalı İsgəndər məhv edib, müsahibə, “Palitra”, 2001, 2-3 may

13. *Əlibəyzadə E.M.* Türklər və zərdüştü inanclar, müsahibə. “Ekspress”, 2002, 10 oktyabr
14. *Əlibəyzadə E.M.* “Avesta” Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixidir, “Bizim əsr”, 2002, 23 avqust
15. *Əlibəyzadə E.M.* Zərdüştin fəvqəlinsan konsepsiyası. “Vəhdət”, 2003. 9 və 30 yanvar
16. *Əlibəyzadə E.M.* Zərdüşt dünyası: ailə-məhəbbət fəlsəfəsi, “Elm və həyat”, 2003, №1-2
17. *Əlibəyzadə E.M.* Zərdüşt böyük Tanrıdan ölməzlik istəyir, “Vəhdət”, 2004, 26 dekabr
- 17a. *Əsgərov Rəşid.* Azərbaycanın qədim tarixinə dair: Muğ və muğanlılar, Cəlilabad, 2001
18. *Əzimova R.C.* “Avesta”nın əxlaqi qanunu və ya əcdadlarımızın bizə vəsiyyəti. “Dalğa”, 1991, fevral
19. *Füzuli Məhəmməd.* Əsərləri, I, II, III, Bakı, 1958
20. *Xətai Ş.İ.* Əsərləri, II, Bakı, “Azərnəşr”, 1976
21. *Kitabi Dədə Qorqud*, Bakı, “Azərnəşr”, 1988
22. *Mustafayev F.* Fəlsəfi fikir tariximizdən yarpaqlar: “Avesta”, “Dalğa”, 1991, 20 iyul və 6-12 avqust
23. *Nizami Gəncəvi.* İsgəndərnamə – “Şərəfnamə”, “İqbalnamə”, Bakı, “Yazıçı”, 1982
24. *Nizami Gəncəvi.* “Xosrov və Şirin”, 1962
25. *Nizami əsərlərinin el varinatlari.* Bakı, “Azərnəşr”, 1941
26. *Nizami Gəncəvi.* “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, 1982
27. *Nizami Gəncəvi.* “Leyli və Məcnun”, Bakı, 1982
28. *Nəsimi İmadəddin.* Əsərləri, II, Bakı, “Azərnəşr”, 1973
29. *Sevda Dadaşova.* Od məbədi Atəşgah, “Atəşgah” bukleti, Bakı, 1984
30. *Sadıqoğlu Çingiz.* Peyğəmbər – filosof və şair Zərdüşt-Avesta Azərbaycan fəlsəfi ədəbi fikrinin başlanğıcı, “Elmi axtarışlar” (elmi-nəzəri məqalələr toplusu), 1-2 (III buraxılış), Bakı, 2002

31. *Şəfizadə B. Zərdüşt. Avesta, Azərbaycan, Bakı, 1996*
32. *Şəfizadə B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər), "Adiloğlu" Bakı, 2003*
33. *Şəfizadə B. Avesta və zərdüştlüyün Nizami yaradıcılığına təsiri. "Nizami - 850", Bakı, 1991*
34. *Şəfizadə B. Zərdüşt və "Avesta" tarixinə dair. "Zəka", 1993, №2*
35. *Şəfizadə B. Zərdüştlər və Füzuli, M., Füzuli 500", BDU nəş., Bakı, 2000*
36. *Yusif Balasağınlu. Qutadqu bilik, Bakı, "Gənclik", 1998*
- II
37. *Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. т. II, изд. АНУССР, Ташкент, 1957*
38. *Авеста в русских переводах (1861-1991), Санкт-Петербург, 1998*
39. *Авеста. Избранные гимны, Душанбе, 1990*
40. *Бурхард Б. От шанидара до Аккада, изд. "Наука", 1976*
41. *Брагинский И.С. Иранское литературное наследие, изд. "Наука", Москва, 1964*
42. *Вулли Л. Ур халдеев, изд. Восточной литературы, Москва, 1961*
43. *Гегель. Сочинения, т. VIII, Москва-Ленинград, 1935*
44. *Геродот. История в девяти книгах, изд. "Наука", Ленинград, 1972*
45. *Гете. Восточный диван, Москва, 1988*
46. *Гизо Вишклер. Вавилонская культура., изд. "Фарос", Москва, 1913*
47. *Гоммел Ф. История древнего Востока. СПб, 1905*
48. *Горден Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок, изд. Иностранной литературы, Москва, 1956*
49. *Диоген Лаэртский. О жизни учениях и изречениях знаменитых философов, изд. "Мысль", Москва, 1979*
50. *Диодор. Историческая библиотека. с.1-6, СПб, 1774-1775*
51. *Дьяконов И.М. История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н.э., изд. АН ССР, Москва-Ленинград, 1956*
52. *Древнее золото Казахстана. Алма-Ата, "Онер", 1983*
53. *Древнетюркский словарь. изд. "Наука", Ленинград, 1969*
54. *Зенон Косидовский. Когда солнце было богом, изд. "Наука", 1991*
55. *Зенон Косидовский. Библейские сказания, изд. Политической литературы, Москва, 1975*
56. *Зороастрийская мифология. Санкт-Петербург, 1998*
57. *Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу, изд. "Мысль", 1972*
58. *Клима И. Общество и культура древнево Двуречья. Прага, 1967*
59. *Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время, изд. "Наука", Москва, 1983*
60. *Крамер С.И. История начинается в Шумере, изд. "Наука", 1965*
61. *Литература древнего Востока, изд. Московского университета, 1984*
62. *Литин Л., Белов А. Глиняные книги. Ленинград, 1956*
63. *Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, изд. АН СССР, Москва, 1959*
64. *Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1951*
65. *Маковельский А.О. Авеста, изд. АН АзССР, Баку, 1960*
66. *Мариан Белицкий. Забытый мир Шумеров. изд. "Наука", Москва, 1980*
67. *Мери Бойс. Зороастрийцы. Верование и обычай, изд. "Наука", Москва, 1987*

68. *Николай Перих*. Зажигайте сердца, изд. Молодая Гвардия, Москва, 1978
69. *Оппенгейм А.* Древняя Месопотамия, изд. “Наука”, Москва, 1990
70. *Плутарх*. Сочинение, изд. Художественной литературы, Москва, 1983
71. *Редер Д.Г.* Мифы и легенды древнего Двуречья, Москва, 1965
72. *Руденко С.И.* Горноалтайские находки и скифы, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1952
73. *Сетон Ллойд*. Реки-близнецы, изд. “Наука”, Москва, 1972
74. *Соколов С.Н.* Авестийский язык, изд. Восточной литературы, Москва, 1961
75. *Техов Б.В.* Скифы центрального Кавказ в VII-VI вв до н.э., изд. “Наука”, Москва, 1980
76. *Уилбер Д.* Персополь, изд. “Наука”, Москва, 1971
77. *Флавий Арриан*. Поход Александра Македонского, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1969
78. *Фридрих Делич*. Вавилон и Библия. СПб, 1911
79. *Фридрих Ницше*. Так говорил Заратустра, Москва, 2001
80. *Четыре статьи из Зендавесты*. СПб, 1911
81. *Эвелин Кленкел-Брайт*. Путешествие в древний Вавилон, изд. “Наука”, Москва, 1979
82. *Элизе Реклю*. Человек и земля. т. I, изд. Брокгауз-Ефрон. СПб, 1906
83. *Энциклопедический словарь*. т. I, Москва, 1953
- III
84. *Ahmet Cavat*. Alfabenin menşeyi en eski türk yazısıdır. İstanbul, 1933
85. *Barhold W., Fuad Köprülü*. İslam medeniyeti tarixi. 5 baskı, Ankara, 1957
86. *Türklerin Altın kitabı*. I c, Ankara, 1958
87. *Türk meşurları ansiklopediyası*, İstanbul, 1944
88. *Türk dastanları*, II baskı, İstanbul, 1976
89. *Dede Korkut kitabı*, I, Ankara, 1958
90. *Divani lügat-it-türk*, tercümesi, Ankara. I (1939), II (1940), III (1941)
91. *Kramer S.N.* Tarih Sumer’de başlar. Türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1998
92. “Hürriyyet”, 1 nisan, 1993, sayı 15
93. *Orientalia*, 1993, vol. 62
94. *Prof. Dr. Mevrure Tosun və prof. Dr. Kadriye Yalçav*. Sumer dili və qrameri, I cild, Sumereceden örnekler. Türk Tarih kurumu basımevi, Ankara, 1981
95. *Karl F. Geldner*. Avesta di le heiligen bücher der Parsen. Stuttgart, 1886

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Qaranlığa qarşı.....	3
Müəllifdən.....	5
1. Başlanğıc, yaxud bəzi ümumi qeydlər	9
2. “Avesta”nın ulu qaynaqları və dini-mifoloji kökləri	17
3. “Avesta”nın məkam, dili, əlifbası və milli mənsubiyyəti məsələsi.....	24
4. “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüşt Spitamid və onun davamçıları.....	39
1) “ <i>Onun ecaskar doğuluşu</i> ”.....	39
2) “ <i>Zərdüşt uşaq vaxtlarında</i> ”.....	43
3) <i>Zərdüştün Ölməz Müqəddəslərlə</i> ” ilk görüşü.....	48
4) <i>Zərdüştün davamçıları - maq/muğ-lar</i>	53
5) <i>Dünya elmi fikri “Avesta” və onun yaradıcısı Zərdüşt</i> <i>haqqında</i>	59
5. “Avesta”nın inkişaf mərhələləri	62
1) <i>M.ö. Midiya dövlətinin süqutuna qədərki dövr</i>	63
2) <i>Fars dövlətinin yarandığı vaxtdan</i> <i>Ərəb işğalına qədərki dövr</i>	71
3) <i>Ərəb işğalı və islamın qəlbəhsindən sonrakı dövr</i>	85
6. “Avesta”nın mənəvi dünyası	88
1) “ <i>Avesta</i> ”nın quruluşuna dair.....	88
2) <i>Xeyirli şərin mübarizəsi</i>	90
3) “ <i>Avesta</i> ”da əmək eşqi və torpağa məhəbbət təlimi.....	100
4) <i>Heyvandarlıq və mal-qaraya qulluq təlimi</i>	109
5) <i>Zərdüşt sözünün qüdrəti</i>	114
6) <i>İşıqla təmizlənmə</i>	122
7. Zərdüştçülərin Haoma içkisi	129
8. Zərdüştün “Fövqəlinсан” konsepsiyası	137
1) <i>Zərdüştün insanlığa xidmət amalı</i>	137
2) <i>Zərdüştün ali hökmdar istəyi</i>	151
3) <i>Zərdüştün ailə, məhəbbət fəlsəfi təlimi</i>	162

9. Anahit Ardivisur “himn”ləri	171
1) <i>Ümumi məsələlərlə bağlı “himnlər”</i>	171
2) <i>Qədim İran qəhrəmanlarını vəsf “himn”ləri</i>	176
3) <i>Qədim Turan qəhrəmanlarını vəsf “himn”ləri</i>	180
10. “Avesta” tariximizin qaranlıq səhifələrini işıqlandırır	188
1) <i>Bakının tarixi yaşı – 2700 il</i>	188
2) <i>Səmərqəndə səfərdən alınan təəssürat</i>	199
11. Zərdüştün böyük Tanrıdan ölməzlik istəyi	203
12. “Hürmüz dalğası”	208
Kitabda gedən fotosəkillər.....	225
Kitaba verilən rəylər.....	226-229
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın göstəricisi.....	230

Elmæddin Əlibəyzadə

**“Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi
mədəniyyət tarixidir**

*Çapa imzalanıb: 09.06.2005.
Formatı: 60x84 1/16 F.ç.v. 15.
Sayı: 500. Sifariş: 12.
Ofset kağızı. Ofset çap üsulu.
səh. 240*

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi
“YURD” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

Bakı. Xaqani küç.25
Tel: **498-27-13**